

Francis Combes

Sausalito
(*Sausalito*)

A Sausalito gyógyfürdőből,
a mediterrán égbolt alatt,
San Franciscót bámulom
ott, az öböl túloldalán.

Elöttem egy halászó madár
vízbe hajtott fejjel,
teste nyílként felfele mered.

A távolban
San Francisco fehér hólavina, felhő hegység
mögé temetkezik,
mikéntha olyan emléktárgyak kupolája alá,
ahol hó hull
a miniatűr épületekre,
és az ott élő dolgozók
csak kicsinke halak a nagy halak halastavában.

Holnap, mi, a privilegizáltak,
talán hatalmas üvegbura alatt élünk,
hogy védjük magunkat a napsugaraktól,
miközben a többiek,
mezítelenebbül, mint a verssorok,
vadászni indulnak a sivatagban.

Petőcz András fordítása

Francis Combes, francia költő, szerkesztő (Marvejols, 1953–)

„Testesülve nincs sehol jelen”

Nyomozás Kerényi Frigyes halálának ügyében

Amikor arra az egyszerűnek tűnő kérdésre akartam választ kapni, hogy hol, mikor és hogyan halt meg Kerényi Frigyes, nem várt akadályokba ütköztem. Minél tovább kutattam megbízható, eredeti források után, annál kevésbé találtam hiteles adatokat. A legnagyobb veszteség Irányi István naplójának vonatkozó része. A napló az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található,¹ a Kerényiről szóló részek azonban nincsenek benne.² Annyi tudható, hogy Serédi P. Lajos – Irányi István veje – Irányi „költőnkre vonatkozó naplórészét a legnagyobb előzékenységgel átengedte” Nemes Bélának.³ A kötetben látszanak a kivágott lapok szélei (f40–41 között és f48–49 között). Hasonló hiány Rácz-Rónay Károly magyar emigrációról szóló négykötetes műve, amelynek kézírata elveszett.⁴ Kerényi bátyjához, Pákh Alberthez, Pulszky Ferenchez, Szemere Miklóshoz vagy Irányi Istvánhoz írt levelei⁵ nagyrészt szintén megsemmisültek, vagy (kisebb eséllyel) lappanganak valahol. Ezek közül kiemelten fontos Kerényi sokak szerint⁶ utolsó, Irányi Istvánnak angolul írt levele, amelyről azt állítják, hogy Hanzó Endre/András semmisítette meg, miután megkapta Irányitól elolvasásra.⁷ További nehézséget jelentett, hogy a közvetett, pontos hivatkozást nélkülöző források

¹ Irányi István naplójeljegyzései és kijegyzései olvasmányokból, OSzK Kézirattár [a továbbiakban: Kt.], Quart. Hung. 3774. – Néhány, Kerényi Frigyes említő (vagy idéző) megjegyzés maradt a *Naplóban*: f. 30, f. 31 v., f. 34 v., f. 36 v., f. 42. Irányi Istvánnak először Kerényi Samu (Irányi naplójában: Soma) volt „ügyvéd barátja” (vö: f. 28, f. 29). Serédi (Irányi Anna Cecília férje) 1925-ben halt meg, a napló Irányi Gézától került a gyűjteménybe, 1956 és 1963 között.

² Például Kerényi csatlakozásáról a Magyar Társasághoz vagy Irányi reakciója Kerényi halálának hírére: „Én ezt hinni nem szerettem, nem akartam, nem tudtam» – olvassuk Irányi Naplójának egy elsárgult félívén” (NEMES Béla, *Kerényi Frigyes*, Bp., 1900, 17, 74).

³ NEMES, i. m., 5. Nemes Béla ugyanebben a kötetben arra panaszkodik, hogy az, akinek van még információja Kerényivel kapcsolatban, nem hajlandó azokat közölni. Azért nem tudhatunk arról, hogy mi történt Kerényivel, mert „[á]llítólag léteznek ilyen adatok, melyeket kicsiségemnek nem bocsátott rendelkezésre birtokosuk. Hja, a magyar irodalmi viszonyok...” (NEMES, i. m., 74).

⁴ KÓRÁSZ Mária, *Az amerikai magyar történetírás kezdetei: Rácz Rónay Károly levelei*, Aetas, 11(1996), 1. sz., 119–138. A konkrét szöveghely: 119–120.

⁵ Vö. például: „Kerényi anyai házában akarta barátját (t. i. Irányi Istvánt) a kiköltözésre rábírní. Még 1849. december 17-én Pesten kelt soraiban írta neki: »Új hazát, új életet keresünk; itt se haza, se élet ezután. Lásd Pistám, Ujházy és Klein nagyon sokat és szépet mondanak a státusok felől, téged se köt semmi többé... Aztán nem is kell örökre távoznunk!»” (NEMES, i. m., 68).

⁶ Uo., 73.

⁷ Uo. – Hogy Kerényi miért angolul írt, és főleg miért adták át ezt a levelet Hanzónak, azt nem említik sehol.

állításai közül nem mindegyik bizonyult ellenőrizhetőnek, valamint számos esetben további kutatások során az is kiderült, hogy bizonyos szövegrészek állításaiból egyesek tévesek, de mások nem – vagyis egyetlen forrás sem bizonyult teljes mértékben megbízhatónak. A sok téves vagy legalábbis bizonytalan megjegyzésből végül mégis összeállíthatóvá vált egy egészen egyszerű (logikusnak és hihetőnek tűnő) történet.

I. Kerényi kivándorlása és halála Tompa Mihály levelezésében

Kerényi Frigyes neve az itthon maradottak levelezésében többször felbukkant már elutazása előtt is. Ezekből az említésekben nemcsak az derül ki, hogy a levelezők szerették, és ezért fontosnak tartották követni a róla szóló híreket, hanem az is, hogy az információk már ekkor bizonytalanná váltak vele kapcsolatban – ezeknek a bizonytalan, kétes információknak jellegzetes példái olvashatók Tompa Mihály leveleiben. A bizonytalanság oka az informális, részben vagy egészben szóbeli és áttételes közléseken kívül az információáramlás sokszor egyoldalú, de mindenképpen nehézkes volta. Amint Tompa írta Szemere Miklósnak Kelemérből még 1850 októberében:

Sőt Kerényi a múlt télen egy szíves levelet irt hozzám Pestről, mellyben az utat s lakásomat kérde okvetlen hozzám szándokozván jönni; én még egyszer olyan szívesen válaszolok neki. Várom várom, sohsem jön sőt többé nem is irt egy betűt sem. Nem értem az egész dolgot. [...] Perditissimus Amerikába készül? A pokolba! ott hamarabb meghal éhen mint Lasztócson. Sat Eddig van első leveled.⁸

Ekkor Kerényi még Magyarországon tartózkodott, de már mindenki értesült a kivándorlással kapcsolatos terveiről.

Az alábbi sorokat szintén Szemere Miklósnak írta Tompa 1851. április 23-án (Kerényi ebben az időben Szirmay Pál társaságában úton volt valahol Burlington és Új-Buda között egy esőáztatta málhás szekéren):

Egyetlen ember kivel levelet váltok néha Arany, de ezzel is igen ritkán. Petőfi már alkalmasint elhalt, mert az ő kényeső természete nem volna képes ennyi ideig rejtőzködni. Ugy ám hát Sárosi Gyula? ugyan hol van szegény? mi fatum érte ezt is? Nem tud az ember semmit semmit! Hát a patakiakrúl, Pálkövirül mit tudsz. Ő tanár, örülök, hogy kiszabadult és kitisztult. Hát a perditissimus haza került-e már Amerikából? Igaz, Kerényi nehezen látogat meg az életben úgy téged mint engem, mert ő valósággal Amerikába ment. Boldog ember!⁹

⁸ Tompa Mihály Szemere Miklósnak, Kelemér, 1850. „october 7 s tán több következő napjain is” = TOMPA Mihály *levelezése I.* (1839 –1862), s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1964 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 6.), 113, 114. – Tompa még másik két levelet említ és azokra reagál. Itt jegyezném meg, hogy Szemere sajnos nagyon sok részletet kisírozott Tompa leveleiből. Vö. a levél eredetijével: OSzK Kt., *Levelestár, Tompa Mihály levelei Szemere Miklósnak.*

⁹ Tompa Mihály Szemere Miklósnak, Kelemér, 1851. ápr. 23. = TOMPA Mihály *levelezése...*, i. m., 135.

„Szegény Kerényi! elhozd levelét! sajnálom ezt a jó fiút, mert ki tudja, Amerikában is hogyan fognak dolgai menni? Egy verset irtam épen most a *Nagyenyedí Alumbá*, ő szolgál benne, vagy is inkább elbujdosása alapeszmeül”¹⁰ – írta Tompa Mihály 1851. május 18-án Szemere Miklósnak, vagyis nem sokkal (8-10 nappal) azután, hogy Kerényi megérkezett Ujházyékhoz.

Kerényi elutazása után a cselekvéseiről szóló, szinte jelen idejű beszámolókat helyét az emlékezés vette át: Kerényi személye az elvesztett, boldog, de legalábbis gondtalan és reményekben gazdag, fiatalkori társasélet jelképévé vált, így a kivándorlása nem csak egy, hanem a többi barát és a fiatalság visszavonhatatlan eltávolodását is jelentette. Ahogy Szemere Miklós írta Tompa Mihálynak Lasztócról 1851. tavaszán:

S tehát Kerényi csakugyan Amerikában van! Olvastad alkalmasint,¹¹ hogy hosszantartó vésszel küzdött s hogy a hajóból a partvivő dereglyére lépve, a tengerbe bukkott. Szegény Frigyes! a szalánci várban voltunk együtt utolszor, – sőt utolszor szekeremen az állásban, hol ő, én s Róthfeld megettük a bucsupecsenyét s megittuk e bucsu borát. S most minden legkisebb körülmény felvillan előttem ismeretségünkől: első látogatásom nála, oda futásod késő estve s szobája s a görbe vasszék, melyben lógázta magát s Ördög Dankó, Irányi és Lukács s hozzám jövedetelek s a pataki gyógyszerárus szép lyánkája! Frigyes ígerte, hogy fog olykor irni Amerikából – meglátom, megváltja-e szavát? Igazad van, hogy visszakívánod a multat! [...] Az ifjuság az, mit a multból visszaóhajtunk!¹²

Tompa Mihály szintén említette Kerényit 1852. január. 7-én Szemere Miklósnak írt levelében, ebből az időszakból azonban Kerényiről sajnos már nincs információnk:

Kerényi nekem nem irt, sem akkor sem most, gondolom, nem is ír; hanem én irok neki. Taníts meg a hozzá írás módjára, címjét, lakhelyét írd le nekem pontosan s hogy *nekem*, ne *neki* kerüjön pénzbe a levél. Szóval minden legkisebb körülményt írd meg nekem: hogyan kell vele közlekedni, mert én irni akarok hozzá minden esetre. – Ezt pedig édes Miklóskám mentül előbb! el ne feledd! [...] Várj csak tavasszal 3 évesek lesznek csikóim akkor már be lehet fogni, s jó időben elmenni rajtok. Akkor bizonyosan elviszem a Kerényi levelét és Arany versét. Bizony szép vers!¹³

Kivételt képez Tompa Mihály 1852. április végén Hanváról Szemere Miklósnak küldött levele:

Petőfiről Pesten is azt állítják némelyek, hogy él, nevezetesen Jókay azt mondá szóról-szóra nekem: „ha tudnám, hogy rosszul nem veszi: meglátogatnám e nyáron!”

¹⁰ Tompa Mihály Szemere Miklósnak, Kelemér, 1851. máj. 18. Közli: BÁNFI Tamás, KOCsis Dorottya, *Tompa Mihály ismeretlen levele Szemere Miklóshoz*, Kortárs, 68(2024), 9. sz., 39–42. Az idézet: 39.

¹¹ Valószínűleg a *Pesti Napló* cikkére utal: *Pesti Napló*, 2(1851), 314. sz. (márc. 26.).

¹² Szemere Miklós Tompa Mihálynak, Lasztóc, 1850 tavaszán (?) = TOMPA Mihály *levelezése...*, i. m., 98. A levél idejének megjelölése a kötetben téves – mivel Kerényi ebben az évben még Magyarországon volt. A helyes dátum 1851 tavasza, mégpedig április 23. után, mert ez válasz Tompa előbbi idézett levelére. Ezt az állítást megerősíti: BÁNFI, KOCsis, i. m., 38.

¹³ Tompa Mihály Szemere Miklósnak, Hanva, 1852. jan. 7. = TOMPA Mihály *levelezése...*, i. m., 155–156.

– én nem tudom igaz-e vagy nem élete vagy halála? Pesten nem sokáig mulattam, de addig találkoztam Pákkal, Kerényivel [sic!], Kazinczyval; erről azért szívesen veszem, ha irsz valamit, Szemeréről is; Jókayval, Kuthyval, Egressyvel, Bérczyvel, Lisznyaival, Schedellel, Bajzával, Garayval, Czuczorral stb.¹⁴

Sajnos a levél eredetijét nem találtam, de Kerényi neve feltételezésem szerint elírás, és Kertbeny Károlyról van szó (vagy kisebb eséllyel Tompa Irányi Istvánra utalhatott, akit Szóják Rezső szerint Kerényi Frigyesnének is hívtak a baráti körben, mert a közös mulatások alkalmával Irányi látta el a háziasszonyi teendőket).¹⁵ Ekkor Kerényi nagy valószínűséggel már halott volt, de a magyarországi barátok még nem értesültek erről.

Később még jellemzőbbé vált az „azt hallottam”, a „valaki mesélte” és hasonló bizonytalan szóbeli közlésekre való hivatkozás Kerényivel kapcsolatban. A szóbeli közlések és/vagy a hivatkozások még akkor sem megbízhatók, ha látszólag közvetlen kapcsolat van Kerényi, a közlő és a hivatkozó között.¹⁶

A költő halálhírének egyik következménye, hogy Tompa a saját sérelmeit vetítette ki Kerényire, elutazásának és halálának okát abban a mellőzöttségben látta, amelyben valójában ő részesült:

¹⁴ Tompa Mihály Szemere Miklósnak, Hanva, 1852. ápr. végén = TOMPA Mihály levelezése..., i. m., 161.

¹⁵ Vö. SZOJÁK Rezső, *Kerényi Frigyes élete és költészete*, Breznóbánya, Kreisler, 1909, 21.

¹⁶ Erre az egyik legjobb példa Békeffi László, aki Kükemezey Mihály leszármazottja, Kerényi halálával kapcsolatban mégis sok tévedés szerepel az írásában, például a költő az ő értesülései szerint bártfai volt, és Tompával levelezett Amerikából: „Azután felhangzott a Talpra Magyar, megindult a szabadságharc és Kerényi Frigyes felcsapott honvédnek. A háboru alatt hadnagy lesz és míg a többi szabadságharcossal vérét hullajtja, odahaza Bártfán ebek harmincadjára kerül mindene. Atyjától rámaradt üzlete, háza, kis földje. Minden összeomlott, hit, remény szabadság. Kerényi Frigyes együtt menekül a többi bujdosóval, pedig ő nem volt exponált vezéregyéniség, nem kereste, nem kergette senki, de nem tudott élni az akkor rabbá lett Magyarországon. Előbb Londonba ment, ott szállt hajóra, hogy Amerikába menjen. Együtt érkezett sárosi földijeivel, Ujházy Lászlóval és e sorok írójának anyai nagyatyjával, Kükemezey Mihállyal, a sárosi főbíróval. 1851 tavaszán kerültek az új magyar településre Uj-Budára. Ő is földet foglal a többiekkel és neki áll törni az ősi humuszt, de gyenge fizikumra nem bírja a nehéz munkát. Nem mindenkinek adta meg Isten az erőt, hogy ásóval és fejszével keresse meg a kenyerét az emigrációban. Költő volt és író. Alig kis idő múlva súlyos beteg lesz. Csontra-bőrre lefogy és melan-kóliába esik. Még néhány verset ír és hazaküldi Tompának. Azután a versírást is abbahagyja. Utolsó kétségbeesésében levelet ír a bátyjának s kéri küldjön neki pénzt. Tompán keresztül jött a válasz, a bátyja meghalt és semmi sem maradt utána. Kezébe veszi a vándorbotot, hogy Ujházy farmjára menjen. Reménykedik, hogy élhet nyugodtan ott egy darabig. Annyi pénze volt csak, hogy San Antonio-ig jut el vasuton, onnan még két nap az ut gyalog a kitűzött célhoz. Vándorol az országutakon, csipős tavaszi szél tépi rajta a hiányos ruházatát. Cipője lukas és zuhog rá a hideg eső. Elgyengülve, kimerülve esik össze az országuton. Késő este van. Másnap hajnalban arra szekerező farmerek találtak rá az ismeretlen halottra. Ott hagyták-e vagy eltemették valahol, ki tudja? Nem kereste senki, nem kutatott utána senki. Emigrációs, halott költő. Kit érdekelt és kit érdekel ma? Az eperjesi kollégium falán márványtáblán örökítették meg a nevét. Ki tud ma már itt a halott költőről? Senki. Megérdemelte valahol itt is egy emléktáblát, hiszen itten halt meg, amerikai földön, a magyar költő, Petőfi barátja, a szabadságharc honvéd-hadnagya” (BÉKEFFI László, *Elfelejtett nagy halottak: 100 évvel ezelőtt halt meg Kerényi Frigyes*, *Californiai Magyarság*, 32(1954), 25. sz. [jún. 18.], 7).

Kerényi ugye-e Kerényi? bizony barátom husz éves korában tudná, látná az ember: miről kell lemondania, s mik várják az életben? mikor várná be a 21-ik évet! Képzelted mint meglepett, meghatott engem is tragikus halálának hire; hidd el oly boldogtalan-nak éreztem magamat is! úgy lefosztatottnak láttam a zöld lombot az emberi életről, hogy nem tartóztathattam szemeimet a könnybelábadástól! Abban igazad van, az a nemtelen bírálat¹⁷ confundálta, attól óta sohasem birt egyenesen megállani, mint egy férget hordozta lelkében ezt a fájdalmat! Látod nem kell csak egy ilyen história! a legtehetségesebb ember megölve van! Egyébaránt én azt a nemtelen bírálatot nem az Erdélyiének, de a Császárénak tartom, ki azt szakirigységből írta, azonban bizonyos benne nem vagyok. Akárkié gyalázat érte reá! Aztán barátom az a Petőfi szava is minő volt! „Kerényi, kiről némelyek azt mondják, hogy nem költő, ezt csak neveti, s vigan hintázza magát karosszékeben” még feleleveníté a gyalázatot, anélkül, hogy ezt megcáfolta volna, erélyesen megmutatván, hogy Kerényi költő. – Igazán hidd el, nem akarok gondolkodni s irni sorsáról! mert ez nekem annyira fáj! *Én nem irtam neki; a neked irt levél itt van nálam; ha neked nincs tőle több: vedd vissza; ha van: hadd nálam ezt emlékül.*¹⁸

Szegény, szegény Frigyes barátunk, emlékezésed róla, bennem is szomorú érzéseket támasztott. Sorsa engem is igen meghat, hova nem veri a nyomorúlt halandót a sors hulláma?! Ki hitte volna ezt 1845-ben vagy 46-ban midőn kertében egymást nyers dióval hajigáltuk és dohányát nézegettük! Nyugtalan élete, nyomorúlt¹⁹ halála volt! minő kárpotlás most a sír nyugalma?!²⁰

Hejh, hejh! édes Pistám bizony elmúltak azok az idők, mikor a Kerényi diófája alatt hajigáltuk egymást, mikor Havránra és Czemetére kirándulgattunk; el, rettenetesen elmúlt! Szegény Kerényi és Petőfi nem tudják, hogy elmúlt, mert ők magok multak el.²¹

A levelekben Kerényi gyakran szerepelt „Perditissimus”²² („leginkább elveszett”, „végleg elveszett”, „a legelvezettebb”²³) néven, már a kivándorlás előtt is így emlegették.

¹⁷ Az *Életképek*ben V—y-től megjelent, Kerényi első kötetéről írt kritikáról (*Életképek*, 2[1844], 13. sz. [szept. 25.], 411–412) és a *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847. I. kötetében megjelent kritikáról van szó, előbbi a könnyed megoldások helyett a mély érzéseket kéri számon, ebben szerepel a híres „Ő igen jó, igen csinos, igen ügyes versíró – de nem költő” mondat, utóbbi elhamarkodottnak tartja a köteteket és középszerűnek, éretlennek a műveket (*Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1[1847], 10. sz. [márc. 7.], 154–156).

¹⁸ Kiemelés tőlem – P. A. Á. – Tompa Mihály Szemere Miklósnak, Hanva, 1852. okt. 1. = TOMPA Mihály *levelezése...*, i. m., 169. A januárban emlegetett levélről van szó. Mivel Kerényinek egyetlen, Szemeréhez címzett levele maradt fenn, valószínűleg ez az 1851 októberében kelt levél.

¹⁹ Ebben a leírásban szintén az öngyilkosság kizárhatóságát látom (erről később). A Czuczor–Fogarasi-szótár szerint a „nyomorult” szó jelentésköre egyértelműen a szegénységhez, éhséghez, lassú szenvedéshez kapcsolódik. Vö. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, IV, Pest, MTA, 1867, 962.

²⁰ Tompa Mihály Irányi Istvánnak, Hanva, 1853. jan. 8. = TOMPA Mihály *levelezése...*, i. m., 177.

²¹ Tompa Mihály Irányi Istvánnak, Hanva, 1854. máj. 12. = TOMPA Mihály *levelezése...*, i. m., 213.

²² Tompa Mihály egyébként Vályi Károlyt is ezen a néven emlegette, vö: Tompa Mihály Szemere Miklósnak, Hanva, 1853. jún. 7. = TOMPA Mihály *levelezése...*, i. m., 189. – Tompa Mihály Szemere Miklósnak, Hanva, 1853. szept. 7. = *Uo.*, 195. (Az újonnan közölt levélben is feltehetőleg őt említi így Tompa, vö: BÁNFI, KOCSIS, i. m., 41.)

²³ Ezúton köszönöm Jankovits László segítségét a fordításhoz.

A név jelentése mintegy megelőlegezte Kerényi eltűnését, szerencsétlenségét és a vele történetek homályban maradását is, és nemcsak a mindenki számára visszavonhatatlanul eltűnt, elveszett ember és barát pozícióját véglegesítette, hanem a Johann Friedrich Cristmann, Vidor Emil, Kerényi Frigyes és Frederic Heringe névváltozatok sorát is lezárta.

II. A Kerényi halálával kapcsolatos narratívák és motívumok

A Kerényi haláláról beszámoló első híradás 1852. augusztus 29-én jelent meg a *Budapesti Viszhangban*, amelyben a haza iránt érzett elkeseredés a hangsúlyos:

Kerényi Frigyes (egy időben Vidor Emil) jelesb költőink egyike s tagja az egykori tizeknek (kik annyira szétszórattak, hogy ma már csak alig egy része működik) Jowaban, száz mfre Uj Budától meghalt! Hozzá irta Tompa, midőn kivándorolt:

Még is még is! minek hagyál bennünket el
Meglásd ha itthon fáj, ott is fáj a kebel!

Ha hallanád szavam tudom mit érszenél
Szívet cseréljen az, a ki hazát cserél!

s mert szívet sem cserélhetett, az övé megrepedt volt! Sokkal jelentékenyebb irodalmi egyéniség volt, hogy sem ily rövid necrologgal beérni akarnánk. Közelebbi számunk kortársai egyike tollából hozandja életét.²⁴

A Kerényi halálának körülményeit feltáró történetek a híradásban ígért, Pákh Albert által írt nekrológtól kezdve folyamatos átalakuláson mentek keresztül, a Pákh szövegében előforduló megállapítások egyre nagyobb mértékben eltorzult változataiként. A narratívák alapvető, meghatározó motívumai a halál fizikai vonatkozásában a betegség, az örület és az elhagyatottság, a magány és a szegénység, illetve a végső elkeseredésben elkövetett öngyilkosság, a kiváltó okok pedig a báty halála, a csalódott, megkeseredett lelkiállapot, a szegénység és a honvágy.

1. Betegség, örület

Pákh Albert nekrológiájában²⁵ mindössze „örjögési rohamokról”, tehát betegségről ír. Ugyanakkor itt olvasható az is, hogy Kerényi mintegy megjósolta saját magányos halálát, amelyet a lelki megrázkódtatásoktól való megőrülés okoz:

S a mit egy költeményében önmaga írta, szó szerint betelt rajta:

„Örültté lőn – addig harcolának
Lelkében kigyói fájdalmának.

²⁴ Budapesti Viszhang, 1(1852), 2. félév, 9. sz. (aug. 29.), [1–2].

²⁵ Пákh Albert, *Kerényi*, Budapesti Viszhang, 1(1852), 2. félév, 1. sz. (szept. 19.), 394–398. – *A Pesti Napló műtára* is közli: Pesti Napló, 3(1852), 762. sz. (szept. 23.), [1–2].

...
Nincs, ki nézze véglángját szemének.

...
Szélsüvöltés — a halotti ének.²⁶

Szász Károly Tompa Mihályról szóló írása szerint Kerényi Frigyes „megtébolyodva” halt meg.²⁷

Az örült – mi több, a haza sorsa miatt megörült – költők panteonjába 1875-ben kerül be egyértelműen, amikor összes verseinek kiadása újra ráirányítja a figyelmet. A *Magyarország és a nagyvilág* cikke szerint „[a]z Amerikába kivándorolt Kerényi Frigyes elmebajban halt meg; Vachott Sándor pedig Schwartzler budai tébolydjában keresett hazafiui gondok által elhomályosított elméje számára gyógyulást.”²⁸

A *Figyelő*ben a következőt írják:

A sors semmivé tette álmait. [...] Végtelen szeretettel csüng a távolból hazáján, melynek szeretete neki oly nagyon sok áldozatba és fájdalomba került. Még utolsó költeményének két végső sorában hazájáról ábrándozik:

Hirt hazámból nem hoz senki.
S ott van eltemetve kincsem.

Azután következett élete utolsó katastrófhája, melynek részleteiről semmi bizonyosat nem tudunk. E szép tehetségű, kedves hangokon zengő fiatal költő örvényes korszakát a távol imádozott hazájától:

S nincs ki nézze véglángját szemének:
Szélsüvöltés a halotti ének.²⁹

A *Vasárnapi Újság*ban pedig ezt olvashatjuk: „A korán elhunyt fiatal költő, kit egykor, a negyvenes években, Petőfivel és Tompával egy triászban emlegettek, s ki a forradalom vihára által feldúlt hazából, mint a leszurt fészke fecske, a tengeren tulra költözött, s az Ohio mellett, megtört lélekkel, kétségbeesve, örülten feküdt távoli sírjába le.”³⁰

Rónay Jácint egy Londonban hosszabb-rövidebb ideig tartózkodó ismerőstől hallott Kerényi megörüléséről. A hírben a kortársak felfogására jellemző módon jelenik meg a költő elveszettségének motívuma, amely inkább árulkodik arról, hogy a hír közlője nem rendelkezett már konkrét információval Kerényiről, mint arról, hogy Kerényi valóban megörült és eltűnt. Ráadásul az eltűnése nem egyértelműen jelent egyet a halálával:

²⁶ ПÁКН, i. m., 398.

²⁷ Szász Károly, *Tompa Mihály*, *Vasárnapi Újság*, 17(1870), 3. sz. (jan. 16.), 31–32.

²⁸ MILKÓ Izidor, *Költők sorsa III.*, *Magyarország és a Nagyvilág*, 12(1875), 30. sz. (júl. 25.), 361.

²⁹ *Figyelő*, 5(1875), 19. sz. (máj. 9.), 224–226.

³⁰ *Vasárnapi Újság*, 22(1875), 16. sz. (ápr. 18.), 249.

Később értesültem, hogy Kerényi Frigyes szerencsésen megérkezett, s hogy csalódott, mint oly sokan, mint hazám fiai közül csaknem mind, kik jó szerencse fejében Amerikába bújdostak. – Szép az a szabadság, de kenyér is kell hozzá; – éhen, a rab is meghalhat! – Utolsó hírem az volt, hogy a magyar költő, keserű csalódásai, súlyos gondolatai terhe alatt megőrült, s Amerika ős erdeiben bolyongva, elveszett! – Szegény Vidor Emil, hogy pályáját így kellett végeznie – !³¹

Az örület következményeként bukkan fel később Serédi P. Lajosnál a hazaiaknak küldött levél motívuma, amelyben Kerényi szerencsétlenségéért Hanzó Endrét okolja, mivel ő volt az, aki miatt a vagyonát elvesztette:

Életét teljesen elfásultnak, jövőjét kétségbeesítő bizonytalannak látja, a nemzeti küzdelem meg nem érdemelt keserves kudarcza teljesen megtörte. Szíve még legkedvesebb barátai számára is alig nyílt meg. Magába temette kétszeres bánatát, s mikor más módot nem talált, a bújdosók példájára elhatározta, hogy Amerikába vándorol. Nem tartá vissza kérés, a jóbarátok esdeklése, elment s vissza nem tért soha. Új életet akart kezdeni s új csalódás várt rá. [...] Gyámjukat átkozta, magát okolta. S a szépnek, boldognak képzelte jövő keservei, kínjai, betegségének gyötrelmei teljesen megzavarták lelkét, megőrült. 1852. februárjában elaludt örökre.³²

Az a felvetés, hogy az örületet betegség, vagyis fizikai és nem lelki gondok okozták, Szinnyeinél merül fel újra: „1851-ben Uj-Budán (Jowa) telepedett le, hol Ujházy László és társai körében megkezdte a farmer munkát, de kényelmes élethez szokott szervezetét megtörték a nélkülözések; a sárgaláz lepte meg oly erővel, hogy örületnek tartották. Meghalt 1852 tavaszán.”³³

Nemes Béla viszonylag pontosan ismétli Pákh Albertet: „1852. nyarán hazatért kívándorlottak hozták a hirt s a lapok is irták, hogy az újbudai gyarmattól távol, »nélkülözésektől elgyötörve, emésztő kétségeitől örülésbe úzve« meghalt egy magyar ember. Összes hátrahagyott holmija egy útlevele volt s rajta e név: Kerényi Frigyes...”³⁴

Ehhez képest meglepő, hogy a betegség, láz, örület következményeként megjelenik az öngyilkosság, mégpedig különleges és drasztikus formában: Prónai Antal szerint Kerényi beteg volt és „lázas betegsége egy óvatlan, szerencsétlen pillanatában az égő kemenczébe ugrott s ily borzasztó halállal pusztult el”³⁵

³¹ Sajnos nem tudhatjuk, mikor és kitől érkezett Rónayhoz ez a hír, elképzelhető, hogy Lukács Sándortól, de nagy valószínűséggel még az 1850-es években, a megjegyzést a *Napló* megjelenési ideje miatt soroltam ide. – RÓNAY Jácint János, *Napló-töredék: Hetven év reményei és csalódásai*, Nyomatott kéziratul tíz példányban, I, [Pozsony], [A szerző], [1885–1888], 243.

³² SERÉDI P. Lajos, *Kerényi kedély és szívvilága = Az eperjesi Széchenyi-kör évkönyve 1891–1892*, szerk. LATKÓCZY Mihály, Eperjes, 1893, 115–116.

³³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VI, Bp., Hornyánszky, 1899, 63.

³⁴ NEMES, *Kerényi...*, i. m., 74.

³⁵ PRÓNAI Antal, *Futó csillagok: Ifjan elhunyt költőink jellemképei*, Bp., Szent István Társulat, 1903, 122.

Radnóti Miklós 1938-as tanulmányában³⁶ megemlíti a csalódottságot, de az örület okaként elsősorban a testi gyötrelmeket jelöli meg, elhagyva a túlzó és erőltetett magyarázatokat.

A remény nem adta meg azt, amivel a költőt kecsegtette, a lelki békét – és szívet sem cserélt. Két évig küzd a nehéz munkával és az éghajlattal az amerikai Új-Budában. A rettentő küzdelem részleteit nem ismerjük, de tudjuk – beleőrül.

Vágyam egy: bölcsőm honába
Térni boldogul –
Csak egy kis darab magyar föld,
Síri ágyamul –

Írta egyszer, régebbi utazásáról. S a vágy nem teljesül. 1852 tavaszán meghal, hazájától és barátaitól távol, egyedül. Harminc éves volt akkor.³⁷

Szabó Magda a megőrzést a hazaiakkal való kapcsolattartás hiányának tulajdonítja: „Nem a primitív viszonyok, nem a faházban való lakás, a szűzföld feltörése, a perzselő nap vagy a láz, az utolsó sor első pár szava öli meg: »Hírt hazámból nem hoz senki.« A felismerés, hogy még az önkényuralom alatt sínylő Magyarországon is jobb volna élnie, mint túl a tengeren, s aztán a végső elborulása megkínzott elméjének, a téboly. 1852-ben már halott, éppen harmincesztendő.”³⁸

2. Az úton megtalált test

A később elhagyatottan, rongyosan megtalált test motívuma, amely csak a nála (mellette) lévő iratokból azonosítható, szintén Pákh-tól – pontosabban az ő egyik mondatának továbbgondolásából – ered, és szép példája annak, hogyan burjánzik el egy eredetileg tényszerű megállapítás. Pákh mindössze ennyit írt: „hátrahagyott holmija egy utlevél volt s benne e név: – Kerényi Frigyes”³⁹

A magányos halál, az ismeretlen, idegen világba „kibujdosott”, tehát az itteniek számára többszörösen is elveszett költő képéhez a jelöletlen, ismeretlen, megközelíthetetlen

³⁶ Rádióelőadások, Ms 2635/77–78. Radnóti Miklós: [Kerényi Frigyes]. K. n. [1938]. Címvariáns: A költő Amerikába vándorol (Kerényi Frigyes). Gépirat és indigóval készült másolata autográf javításokkal. Két példány, a második példányon autográf címmel, idegen kéz feljegyzéseivel. 2 db, 16 fol. A kézirat leírása: KRÄHLING Edit, *Radnóti Miklós és Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában*, I–II, Bp., MTA KIK, 2021, 116. Közli: KERÉNYI Frigyes, *Sötét órák* [szerk. MARTON Jenőné, KOVÁCS Andrásné, SIMOR András], [Bp.], [Táncsics Gimnázium], 1992, 7–11.

³⁷ KERÉNYI, i. m., 11.

³⁸ SZABÓ Magda, *A harmadik – Kerényi Frigyes*, Kortárs, 23(1979), 7. sz. 1137. – SZABÓ Magda, *Kívül a körön*, https://konyvtar.dia.hu/xhtml/szabo_magda/Szabo_Magda-Kivul_a_koron.xhtml (utolsó megtekintés: 2024. október 22.)

³⁹ PÁKH, i. m., 395.

helyen található, illetve senkitől sem látogatott sír is hozzátartozik. Ahogy *Összes költeményeinek* előszavában írják: „Kerényi a forradalom bukása után kibujdosott Amerikába, hol nem sokára meghalt. Idegen földben nyugszik a hona-vesztett hazafisziv, elfeledett sirját nem jelöli kő, nem őrzi kegyelet.”⁴⁰ A hiányt egyedül Kerényi verseinek kiadása és olvasása pótolhatja: „Őrizze meg legalább emlékét e hazában munkái gyűjteménye s az olvasó közönség kegyele.”⁴¹

A *Figyelő* írása szintén az utókor részvétlenségét hangsúlyozza: „Csak ennyi az és nem több amit Pákh Albert a szerencsétlen költő végperceiről följegyez. Azóta senkisem kutatott utána, senkisem törődött vele; poéta volt, szerencsétlen volt, megőrült s ezzel vége van!”⁴² A *Vasárnapi Újság* pedig megállapítja az *Összes költeményei* megjelenésének évében, 1875-ben, hogy Kerényi Frigyes „ma már jóformán feledve van”.⁴³

Az elhagyott holttest, az Amerikában ismeretlen és itthon elfeledett költő motívuma később egy másik helyszínnel, a „texasi pusztával” egészül ki, valószínűleg egy tévedés miatt. Szontagh Felix és Ferenczy Elek Kerényiről szóló cikksorozatában Új-Budát Texasba helyezi: „Meghalt megtört szívvel 1852-ik év tavaszán Texasnak egyik pusztáján, Újbudán, senkitől sem ismertetve.”⁴⁴ Texas pusztája a későbbiekben felváltja az iowai vadont, az Új-Budától messze történt haláleset innentől összekapcsolódik Ujházy Lászlóék texasi útjával, illetve az odaköltözésükkel. Az 1934-es 8 *Órai Újság* már ebben a variációban meséli el a Kerényi halálához vezető körülményeket:

Szegény Kerényi Frigyes, az amúgy is beteges, szomorúságra hajló költő, akit hazafias fájdalom vitt ki Magyarországból, de aki sóvárogva vágyott oda mindig vissza, mind melankólikusabb, szomorúbb lett. Fájt neki az is, hogy Ujházy Klára szerelmét nem tudta elnyerni. Folyton Ujházyékra gondolt s mikor érezte, hogy elhatalmasodik rajta idegbaja, Ujházyékhoz vágyakozott. Ujházy is szép leveleket írt neki Texasból:

– Új tanyánkat Sirmezőnek hívjuk. A szomorúság fészke ez a hely. Sokat gondolok rád, a leghívebb barátira. Tudom, hogy megkönnyebbülnének napjaim, ha életem hátralévő részét veled tölthetném és te is megnyugodnál az én társaságomban, te is, akit úgy szeretek, mintha testvérem lennél, holott kor szerint csak fiam lehetnél.

Végül is Kerényi Frigyes elhatározta, hogy Texasba költözik Ujházy László után. Gyöngye volt már akkor nagyon, lesóványodott, alig állott a lábán. Az Óhazából is csak Tompa Mihállyal levelezett, aki hozzá írta a szép, szomorú verset:

Hol annyiszor vígan barátkozál velünk,
A kerti hárs alatt úgy emlegetünk!
És a szokott helyen szemünk gyakran keres,
De a széked üres maradt... üres ...

⁴⁰ *Kerényi Frigyes összes költeményei 1840–1851*, Bp., Franklin, 1875, <https://mek.oszk.hu/09600/09623/09623.htm> (utolsó megtekintés: 2024. október 22.)

⁴¹ *Uo.*

⁴² *Figyelő*, 5(1875), 19. sz. (máj. 9.), 224–225.

⁴³ *Vasárnapi Újság*, 22(1875), 16. sz. (ápr. 18.), 249.

⁴⁴ SZONTAGH Felix, FERENCZY Elek, *Kerényi Frigyes életrajza*, Eperjesi Lapok, 2(1878), 28. sz. (júl. 13.), 2.

Levelet hozott a posta Sárosból, hogy meghalt bátyja is. Nem maradt senkije hát, csak barátja, a szomorú, öreg Ujházy László. Hiába kérelték, hogy maradjon New Budán, ígérték, hogy ha nem bírja a munkát, el fogják tartani, ő azonban üresnek találta New Budát, ellenállhatatlan erő kergette Ujházyék felé, talán Klári is szeretni fogja, talán most már hozzá megy feleségül. Nekivágott kevéske pénzével az útnak.

Gyalog ment egy darabon, azután vonaton, majd megint nekiindult, hogy Ujházynek 2–3 napi járásnyira lévő farmjához jusson. Tél volt már akkor, kemény, hideg tél és a texasi vad mezőkön csúf táncot lejtett a szél, ami itt olyan orkánszerű, hogy megremeg attól Amerika legviharvertebb csavargóinak szíve is. Ment, ment, bandukolt, betegen, fáradtan a vézna költő. Rongyos ruhában, szétmállott talpú csizmában... Ujházy László azonban hiába várta. Ezt a két-három napi járóföldet sohasem tudta beérni a szegény Kerényi Frigyes.

Az útszélen találtak cowboyok egy megfagyott csavargót, egy kiaszott emberi roncsot, amelyet már napokkal azelőtt ölt meg a hideg. Zsebében idegen nyelven írt verseket leltek és iratokat, amikről a hatóság állapította meg, hogy az országút meghalt csavargóját valamikor Kerényi Frigyesnek hívták...⁴⁵

Az Ujházyhoz fűződő kapcsolat emlegetése később is megmaradt, olyannyira, hogy Jánossy Dénes történeti munkájába is bekerült:

Kerényi a költő, iowai telepes-szomszédja, – kit otthon meleg barátság fűzött Petőfi-hez és Tompához, – szintén Texas melege után vágódott. Odahagyta tehát Chlothild Groweban⁴⁶ levő tanyáját, de Újháziékhoz menet, útközben öngyilkosságot követett el. Társa, Kükemezey, St. Louisban helyezkedett el, Pomutz György és Drahos Ernő pedig ingatlanügynökök lettek, miután foglалásukat német telepeseknek adták el.⁴⁷

Az említett Kükemezey Mihály leszármazottja, Békeffi László⁴⁸ szerint:

Kerényi Frigyes, a költő Petőfi és Tompa barátja, 48-as Kossuth emigráns, 1854-ben halt meg Amerikában valahol az országuton, Texasban. [...] Kezébe veszi a vándorbotot, hogy Ujházy farmjára menjen. Reménykedik, hogy élhet nyugodtan ott egy darabig. Annyi pénze volt csak, hogy San Antonio-ig jut el vasuton, onnan még két nap az ut gyalog a kitűzött célhoz. Vándorol az országutakon, csipős tavaszi szél tépi rajta a hiányos ruházatát. Cipője lukas és zuhog rá a hideg eső. Elgyengülve, kimerülve esik össze az országuton. Késő este van. Másnap hajnalban arra szekerező farmerek találtak rá az ismeretlen halottra. Ott hagyták-e vagy eltemették valahol, ki tudja? Nem kereste senki, nem kutatott utána senki. Emigrációs, halott költő. Kit érdekelt és

⁴⁵ *New Buda. Magyar urak amerikai falujának regénye: Meghal az útszélen a költő*, 8 Órai Ujság, 20(1934), 142. sz. (jún. 26.), 11.

⁴⁶ Ilyen nevű települést nem találtam, csak sok hasonlót. A legközelebbi ezek közül Garden Grove, ami Pomutz György térképén is rajta van.

⁴⁷ *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*, I, s. a. r. JÁNOSY Dénes, Bp., Magyar Történeti Társulat, 1940, 338.

⁴⁸ „Együtt érkezett [t. i. Kerényi Frigyes] sárosi földijeivel, Ujházy Lászlóval és e sorok írójának anyai nagyatyjával, Kükemezey Mihállyal, a sárosi főbíróval” (BÉKEFFI, i. m., 7).

kit érdekel ma? Az eperjesi kollégium falán márványtáblán örökítették meg a nevét. Ki tud ma már itt a halott költőről? Senki. Megérdemelne valahol itt is egy emléktáblát, hiszen itten halt meg, amerikai földön, a magyar költő, Petőfi barátja, a szabadságharc honvéd-hadnagya.⁴⁹

Az a narratíva, amely szerint Kerényi Ujházyék után indult, Vasváry Ödönnél már tényként szerepel, és ez alapján Kerényi halálát 1853–54-re datálja:

Austin és San Marcos között, mindkét helytől körülbelül húsz mérföldre, van egy Buda nevű, 500 lakosú kis falu. Kétségtelen, hogy a Buda név, pontosan ezen a helyen, nem véletlenül került Texas térképére. Az Új-Budát alapító Ujházy László itt állapodott meg, helyét soha nem felejtethő lelki fájdalomának sugallatára *Sírmező*nek nevezte el. Felesége maradványait ott temette el másodszor, és azon a sírhalmon lőtte magát agyon 75 éves korában. [...] Elég az hozzá, hogy a hely ma is megvan, ugyancsak Buda névvel, a 81-es számú texasi főút és a 967-es számú megyei út kereszteződésénél. Ide akart eljutni az akkor még csak 32 éves, gyenge, nagybeteg Kerényi Frigyes 1853 vagy 1854 elején. (Közbevetve jegyzem meg, hogy a legújabb Magyar irodalmi lexicon ide vonatkozó adatai tévesek. A lexicon szerint Kerényi Új-Budán halt meg, 1852 tavaszán. Ez lehetetlen, mert Ujházy ekkor még maga is Új-Budán élt, onnan csak 1853 márciusában ment Texasba. Ha Kerényi ide igyekezett, csak ezután tehette, tehát Kerényi halála éve sem lehet 1852. Téves az az állítás is, hogy öngyilkos lett. Valahol San Marcos és Austin között, tehát a mindkét helytől húsz mérföldnyire levő *Sírmező*-Buda országútján esett össze és halt meg.)⁵⁰

Ezt a magyarázatot fogadja el az *Új magyar irodalmi lexikon* Kerényi Frigyesről szóló szócikkét író Fried István is: a költő meghalt „[ú]ton San Marcos és Austin közt, Texasban, (USA, 1853. márc. 22.)”⁵¹ Az *Új magyar irodalmi lexikon* alapján⁵² Gömöri György is azt a narratívát választja, amelyben Kerényi Ujházyék után indul, és ezért a halála időpontját is későbbre teszi:

Nehéz tengeri út után Kerényi megérkezik Amerikába, ahol a magyar emigránsok telepet alapítanak Iowa államban: ez lenne Új-Buda. Az éghajlati viszonyok, a földművelés nehéz feltételei és a civilizált világtól való elszigeteltség rövid idő alatt lelohasztják

⁴⁹ Uo., 7.

⁵⁰ VASVÁRY Ödön, *Magyar Amerika*, vál. TÓTH Béla, bev. CSILLAG András, szerk. GYURIS György, mutató JUHÁSZ Zsuzsanna, Szeged, Somogyi-könyvtár, 1988, 121–122. – Ujházy öngyilkossága is valószínűleg kitalált esemény, vö. *Gyász híré Amerikából*, Vasárnapi Újság, 17(1870), 16. sz. (ápr. 17.), 197. – BOGÁTI Péter, *Flamingók Új-Budán*, Bp., Kossuth, 1979, 364–372. (Varga Ferenc pittsburgi visszaemlékezéseiben is öngyilkosként szerepel Ujházy: *Világos után: Varga Ferenc Új Budára indul*, Világ, 14[1923], 36. sz. [febr. 15.] 4.)

⁵¹ *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 2000, 1104. Azt nem tudom, hogy a március 22-i dátumnak mi lehet a forrása, talán Ujházy László és Pomutz György feljegyzései alapján merült fel, ők március 28-án tértek rá a texasi útra – erről lásd később. Vö: BOGÁTI, *Flamingók...*, i. m., 184, 186.

⁵² GÖMÖRI György, *Kerényi Frigyes: egy polonofil magyar költő*, Kalligram, 26(2017), 10. sz. 59.

a telepesek kezdeti lelkesedését, maga Ujházy is elhagyja Új-Budát felesége halála után, Texasba, San Antonioba költözik. Alighanem ezért megy Kerényi (gyalogosan?) utána 1853 tavaszán Texasba, ahol tisztázatlan körülmények között életét veszti: egyes források szerint sárgalázban hal meg, egy más forrás szerint véletlen baleset következtében.⁵³

Ács Tivadarnál egy olyan változat jelenik meg az Új-Budáról szóló munkájában, amely minden időközben kialakult mítoszt tartalmaz attól kezdve, hogy Kerényi Ujházyék után indult – az egyedül kóborlásán át az örülségben elkövetett kemencébe ugrásos öngyilkosságig:

Egy magyar, Kükemezey Mihály, aki rövid, ideig ugyancsak megfordult Új-Budán, egy darabig Clothild Groveban lakik s hívására Kerényi odaköltözött. Itt, ebben az alig pár házból álló vadnyugati városkában Kerényi, ebben az évben, 1851-ben, egy kis füzetet adott ki, az Új-Budán írt verseinek antológiáját, de ebből a vadnyugati magyar költészeti termékből idáig még senkinek sem sikerült egy példányt feltalálni.⁵⁴ Közben Kükemezey St. Luisban kapott egy jobban dotált állást az ottani szivargyárban s ő odaköltözött. Kerényi visszamaradt Clothild Groveban s mindennap várta Samu bátyját, aki levélben jelezte, hogy költő öccse után fog jönni, azonban sohasem indulhatott el. Súlyos betegségbe esett és Eperjesről felszállították a Rókus-kórházba, ahol meghalt. [...] Kerényi Frigyesről, mint tudjuk, Clothild Groveban hallottunk utoljára. Mikor itt nagy nyomorba jutott, írt a texasi Sírmezőre, Ujházy Lászlónak s tanácsot kért benne. Ujházy megsajnálta a költőt s pénzt küldött neki, hogy jöjjön őhöz. Kerényi útnak is indult és eljutott San Antonioig, ahonnan Ujházy birtoka már csak négy mérföldnyire volt. Pénze, úglátszik, elfogyott, mert gyalog indult neki az útnak. Ezekben a napokban az eső vadul zuhogott s a törekeny testű költő ilyen időben folytatta útját, hogy mielőbb Ujházy családja körében legyen. Útközben verset komponált. Már egészen közel volt Ujházyék farmja felé, Austin és San Marco között, mikor összeomlott benne minden. A prairi marhahajtásán, ahol ballagott, az erdő szélén egy szénégető kemencét pillantott meg. Megkettőzte lépteit s belevetette magát a fénybe. Mint egy lepke, amely az örök fényességet keresi. Felsőteste szénné égett. Így találtak rá másnap a szénégetők. Zsebei versekkel voltak tele s innen tudták Ujházyék is, hogy így végezte életét a hozzájuk ígérkező magyar költő. Kükemezey Mihály is rövidesen elvándorolt új-Budáról és St. Louisban telepedett meg.⁵⁵

Ezt a történetet ismétli meg Balázs Attila az *Egy könyv farvizén* című, 2009-es cikkében:

Az egyik utolsó távozó New-Budáról a szerencsétlen sorsú, elméjében megzavarodott poéta, Kerényi Frigyes volt. Kerényit ismerősei segítették vékonyka kötetecskéhez

⁵³ Uo.

⁵⁴ Kerényi verseskötetének Amerikában való megjelentetési szándéka ugyan szinte bizonyosra vehető, a megvalósulása viszont a körülmények ismeretében több mint kérdéses. Ugyan mások is megemlítik, az *Amerikai magyar költők* című antológiában pedig tényként kezelik, de a megjelenés dátuma ott 1850, tehát bizonyosan téves. Vö: *Amerikai magyar költők*, gyűjt. RICKERT Ernő, előszó APPONYI Albert gróf, Bp., Magyar Jövő, 1920, 11.

⁵⁵ Ács Tivadar, *New-Buda*, Bp., [Szerzői kiadás], 1941, 43, 86–87.

Amerikában, ám az nyomban a préri visszhangtalanságába, a prérikuttyák csúfos füttykoncertjébe veszett. Mivel képtelen volt tovább New-Budán tengetni életét, félt is már ott úgy, szinte egyedül, a kétségbeesett művész írt Újháznak Texasba. Pénzt kapott, továbbá meghívást Sírmezőre. Kerényi Frigyes nekivágott az útnak, s hosszú, viszontagságos bolyongás után eljutott az Újházy birtokától mindössze négy mér-földnyire levő San Antoniódig. Talán azért, mert pénze elfogyott, lóra, de számárma se futotta immár, gyalog esett neki a maradék távolságnak az éppen istentelenül zuhogó, csapkodó esőben. Egészen közel a keresett farmhoz hirtelen meleget árasztó fényt látott, talán a ház nyitott ajtajának vélte, halálosan elcsigázott állapotban, de nyilván határtalan örömmel vetette bele magát: egy szénégető kemencébe.⁵⁶

Ezt az irodalmi szöveget azért idéztem, mert láthatóvá válik, hogy a túlzó, fantasztikus elemekben bővelkedő narratívák addig terebélyesedtek, míg Kerényivel kapcsolatban végképp elmosódott az irodalmi és a tudományos elbeszélés határa. Balázs Attila *Szép kis történetek* című novellagyűjteményében önálló elbeszélés tárgyaként szerepel Kerényi Frigyes, hasonló ábrázolásban.⁵⁷

3. *A testvér halála*

A narratívák visszatérő eleme, hogy a költő lelki-fizikai összeomlását a bátyja halálhíre váltotta ki,⁵⁸ ám az egyes elbeszélésekben Kerényi Samu halálának ideje és körülményei is transzformálódtak később: a Kerényi alakját körüllegő mitikus történetek és ellenőrizhetetlen állítások egyik tipikus példája Kerényi Sámuel halálához köthető. Nemes Béla Serédi P. Lajos szóbeli közlésére hivatkozva írja le, hogy Samu „egy fővárosi kórházban” olyannyira elszegényedve halt meg, hogy közköltésen temették.⁵⁹ Később lesz ebből óbudai szegényház is, például Serédi P. Lajos⁶⁰ és Szóják Rezső munkájában,⁶¹ és a halál idejét sem közlik sehol pontosan, van, ahol még az év is tévesen szerepel: „Soma bátyja nem sokára követendő vala őt, de 1850. végén Pesten majdnem végínséggel kínlódva kórházban halt meg.”⁶²

Ennek a motívumnak a többszöri felbukkanását szintén a Pákh által írt nekrológ néhány mondatának eltorzítása, félreértelmezése idézhette elő. Pákhnál még egy olyan változat szerepel, amely szerint éppen ellenkezőleg, Samu halálához járult hozzá az, hogy nem kapott Frigyesről/Frigyesről hírt:

⁵⁶ BALÁZS Attila, *Egy könyv farvizén*, Élet és Irodalom, 52(2009), 48. sz. (nov. 27.), 20.

⁵⁷ BALÁZS Attila, *Bolygó Kerényi* = *Uő, Szép kis történetek: Elbeszélések*, Zenta, zEtna, 2014, 5–25.

⁵⁸ Vö. például: „A gyászos hír Kerényire megrendítőleg hatott [...] utolsó (angol) levele tele van panasszal, a reszkető ujjakkal fogalmazott szövegen a halál árnyéka borong. Lelke törve, teste beteg, érzi, hogy már nem sokáig bírja az élet keresztjét” (NEMES, *i. m.*, 73).

⁵⁹ *Uo.*, 73.

⁶⁰ SERÉDI, *i. m.*, 115.

⁶¹ SZÓJÁK, *i. m.*, 34.

⁶² SZONTAGH, FERENCZY, *i. m.*, 2.

Átvevén itt [ti. Pesten – P. A. Á.] Samu bátyjának vagyoni maradványát is, azon reménnyel, hogy nem sokára meg fogja neki irhatni, hova kövesse,⁶³ hol alapította meg mindkettőjük számára a régen keresett boldogságot, 1850. őszén végre sikerült kivándorolnia. Elérte Északamerikát, el Jowát, el Uj-Budát. – – –

1851. tavaszán Ó-Budán innen egy pesti kórházban mult ki Kerényi Samu, éppen azon percekben, *midőn öcsce biztató soraira már igen nagy szüksége lett volna*; – s 1852. tavaszán találta Uj-Budán túl kora sírját Frigyes, a nélkül, hogy azt mit keresett, elérhette volna!⁶⁴

Szintén ez a változat szerepel Szász Károly Tompa Mihályról szóló írásában:

Vagyonának csak romjai maradtak. A világozi fegyverletétel után Pesten tartózkodott, de csak azért, hogy innét minél előbb kivándorolhasson. 1850. őszén végre egy bátyjának (Sámuel) vagyonát is magához véve,⁶⁵ kiment, azon ígérettel hogy bátyjának megírja, hová kövesse őt? s hol kezdett mindkettőjük számára biztos életpályát? Jowát, Uj-Budát elérte Észak-Amerikában, de Samu bátyja 1851. tavaszán Pesten egy kórházban meghalt, hiában várván öcsce levelét. 1852. tavaszán pedig Uj-Budán halt meg Kerényi Frigyes, megtévelyodva. Ki tudja miért? Tán, a mit keresett, lelke nyugalma nem találta fel?⁶⁶

Serédi P. Lajosnál azonban nem csak megfordul ez az irány, hanem Samu halálának helye is megváltozik (feltehetőleg szintén a Pákh-szöveg félreolvasásának következményeként): „Bátyja meghalt Pesten, hiába várta hát jövetelét. S mikor megtudta, hogy az ó-budai közkórház koldusai között mult ki elhagyatottan, (hogy az egykor gazdag ifjú közkölséges) akkor végleg elsötétült lelke világa.”⁶⁷ Szoják Rezső írása szerint mikor Kerényi megtudta, hogy a bátyja koldusként halt meg, „megőrült. Ilyen állapotban, nagy kínok közt halt meg 1852. februárjában...”⁶⁸

4. Kiegészítő elemek: gyenge testalkat, csalódás az emberekben

Kerényi halálának leírásaiban jellemzően felbukkan a költő gyenge testalkatának emlegetése, illetve az, hogy nem bírta a kemény fizikai munkát. Békeffi László szerint:

⁶³ Kerényi Pulszkynak írt levele alapján Samunak kellett volna hamarabb megérkeznie Amerikába, és a pénzzel is ő rendelkezett. Kerényi Frigyes levele Pulszky Ferenchez, New York, 1851. február 18. OSzK Kt. Fond VIII/514., f. 1 r-v. Közli: KERÉNYI, *Sötét órák...*, i. m., 57–58.

⁶⁴ Budapesti Viszhang, 1(1852), 2. félév, 12. sz. (szept. 19.), 398. [Kiemelés tőlem – P. A. Á.]

⁶⁵ Kerényi Amerikából Pulszkynak írt levele szerint viszont éppen Samu rendelkezett a pénzzel: „meddig tehát bátyám által nem jó, e quarteri terveimről le kell mondanom, tudván azt, hogy üres kézzel még a mennyország congress földjére is telepedni akarni túlrégényes dolog” (Kerényi Frigyes levele Pulszky Ferenchez, New York, 1851. február 18. OSzK Kt. Fond VIII/514., f. 1 r-v. Közli: KERÉNYI, *Sötét órák...*, i. m., 57).

⁶⁶ SZÁSZ, i. m., 32.

⁶⁷ SERÉDI, i. m., 115.

⁶⁸ SZOJÁK, i. m., 34.

Ő is földet foglal a többiekkel és neki áll törni az ősi humuszt, de gyenge fizikuma nem bírja a nehéz munkát. Nem mindenkinek adta meg Isten az erőt, hogy ásóval és fejszével keresse meg a kenyerét az emigrációban. Költő volt és író. Alig kis idő múlva súlyos beteg lesz. Csontra-bőrré lefogy és melankóliába esik. Még néhány verset ír és hazaküldi Tompának. Azután a versírást is abbahagyja. Utolsó kétségbeesésében levelet ír a bátyjának s kéri küldjön neki pénzt. Tompán keresztül jött a válasz, a bátyja meghalt és semmisem maradt utána.⁶⁹

Ebbe a sorba illeszthető Vasváry Ödön elbeszélése is, amelyben Kerényi „32 éves, gyenge, nagybeteg”⁷⁰

Kerényi halálának (pontosabban ahhoz vezető elkeseredésének, „csalódottságának”) kiváltó okát általában az amerikai viszonyoknak tulajdonítják, de többen még az elindulása előtti időből eredeztetik, vagyis anyagi csődje és irodalmi sikertelensége következményeként értékelik magát a kivándorlást és tragikus halálát is. Ezekben a leírásokban központi szerepet játszik „gyámja”, Hanzó Endre (vagy András). Nemes Béla a költő gyámjaként emlegeti Hanzót, aki szerinte rossz hatással volt Kerényire, anyagi csődbe vitte, és miatta folytatott korhely életmódot.⁷¹ Szontagh és Ferenczy szerint Hanzó barátja volt Kerényinek⁷² (ez Kerényi életkorát tekintve valószínűbb, minthogy a gyámja lett volna), és az ő rábeszélésére vette bérbe Csáky gróf rozgonyi birtokát. Hanzót ők úgy jellemzik mint „Kerényi szerencsétlenségének okozója”-t, aki-nél Irányinak írt verse elveszett.⁷³ Szóják szerint Hanzó a Kerényi testvérek gyámja volt, és a költő a halála előtt „átkozta gyámjukat”.⁷⁴ Mindenesetre a kortársaktól származó, de nem közvetlenül a költő halála idején készült írásokban Kerényi örülete a Hanzó Endre által okozott csalódáshoz és anyagi veszteséghez kapcsolódik, a hivatkozási alapot pedig egy angolul írt levél szolgáltatja, amelyet átadtak Hanzónak.⁷⁵ Sem az nem érthető, hogy Kerényi miért írt volna angolul (ha esetleg betegsége idején hallucinálva meg is írt volna egy ilyen szöveget, nem életszerű, hogy azt postára is adta volna), sem az, hogy ha a levél Hanzót átkozó, gyalázó sorokat tartalmazott, akkor ki és miért adta át éppen neki.

Végül akadnak olyan leírások is, amelyek nem vesződnek a halál körülményeivel, például a magyar nép számára készült *Ismerettár* csak ennyit közöl: „Kerényi Frigyes (Christmann), magyar költő. Eperjesen született 1822 körül. Költeményeit finomság, kedély, tiszta hazafiui érzet lengi át. 1850-ben Amerikába költözött, hol

⁶⁹ BÉKEFFI, *i. m.*, 7.

⁷⁰ VASVÁRY, *i. m.*, 121–122.

⁷¹ Korábbi gyámjai Krayzell András, Lehoczky Jenő voltak. Vö: NEMES, *i. m.*, 7.

⁷² SZONTAGH, FERENCZY, *i. m.*, 2.

⁷³ *Uo.*

⁷⁴ SZÓJÁK, *i. m.*, 8, 34.

⁷⁵ NEMES, *i. m.*, 73.

csakhamar meghalt 1852-ben.”⁷⁶ Bóka László szerint pedig Kerényi „1852-ben halt meg Amerikában, a forradalom után kivándorolt magyarok egyik telepén Új Budán.”⁷⁷

III. Kerényi Frigyes életének utolsó 16 hónapja

Úgy tűnik, Kerényi Frigyesnek alapvetően nem volt égetően szüksége arra, hogy emigráljon. Nem kellett megtorlástól tartania, hiszen a szabadságharcban, ha részt is vett (beállt a pesti nemzetőrök közé⁷⁸), legfeljebb csak a martonvásári táborig jutott, legalábbis Szontagh Felix és Ferenczy Elek szerint „lerándult ugyan a Martonvásári táborba, de gyenge egészsége miatt csak hamar visszatérni kényszerült. [...] [C]sak barátjai unszólása vehetné rá a nem neki való tábori élet elhagyására.”⁷⁹ A Pákh Alberttől többször idézett híres mondatban szereplő útlevelel nem csak azért fontos, mert hangsúlyozza Kerényi nincstelenségét, számkivetettségét és értelmetlennek bizonyult útját, idegen földön bekövetkezett halálát, hanem mert önmagában az útlevelel megléte arra utal, hogy a költő szinte akadálytalanul juthatott el Amerikába, vagyis nem kellett a hatóságok elől bujkálnia útja során. Varga Ferenc visszaemlékezéseiben olvasható, hogy ő unokatestvére fürdőkúrákhoz kiadott, meghamisított útlevelel hagyta el az országot, és egy idő után azt is kénytelen volt hátrahagyni és iratok nélkül utazni, hogy ne foghassák el.⁸⁰

Kerényi itthoni megélhetését biztosíthatta volna jogász végzettsége, illetve ő és a Pesten ügyvédként dolgozó bátyja is rendelkezett még valamennyi pénzzel. Arra, hogy nem kellett gyorsan menekülnie, nemcsak a kései, de gyors utazás, hanem a hosszas előkészítés is utal. Elképzelhető, hogy Ujházy László biztatása ért el hozzá valamikor, mindenesetre az utazást jóval az indulás előtt eltervezte és tájékozódott is, például olvasta Haraszty Ágoston művét.⁸¹ Állítólag angolul is tanult.⁸²

A korán elkezdett tervezésre utal a *Nemzet* cikke is:

Garai Jánosnak egy kiadatlan leveléről tesz ma említést a „Pesti Hírl.” A levél Kolbenheyer Mór, nemrég elhunyt soproni evangélikus lelkész⁸³ kézirati hagyatéka

⁷⁶ *Ismerettár a magyar nép számára*, VI, Pest, 1862, 383–384.

⁷⁷ BÓKA László, *Könyvek, gondok: Válogatott tanulmányok és jegyzetek*, vál., szerk. BESSENYEI György, bev. ORTUTAY Gyula, Bp., Gondolat, 1966, 81.

⁷⁸ Kerényi Frigyes levele Irányi Istvánhoz, Pest, 1848. márc. 29. (eredeti kézirat és gépelt másolata), OSzK Kt. Levelestár. Közl.: KERÉNYI, *Sötét órák...*, i. m., 50–51.

⁷⁹ SZONTAGH, FERENCZY, i. m., 2.

⁸⁰ VARGA Ferenc, *Bujdosásom története*, Szabadság Magyar Híradó, Cleveland, 10(1900), 51. sz. (dec. 20.), 9.

⁸¹ Vö: „Ha jól emlékszem, Haraszty említi munkájában, hogy ilyennemű ajánlással el volt látva” (Kerényi Frigyes levele Pulszky Ferenchez, New York, 1851. febr. 18., OSzK Kt., Fond VIII/514. Közl.: KERÉNYI, *Sötét órák...*, i. m., 58). – HARASZTHY Ágoston, *Utazás Éjszakamerikában*, Pest, Heckenast, 1844, 1–2.

⁸² „Klein nevű ismerősetől”, vö. SZOJÁK, i. m., 32.

⁸³ Kolbenheyer Mór 1846-ban került Sopronba, előtte Eperjesen szolgált, vö: MAYER Endre, *Vandrák András, az eperjesi ev. kollégium tanára*, Bp., Hornyánszky, 1911, 67. – Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 5(1846), 13. sz. (márc. 29.), 311–312. Kolbenheyeréket Irányi István a naplójában személyes

közt találtatott. [...] A levélből kitetszik még az is, hogy Kolbenheyernek akkor szándéka volt valami magyar anthologiafélélt kiadni, csakhogy társa (ki ebben segédkezni ígérkezett) Kerényi Frigyes, cserben hagyta, mert már ekkor föltette magában, hogy Amerikába utazik, a mit később meg is tett.⁸⁴

A levél ismeretének hiányában nem tudom, mikor lehetett pontosan ez az „ekkor”, de Szontagh Felix és Ferenczy Elek szerint 1848 őszétől 1850 elejéig Kerényi Pesten volt, „folytonosan azon gondolattal foglalkozva, hogy a levert országból menekülve Amerikába vándorol”.⁸⁵ 1850. május közepén Eperjesre ment, hogy az utazással kapcsolatos ügyeit rendezze,⁸⁶ ebben a hónapban találkozott Irányi Istvánnal is, akit Amerikába hívott.⁸⁷ Tompa Mihály e szándéokra kérdez vissza Szemere Miklósnak 1850 októberében címzett levelében: „Perditissimus Amerikába készül? A pokolba! ott hamarabb meghal éhen mint Lasztócson. Sat S ez eddig van első leveled.”⁸⁸

A híres pesti búcsú idejét a Vadászkürt vendéglőben⁸⁹ Pákh Albert nem jelöli meg pontosan, de feltételezhetjük, hogy november végén történt:

Az 1850-ki ősz egy éjszakáján Pesten búcsúpoharakat emelgetett egy baráti kör – nem mind kik oda tartoztak volna, hanem kiket még fennhagyott a sors. A poharazás egy magas fiatal embernek szólt, ki messze utra készülten ült közöttünk, erőtetett jó kedvvel iparkodva a beszélgetést magától távol tartani. Évekig nem láttuk egymást, s most összejöttünk, hogy ismét elváljunk. Én egy hosszú, kínos távollét után vergődtem haza, ő épen kezében tartá vándorbotját. Mint két jövő s menő találkozásunk utainkon, nem küldve, nem marasztva egymást. Nem emlékeztünk, nem panaszkodtunk, nem voltak biztatásaink; sem az öröme, sem a fájdalomnak, sem a reménynek itt szóvivője nem akadt; – 1850-ről beszélek. A pohár utolsó csengése elhangzott, kezet szorítánk s Kerényi a hon véghatárai felé sietett.⁹⁰

Kerényi Frigyes 1850 decemberében már Londonban volt, 2-án felkereste Rónay Jácintot,⁹¹ akivel utána többször is találkozott.⁹² Rónay megkérte Diósy Mártont, hogy

ismerősként említi. Irányi István naplóföljegyzései és kijegyzései olvasmányokból, OSzK Kt., Quart. Hung. 3774., f. 2, f. 4, f. 5 v., f. 18 v.

⁸⁴ Nemzet, 4(1885), 1039. sz. (júl. 25.), [3].

⁸⁵ SZONTAGH, FERENCZY, *i. m.*, 2.

⁸⁶ *Uo.*

⁸⁷ „850 [...] Máj elején menekültem. Kerényivel találkozásom. Amerikába hívott.” Irányi István naplóföljegyzései és kijegyzései olvasmányokból, OSzK Kt., Quart. Hung. 3774, f. 42.

⁸⁸ További két levelet említ még Tompa, tehát az első akár még nyári keltezésű is lehetett. Ugyanebben a levélben korábban: „Sőt Kerényi a mult télen egy szíves levelet irt hozzám Pestről, melyben az utat s lakásomat kérdi okvetlen hozzám szándokozván jönni; én még egyszer olyan szívesen válaszolok neki. Várom várom, sosem jön sőt többé nem is irt egy betűt sem. Nem értem az egész dolgot” (Tompa Mihály Szemere Miklósnak, 1850. okt. 7. = TOMPA Mihály *levelezése...*, *i. m.*, 105, 113, 114).

⁸⁹ SZONTAGH, FERENCZY, *i. m.*, 2.

⁹⁰ PÁKH, *i. m.*, 394–395.

⁹¹ RÓNAY, *i. m.*, 241.

⁹² *Uo.*, 242.

lehetőség szerint kényelmes hajón szerezzen helyet Kerényinek, a költő azonban nem várta meg, hogy jobb körülmények között utazhasson, megvette a jegyet a december 6-án induló Independence-re.⁹³ A hajó 1851. február 11-én futott be New Yorkba, Kerényi az utaslistán Frederic Heringe 28 éves német férfi munkásként⁹⁴ szerepelt.

Amikor Kerényi megérkezett New Yorkba, egy már kialakult magyar közösség várta, Rácz-Rónay Károly szerint erről tanúskodik a Kossuthnak küldött zászló és Ujházy Klára levele is.⁹⁵ Erre utal maga Kerényi is Pulszky Ferenchez írt levelében, mikor az egyébként „szétszórva, jobbra-balra sürgő-forgó” magyarok gyűléséről tudósít.

Rácz-Rónay egy másik cikke szerint a New York-i magyar kolóniával egy időben alakul ki a St. Louis-i is, „amely jóideig szinte versenytársa is volt és maradt annak”.⁹⁶ Kerényi szempontjából azonban az ott jelen lévő németek is fontosak lehettek, annál is inkább, mert az ottani jelentős német lakosság mellett „az 1849-iki politikai emigrációt megelőzőleg St Louis-ban megtelepedett csekély számú magyarság javarészt a magyarországi németekből került ki”.⁹⁷ Ez a (Rácz-Rónay szavaival élve) „felemás-ság” azonban nem volt akadálya annak, hogy a város lakosai a szabadságharc ügyét és az emigránsokat támogassák.⁹⁸

Egy ideig a hazai sajtóban a Kerényivel kapcsolatos beszámolóknak hírértéke volt:

Kerényi Frigyesről – ki mint tudjuk, Amerikába költözött – különféle hírek és sejtelmek szárnynak magyarországi ismerősei közt. Némelyek azt hiszik, hogy K. épen azon hajón utazott, mely mult év végén Angliából Amerikába indulván, a tengeren mintegy 200 utazóval elsüllyedt. Mások azt hiszik, hogy K. szerencsésen Newyorkba ért, sőt azt is tudni akarják, hogy ott egy lap mellett dolgozik 300 dollár fizetéssel. Mi róla annyit mondhatunk mint bizonyost, hogy Newyorkból már tudósítá londoni ismerőseit; e szerint ha a hajó, melyen utazott, elsüllyedt is, ő mindenesetre a partra úszott.⁹⁹

Kerényi Frigyes magyarországi rokonaihoz is küldte már levelet. Csakugyan résztvett azon tengeri vészben, mely mult év végén néhány Amerikába indult hajót utközben kapott. Két hajó nagyszámu utazókkal együtt elsüllyedt. Az, melyen Kerényi utazott, temérdek küzdés után menekülhetett meg. Hatvan napnál tovább voltak tengeren, s már annyira kifogytak az élelmi szerekből, hogyha csak 10–15 napig nem érnek partot, az éhség miatt kellett volna elveszniök. Ezen kívül Kerényit még azon

⁹³ Vö.: Kerényi Frigyes levele ismeretlennek [Rónay Jácinthoz] London, 1850. dec. 5. (kéziratos másolat), OSzK Kt., Levelestár. Közli: KERÉNYI, *Sötét órák...*, i. m., 57. – RÓNAY, i. m., 242–243.

⁹⁴ New York Passenger Lists, 1820–1891, Database with images: *FamilySearch*, <https://FamilySearch.org> – 13 August 2022. Citing NARA microfilm publication M237. Washington, D.C.: National Archives and Records Administration, n.d., 0673–0675., 0673. (utolsó megtekintés: 2024. október 22.).

⁹⁵ RÁ CZ-RÓNAY Károly, *Az amerikai magyarság bölcsőköra I.: A New York-i magyar telep*, Külföldi Magyarság, 1921, 15. sz. (aug. 1.), 2–3.

⁹⁶ RÁ CZ-RÓNAY Károly, *Az amerikai magyar telepek története II.: St. Louis*, Külföldi Magyarság, 1922, 6. sz. (márc. 15.), 2.

⁹⁷ *Uo.*

⁹⁸ *Uo.*

⁹⁹ Pesti Napló, 2(1851), 310. sz. (márc. 20.), [3].

szerencsétlenség is érte, hogy midőn az utasokat partra szállító csónakból ki akarna lépni, a tengerbe bukott s csak hirtelen jött segély mentheté ki a habok közül. E szenvedések annyira megviselték egészségét, hogy két hónap alatt is alig birt magához jöni. Kénytelen volt ezideig Newyorkban tartózkodni, a nélkül, hogy magát továbbmenetelre határozhatná. Levelét is innen írta.¹⁰⁰

Kerényi 1851. február 18-án ír levelet Pulszky Ferencnek, amelyben beszámol viszonytagságos útjáról, és pénzt kér tőle,¹⁰¹ arra hivatkozva, hogy az eredeti terv szerint a bátyja már előtte kiutazott volna Amerikába, ami nem történt meg, és Samu betegeskedése miatt még egy fél évig biztosan nem is fog, otthon maradt pénze felett pedig nem rendelkezik, mert azt törvénytelen fia nevelésére fordította.¹⁰²

A Szemerének írt levél¹⁰³ tanúsága szerint Kerényi márciusban elindult New Yorkból, és a lehetségesnél jóval lassabban „a nevezetesebb helyeken meg-megállapodva”, egy hónapon át utazott Burlingtonba, ami Új-Budától Kerényi szerint 25 magyar mérföld (kb. 215 km, tehát a Mississippi partján fekvő iowai Burlingtonról van szó). Innen május 8-a körül ért Ujházyék birtokára, ahol augusztus elejéig tartózkodott (esetleg utazgatott a környéken az ismerősöket meglátogatva). A megérkezéséről Ujházy László május 22-én kelt levelében számol be, eszerint „[m]integy két hete, hogy régi jó barátaim, Szirmay Pál és Kerényi Frigyes megérkeztenek”.¹⁰⁴

A telepesek sorsát, egyes személyek érkezését és költözését nagyjából fel lehet deríteni az Ujházyak fennmaradt levelezése alapján.¹⁰⁵ Az új-budai telep ezen a nyáron kezdett benépesedni: Ujházyék 1849. december 16-án érkeztek New Yorkba, a második komáromi csapat pedig 1850. február 24-én. A társaság tagjai összevesztek Ujházyval, akit végül csak négy ember követett: Birányi István,¹⁰⁶ Takács Ferdinánd,

¹⁰⁰ Pesti Napló, 2(1851), 314. sz. (márc. 26.), [3].

¹⁰¹ Nem a magánvagyonából, hanem „azon pénzből, mely magyar menekvők segedelmeül” Pulszky rendelkezésére áll. Lásd: Kerényi Frigyes levele Pulszky Ferenchez, New York, 1851. febr. 18., OSzK Kt., Fond VIII/514. Közli: KERÉNYI, *Sötét órák...*, i. m., 58.

¹⁰² Kerényi Frigyes levele Pulszky Ferenchez, New York, 1851. febr. 18., OSzK Kt., Fond VIII/514. Közli: KERÉNYI, *Sötét órák...*, i. m., 57–59.

¹⁰³ Kerényi Frigyes Szemere Miklóshoz, New Buda, 1851. okt. 12. Közli: DR. PERÉNYI József, *Szemere Miklós irodalmi hagyatékából (Másod, és bef. közlemény)*, ItK, 15(1905), 3. sz., 362–363. – KERÉNYI, *Sötét órák...*, i. m., 59–60.

¹⁰⁴ Ujházy László levele vejének, Nagy Károlynak, New Buda, 1851. máj. 22., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), P. 1539 (Ujházy László hagyatéka, 1823–1910), Ujházy László levelei feleségéhez (1838) és gyermekeihez 1846–1864., 3. tétel, (1851) f. 30.

¹⁰⁵ MNL OL, P. 1539 (Ujházy László hagyatéka), 1–36. tétel.

¹⁰⁶ Az a Birányi István, akit Ferenczy Teréz lehetséges szerelmei között tartottak később számon. A testvére, Vargáné Ferenczy Franciska közlése szerint hozzá írta *Jutok-e eszedbe...* című versét (VARGÁNÉ FERENCZY Franciska, *Ferenczy Teréz egy kiadatlan költeménye*, Pesti Hírlap, 9[1887], 249. sz. [szept. 11.], 3). Ferenczy Terézhez eljutott a hír, hogy Birányi Ujházyékkel Új-Budára érkezett, ezt 1851. július 3-án, a hozzájuk Szécsénybe betérő Vahot Imre meg is erősítette: „Vahot elmondta, hogy Birányi csak ugyan kint van Amerikába; már mint másoktól tudom az Ujházi telepében van ő is; ez már a hírlapban is állt egyszer” (Ferenczy Teréz levele Győry Júliához, Szécsény, 1851. július 7., OSzK Kt., Fond 276 [Győry Dezső író

Kovács Gusztáv és Pomutz György. Ujházy, családja és kísérői 1850. április 15-én hagyták el New Yorkot, 13 nap múlva érték el Burlingont. Innen mentek tovább Burlingontól 150 mérföldre nyugatra, Decatur County területére, itt telepedtek meg, a New Buda Townshipnak nevezett területen 1850. július 28-án: „Újházyék Új Budája Decaturmegye déli részében, hat mértföldnyire Missouri állam határától feküdt. [...] Des Moines, száz mértföldnyire északra feküdt.”¹⁰⁷ A telepről a *The Iowa Capital Reporter* című lap közölt rövid ismertetést 1851. december 24-én.¹⁰⁸ Eszerint a telep a Mississippitől nagyjából 150 mérföldre (kb. 240 km), a Missouritól 100 mérföldre (kb. 160 km), valamint Iowa és Missouri államok határától 10 mérföldre (16 km) feküdt.¹⁰⁹ Az 1850-es adózási ívek¹¹⁰ szerint a 146 háztartás lakosai közül Birányi István, Pomutz György és Kovács Károly laktak együtt az íven a 73-assal jelölt házban, közvetlenül mellettük a 74-esben egyedül Takács Ferdinánd, az Ujházy család tagjai – Ujházy László, Szakmáry Terézia (az íven Merch [?] néven), Ujházy Farkas (Tarkes?), Ujházy Tivadar, Ujházy Klára, Ujházy Ilona és ifjabb Ujházy László – pedig a 84-es számmal jelölt házban. Ide érkezett 1850 novemberében Lukács Sándor; 1851 márciusában Farkas Lajos, Katona Gábor; 1851 májusában Kerényi Frigyes, Szirmay Pál, Zichy Ottó; 1851 szeptemberében Madarász László és fia, Vilmos, Majthényi József és fia, Tivadar, Varga Ferenc és felesége, Drahos Ernő, Zsarnay Pál.

New Buda tehát nem egy magyarok által benépesített, összefüggő terület volt, hanem a rendkívül vegyes lakosságú, nagy területen elszórt házak között leginkább csak Ujházy László háza és birtoka (ahová Kossuthot várta),¹¹¹ amelyben az újonnan érkezők több-kevesebb ideig otthonra találtak. Ezért alakult úgy, hogy a társaság változó összetételben és ideig, de együtt maradt. Ujházy László azt írta november végén, hogy „a nyár kezdete óta házunk inkább egy vendégfogadó [...]. Az időtől idén ide érkezett magyar társaink kik letelepedni jövének, hajlék nélkül lévén, sorban nálunk laktanak egy ideig, ’s laknak még jelenleg is.”¹¹² Kerényi azt írta, „két hónapig ültünk

hagyatéka]. Közli: GALCSIK Zsolt, „A fájdalma leánya...”: *Ferenczy Teréz élete és költészete 1823–1853*, Szécsény, Szerzői kiadás, 2008, 190).

¹⁰⁷ RÁCZ-RÓRAY Károly, *Az amerikai magyar telepek története IV.: New-Buda, ahol Kossuth Lajos letelepedését előkészítették*, Külföldi Magyarság, 1922, 8. sz. (ápr. 15.), 8.

¹⁰⁸ The Hungarian Settlement in this State, The Iowa Capital Reporter, Iowa City, Wednesday, December 24. 1851, 2, <https://www.loc.gov/resource/sn82014116/1851-12-24/ed-2/?sp=2&r=-0.559,0,2.119,1.326,0> (utolsó megtekintés: 2024. október 22.).

¹⁰⁹ „»New Buda«, the Hungarian settlement, under Gov. Ujhazy, is situated in the southwestern part of this state’ in the county of Decatur, at a distance of about 150 miles from the Mississippi river, 100 miles from the Missouri and about 10 miles from boundary line of the states of Iowa and Missouri” (Uo.).

¹¹⁰ 1850 Federal Census – Decatur County, Iowa; Transcribed 28 July 2004 by Stacey McDowell Dietiker, http://iagenweb.org/decatur/CensusDocs/1850/1850_1.html (utolsó megtekintés: 2024. október 22.).

¹¹¹ “On a big timbered ridge, on the left bank of this river, stands New Buda, the residence of Gov. Ujhazy and the intended abode of Kossuth” (*The Hungarian Settlement in this State*, The Iowa Capital Reporter, Iowa City, Wednesday, December 24., 1851. 2).

¹¹² Ujházy László levele otthon maradt gyermekeihez, New Buda, 1851. nov. 30. – dec. 6., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel, (1851) f. 35 v.

az öreg nyakán”.¹¹³ Ha május nyolcadikától számítjuk a két hónapot, akkor júliusi költözéssel lehet számolni, ha viszont Kerényi nyolcheti betegségét október elejétől számítjuk visszafelé, akkor ez inkább augusztus.

Valószínű, hogy Kerényi ekkoriban értesült a bátyja haláláról. Kerényi Sámuel „33 éves”, „Eperjes Sáros megyei születésű itt lakozó”¹¹⁴ nőtlen hites ügyvéd” 1851. július 6-án hunyt el, beszentelésének helye a „Pest polgári kórház” (valószínűleg a Rókus), a halál okaként gümőkór van megjelölve. Július 8-án temette Székács József,¹¹⁵ aki még Eperjesről ismerte a Kerényi fivéreket. A hírről Nemes Béla szerint Bertha Sándor¹¹⁶ értesítette Frigyeszt „ez év nyarán”.¹¹⁷ A levelezés alapján feltételezem, hogy Kerényi Samu halálhíre 1851. augusztus közepére, de legkésőbb a végére eljutott öccséhez, aki Szemeréhez írt levele szerint augusztus elején betegedett meg. Elképzelhető, hogy a gyász, ha nem is kiváltója, de súlyosbítója volt a betegségének.

Mindenesetre azt feltételezem, hogy Kerényi utolsó előtti,¹¹⁸ állítólag nem közlésre szánt versének híres sorai – „Itt a hol sűrögni kéne: / Heverészek, pénzem nincsen; / Hírt hazámból nem hoz senki, / S ott van eltemetve kincsem” –, ha nem is konkrétan az anyagiakra utalnak, de összefüggésben vannak a testvér halálával, mivel (ahogy a Pulszkynak írt leveléből kiderül) Kerényi nem csak a személye, hanem a megélhetéshez szükséges pénz miatt is várta a bátyja érkezését. Az az információ tehát, amely Pákh Albert és Szász Károly írásaiban szerepel, miszerint Kerényi magával vitte Amerikába a közös vagyont (illetve annak csekély maradékát), téves lehet – nem valószínű, hogy Kerényi hazudott volna Pulszkynak írt levelében erről, hiszen más indokot is kitalálhatott volna a pénz kérésére. A „kincs” lehet maga a testvér, de lehet a vagyon maradéka is, ami biztosíthatta volna amerikai életét, és ami Kerényi Samu halálával elérhetetlenné vált.¹¹⁹ Erre utal Szontagh és Ferenczy is:

¹¹³ Kerényi Frigyes Szemere Miklóshoz, New Buda, 1851. okt. 12. Közli: DR. PERÉNYI, *i. m.*, 362–363. – KERÉNYI, *Sötét órák...*, *i. m.*, 59.

¹¹⁴ Az 1851-es *Nemzeti Kalendárium* szerint a Zöldfa utcai Jankovits-házban (Frigyessel együtt). Ezen a listán található Bertha Sándor is mint „szegények ügyvédé”: *Ügyvédek lakása Pesten = Trattner és Károlyi Nemzeti Kalendárioma 1851-dik esztendőre*, Pest, 1850, [40].

¹¹⁵ A Pesti Evangélikus Egyház anyakönyvei, Deák tér, Halotti anyakönyv, 34. lap, 1851. év, folyószám 25., Budapest Fővárosi Levéltár (a továbbiakban: BFL), XV.20.2.A7.0331.

¹¹⁶ Valószínűleg azonos a fent idézett ügyvédi címlistán szereplő Bertha Sándorral, és azzal is, akit éppen akkorra elkészült fordítása miatt említ Kerényi Irányi Istvánnak még 1848-ban (a kézirat gépelt átírásában Bartha néven), és aki Szinnyei *Magyar írók élete és munkái* című lexikonában is szerepel (SZINNYEI Ferenc, *Magyar írók élete és munkái*, I, Bp., Hornyánszky, 1891, 967–968). – Kerényi Frigyes levele Irányi Istvánhoz, Pest, 1848. márc. 29. (kézirat és gépelt másolata), OSzK Kt., Levelestár. Közli: KERÉNYI, *Sötét órák...*, *i. m.*, 50–51.

¹¹⁷ NEMES, *i. m.*, 73.

¹¹⁸ Az utolsó az, amit állítólag Irányi Istvánnak küldött. Ezt Nemes Béla szintén Serédi P. Lajos szóbeli közlésére alapozza. Vö. NEMES, *i. m.*, 72–74.

¹¹⁹ Gömöri György szerint (aki Pákh Albert ellenében az *Új magyar irodalmi lexikon* alapján 1853-ra és Texasra teszi Kerényi halálának idejét és helyét) ez talán a szabadság vagy a nyelv. Vö: GÖMÖRI, *i. m.*, 59.

Rémítően hatott e megdöbbentő hír [t.i. Kerényi Samu halála – P. A. Á.] Frigyesnek különben is zilált lelkületére. Ő aki egész életén át keveset gondolt az anyagi körülményekkel, egyszerre mindentől megfosztottnak látta magát. Inséggel és nyomorral küzdve, de teljesen meg nem töretve meghatóan rajzolja szánandó nyomorúságát azon versében, melyet Pákh Alberthez 1851. őszén írt egyik levelébe szőtt be.¹²⁰

Az „inséggel és nyomorral küzdés” azonban nem csak az ő körülményeit jellemezte: Ujházy Klára szerint „[a]” pénz szüke pedig nagy az egész szegény magyar Coloniában. Takátsot ki véve – ki tán a fukarságig jó gazda – az összes magyarság – minket sem véve ki – igazán mondom 1 dollart sem tudna öszvetenni, ’s pedig ez hólnapok óta tart már így.”¹²¹ Kerényi tehát 1851 július végén – augusztus elején Szirmay Pállal együtt beköltözött abba a házba, amelyet az utóbbi Lukács Sándortól vett meg.¹²² Lukács a birtokról és a házáról részletes leírást ad Rónay Jácintnak szóló levelében: Ujházyék Thomson folyó melletti sátrától 1¼ órányira, a Thomson bal partján egy faházban lakik Takács egyedül, tőle negyedórányira együtt egy faházban Pomutz, Birányi és Kovács. Miután őket meglátogatták,

[r]övid, szíves barátkozásunk után Ujházyval megindultam, számomra földet keresendők. Hegyen, völgyön, vízen, mezőn, erdőn, árkon és rónán keresztül jártunk lóháton, reggeltől késő estig; végre, nyolczadnapra találtam jó, szép és egészséges nagy Congressus-földet, melyet tüstént elfoglaltam, körülhatároltam, s a jövő tavasszal a gazdálkodást meg fogom kezdeni. A föld, melyet elfoglaltam, a „Thomson” mindkét partján van 2 ½ órányira Ujházytól, husz négyszög angol mértföld s tesz, mintegy 12,800 magyar holdat; [...] A gyephosszának központjában egy szomszéd amerikai által, 20 lépésnyire a víztől, 30 láb hosszú és 24 láb széles lakóházat építettek erős tölgyfából, ára 110 dollár, Martius 15-kén¹²³ végképp elkészül. [...] Keletről elfoglalt földem határinál, megy el a kaliforniai út. [...] Földemtől Brunswick város [Missouri államban] 17, Burlington 37 magyar mértföldnyire van.¹²⁴

Lukács ehhez hozzászövi, hogy a télre St. Louisba megy, építőiparral foglalatoskodni,¹²⁵ és hogy házából az „utolsó postaállomás 2 órányira van¹²⁶ s így könnyen kaphatok

¹²⁰ SZONTAGH, FERENCZY, *i. m.*, 2.

¹²¹ Ujházy Klára testvéreihez, Új Buda, 1852. aug. 12., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 21. tétel f. 41.

¹²² Nem biztos, hogy fizetett érte, Ujházy Klára levelében a „vett által” kifejezés szerepel. Klára levele testvéreihez, New Buda, 1851. máj. 25., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 21. tétel, f. 35.

¹²³ Ti. 1851-ben.

¹²⁴ Lukács Sándor levele Rónay Jácintnak St Louis, 1850. nov. 29. = RÓNAY, *i. m.*, 250–251. – „Az angol mérőföld 1609 m; a magyar mérőföld 8534 m, az egyes esetekben 8353,6 m volt. A földrajzi mérőföld 7500 m, a hajózási vagy tengeri mérőföld viszont 1852 m hosszú.” Lásd: *Magyar Néprajzi Lexikon*, <https://tinyurl.com/34aaajyw> (utolsó megtekintés: 2024. október 22.). Ezek alapján Lukács birtoka nagyjából 145 km-re volt Brunswicktól és 316-ra Burlingontól.

¹²⁵ Hogy aztán megdöbbenne Rónayt a Kossuthról írandó drámájának tervével. Vö: RÓNAY, *i. m.*, 253–256.

¹²⁶ Mielőtt Új-Budára is került postaállomás, a legközelebbi Princetonban volt, Missouri államban, „26 mföldnyire” Ujházyék telepétől. Vö. Valószínűleg Ujházy Farkas másolt (csonka) levele, MNL OL,

levelet, újságot is. – Pesttől tanyáig, vitorlás hajón, úgyhiszem, 120–150 pengő forinttal meglehetne tenni az útát”.¹²⁷ Mindezt figyelembe véve, összevetve a Xantus által leírt, délről megtett úttal, Lukács 1850-es foglalásának egészen délen, Missouri határához közel kellett lennie.

Varga Ferenc a birtokok, házak elhelyezkedéséről a következőket írja:

Egy igen szépen fekvő föld volt délre Ujházytól, egyik pataktól a másikig. Mert nekünk nem volt fogalmunk a föld felosztásáról, azt hittük, a természet mutatta ki a határokat. Majthényi ajánlotta Madarásznak, vegyék ők foglalás alá azt a darab földet. Válasszon Madarász északi vagy déli részt, neki mindegy, de Madarász az egészet akarta. Így lőn az első meghasonlás köztünk! Ekkor azt a darab földet Majthényi foglalta el. Én a következőt délre. Az állam határáig Drahosnak foglaltuk el a földet. Ekkor visszamenve Ujházyhoz, a folyam mentén fellovagoltunk északnyugati irányzatban, még feljebb, mint ahol Szirmay háza állott és Madarász itt vette meg egy Yankeenek foglalási jogát, ki éppen akkor végezte be egy szobából álló faházának építését, de ez már Újbudától 18 angol mértföldnyire volt. Majdnem egy hétig vándoroltunk idestova. Visszatérve Ujházyhoz, ott találtuk Drahost, Vilmost és Tivadart. Ugy határoztuk, hogy egyelőre Majthényi fia, Drahos és én együtt fogunk lakni, és addig, míg én visszatérek Burlingtonba (százhetven angol mértföld) bevásárolni, kályhákat, lisztet, kávét stb., addig ők nekem építtetni fognak egy jobb faházat, mint a Szirmayé volt. Ez 1851 szeptember vége felé volt.¹²⁸

Majthényi József 1851. november 20-án kelt levele után Kerényi neve nem szerepel már a levelezésekben, tehát vele valószínűleg egyáltalán nem találkoztak sem télen, sem kora tavasszal. Ennek két oka lehetett: vagy nem tudott velük találkozni, vagy nem is volt ott.¹²⁹

Ujházy Farkas 1852. márciusi 2-i levele szerint akkor harmincan éltek az új-budai telepen, Vargáék „a folyó túlsó partján mostani helyüinktől négy angol mértföldnyire”. Vargával és feleségével lakott akkor Majthényi József és fia, valamint Drahos Ernő. A viszonylagos közelség miatt velük tartották rendszeresen a kapcsolatot, vasárnaponként találkoztak. Madarász László és fia tőlük „14 angol mértföldnyire” lakott, ezért őket ritkábban látták.¹³⁰ Lukács háza tehát a Vargáékétól távolabb, északnyugati

P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel, (1851) f. 40, a lapszámozás 105. – Ehhez a Princetonhoz Varga Ferenc (Új-Aradon), 42 mértföldnyire lakott, Iowa állam határához 4 mértföldnyire. Tőle északra újabb 7 mértföldnyire (4 az átjáró és onnan még 3 a ház távolsága) Majthényi József Pipagújtónak nevezett háza állt 1854-ben (XANTUS János *levelei Éjszak-Amerikából*, kiad. PRÉPOST István, Pest, Lauffer–Stolp, 1858, 37–38, 40–41). Sajnos a Xantus János által ígért „földkép” arról, hogy „kik és hogyan laknak itten”, nem került be a kötetbe.

¹²⁷ Lukács Sándor levele Rónay Jácintnak, St Louis, 1850. nov. 29. = RÓNAY, i. m., 252.

¹²⁸ *Világos után: Varga Ferenc Új Budára indul*, Világ, 14(1923), 36. sz. (febr. 15.), 4. A cikkben Varga Pittsburgben fellelt kéziratát közli aláírás nélkül a megtaláló. Varga visszaemlékezése szerint 1851. október 7-én tért vissza Burlingtonból, a következőkben pedig (tévesen) 1852 őszére teszi Ujházyék texasi útját.

¹²⁹ Majthényi József a feleségéhez, Új Buda, 1851. nov. 20. = ÁCS, i. m., 200–206.

¹³⁰ Ujházy Farkas levele testvéreihez, New Buda, 1852. márc. 2., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 20. tétel, f. 19 r-v. – 1852 tavaszán, amikor Ujházy László úton van Pomutz Györggyel, Majthényi

irányban, (a nagyjából 29 km-re lévő) Madarásznánál valamivel közelebb lehetett Ujházyékhoz. Ez a távolság ugyanakkor már eléggé nagy volt ahhoz, hogy a (a korábinál jóval keményebb)¹³¹ télen ellehetetlenítse, vagy legalábbis nagyon megnehezítse a kapcsolattartást: „Egymást mi magyarok tél idejében bizony gyéren látogathatjuk – mert ruházatunk rossz lévén nem a téli járkálás, kelésre való.”¹³² Lukács egyébként Rombauer Tivadarral és Kükemezey Mihállyal egy időben, 1851 tavaszán ment el Új-Budáról,¹³³ és még messzebb foglalt további földeket.¹³⁴ Rónay Jácint 1851. április 24-én az őt Londonban meglátogató P. J.-ről írja, hogy az „Lukács Sándort is felkereste a pusztá tanyán, vagy 150 mértföldnyire Ujbudától. Sándor 15 ezernyi holdat foglalt el [...] Jelenleg, úgy mondja hazámfia, a pénzből, türelemből és egészségből kifogyva, Rombauer honfitársával szövetkezve, hajózható folyam közelében, száz-hatvan hold földet foglalt el, s ezen, saját és kedvesei munkája után, reméli, hogy meg fog élni.”¹³⁵

Szirmay Lukácstól vett háza nagy valószínűséggel olyan lehetett, mint Ujházyéké: „block house”, tiszta szálfából építve, faszegekkel megerősítve, „[a] fedél minden

és Drahos szántanak-vetnek az Ujházy-fiúkkal. Ekkor már csak a Varga házaspár, Majthényi, a fia és Drahos Ernő alkotja a társaságot Klára levele szerint. Lásd: Ujházy Klára levele testvéreihez, New Buda, 1852. ápr. 29., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 21. tétel, f. 39–40.

¹³¹ Ujházy László levele otthon maradt gyermekeihez, New Buda, 1851. nov. 30. – dec. 6., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel, (1851) f. 38., Ujházy László levelének másolata, 1851 december, MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel (1851) f. 45 r-v., a lapszámozás 115–116.

¹³² Ujházy László levele otthon maradt gyermekeihez, New Buda, 1851. nov. 30. – dec. 6., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel, (1851) f. 38., Ujházy László levelének másolata, 1851 december, MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel (1851) f. 45 r-v., a lapszámozás 115–116.

¹³³ „Szirmai t.i. még egy öreg német mindenest hozott magával Burlingtonból, hű életpárostól együtt. Mindnyájan itt tanyáznak még, rendkívüli sok esőzés annyira dagasztá a folyót, hogy át nem mehetnek a Lukács helyére, s házába, mit Szirmay vett által, mert tudnod kell, hogy amaz Rombauerrel, jó Rombauerünkkel szövetkezvén, a Mississippi folyótól nem messze, feljebb Burlingtontól, ugyane Statusban vettek több száz hold földet – erdejök nincs csak egy fányi sem – s ott telepedének rettegve a közlekedés nélküli vadont. [...] Sajnálunk Rombauernek tőlünk oly messze szakadását [...] Szirmay öreg mindenese már készen van Burlingtonba menni.” – Ujházy Klára levele testvéreihez, New Buda, 1851. máj. 25., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 21. tétel, f. 35. Lukács akkor költözött el és fogott a korábinál is nagyobb földszerzésbe, amikor 1851 tavaszán átadta Szirmaynak és Kerényinek a házat.

¹³⁴ Az iratcsomagban található (többnyire) Ujházy Farkas leveleinek másolata, számozott oldalakkal, ugyanolyan papíron. Az oldalak számozását nem követi az iratok elrendezése. Ezek között található egy aláírás nélküli, csonka levél, amelyben az új-budai telepet éppen elhagyó – valószínűleg az előző levélben említettekkel azonos – három emberről van szó. Annyit lehet tudni róluk, hogy az egyikük Kükemezey Mihály, a másikuk pedig „a Mississippi folyótól nem messze, valamivel feljebb Burlingtontól ugyanezen Statusban vett több száz hold földet, rettegve a közlekedés nélküli vadont, – pedig csak türelmük nem volt még egy kis ideig várakozni az itt óriási léptekkel való gyarapodásra”. A levélíró azért nem ír többet, mert „a Szirmay öreg németje már készen van Burlingtonba indulni, sürgetnek, végezzem levelemet” (106-os lapszám). A 105-ös lap szélére ceruzával írták az 1851-es évszámot, a levél végén ceruzás bejegyzés. Lásd: Valószínűleg Ujházy Farkas (csonka) leveléről készült másolat az Országos Levéltárban, MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel (1851) f. 40 r-v., a lapszámozás 105–106.

¹³⁵ RÓNAY, i. m., 369–370.

padlás nélkül felállított és egymáshoz kapcsolt lécekből állt, melyekre zsindely formán hasogatott tölgydeszkákat szegeznek”.¹³⁶

A *The Iowa Capital Reporter* cikke szerint Ujházyék háza nagyjából 50 láb (15 m) hosszú, 20 láb (6 m) széles, zsindelytetős volt. A hasított rönkfapadlós belső tér három részre volt tagolva. Az egyik a közös konyha-étkező-háló, ahol a kandalló mellett főzőtűzhely állt, azzal szemben polcok és bútorok a konyhai eszközöknek. A szoba másik végében voltak az ágyak, len ágyneművel. Az ablak alatt könyvekkel, hírlapokkal és iratokkal megrakott asztal állt, a falakon pedig térképek, mindenféle fegyverek és Washington portréja volt elhelyezve.¹³⁷

Ez a ház messze nem felelt meg a természeti viszonyoknak: „az itteni építési mód tellyeséggel meg nem felel az éghajlat zordonságának – és ha itt kellene meg maradnunk akkor egészen más modorban lakóházat kellene építeni”¹³⁸ – írja Ujházy. A valamivel komfortosabbnak tűnő „tipikus iowai farmházból”, amely téglából és deszkából épült, 1854-re nyolc volt az új-budai településen.¹³⁹

Annyi még tudható, hogy Liptay Pál *Fővárosi Lapokban* megjelent cikke szerint a közeli Davis City „Új Buda rovására épült és gyarapodott”,¹⁴⁰ a Google maps (a bezántott földként létező) New Buda Cemeteryt már Davis Cityhez utalja.

¹³⁶ RÁCZ-RÓNAY, *Az amerikai magyar telepek története IV.: New-Buda...*, i. m., 9.

¹³⁷ “The dwelling is a log cabin, about fifty feet in length twenty feet in width, one story high, with a shingle roof. The interior is divided into three compartments, and has a floor formed out of logs, split – the flat side smoothed and placed uppermost. One of these apartments, as is common in the western country, is used for a kitchen, a dining, and a bed room. A modern cooking stove stands near the fire place, and opposite, on shelves and wall, cooking materials and table furniture are neatly arranged. At the other end of the room two single beds are placed, elegantly furnished; the snowy white of their linen contrasting with the vivid hue of their oriental covers. A table stands near the window, loaded with books documents and newspapers. Maps are displayed on the walls, and overhead is placed a collection of guns, pistols, swords, and cimatars of the best material, the most skillful construction, and superbly ornamented. But, most conspicuous of all, is a splendid portrait of Washington, gazing, as it were, with a calm, melancholy expression on those who lost wealth, exalted rank, endeared society, and a beloved country in a hopeless struggle” (*The Hungarian Settlement in this State*, *The Iowa Capital Reporter*, Iowa City, Wednesday, December 24. 1851., 2, <https://www.loc.gov/resource/sn82014116/1851-12-24/ed-2/?sp=2&r=-0.559,0,2.119,1.326,0> [utolsó megtekintés: 2024. október 22.]).

¹³⁸ Ujházy László levele otthon maradt gyermekeihez, New Buda, 1852. febr. 14., MNL OL, P 1539. (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel, f. 49. (Ujházy azt remélte, hogy Kossuth csatlakozni fog a telepesekekhez és a kezdetektől az ő döntésétől tette függővé, hogy maradnak-e Új-Budán, vagy elköltöznének: „igen állandó lábon nem akarjuk magunkat helyezni, míg Kossuth el nem jön, mert akkor vagy ő csatlakozik hozzánk vagy ha ő másutt kívánna nagyobb szerű magyar telepet alapítani, akkor hajlandók leszünk vele együtt tovább költözni”. Ujházy László levele vejének, Nagy Károlynak, Új Buda, 1851. máj. 22., MNL OL P. 1539 (Ujházy László hagyatéka, 1823–1910), 3. tétel, (1851) f. 30.)

¹³⁹ XANTUS János levelei *Éjszakamerikából...*, i. m., 44. – RÁCZ-RÓNAY, *Az amerikai magyar telepek története IV.: New-Buda...*, i. m., 9. Rác-Rónay a település 1855-ös, Pomutz György által készített térképet is itt közli.

¹⁴⁰ LIPTAY Pál, *Új-Buda (Amerikai naplóból) 1.*, *Fővárosi Lapok*, 14(1877), 18. sz. (jan. 24.), 93.

A pontosabb lokalizáció több szempontból is nehéznek bizonyul a különböző államokban ugyanolyan nevet viselő települések és folyók miatt, amelyek közül főleg ez utóbbiak problematikusak. A levelezésben következetesen csak *Thomsonként* emlegetett széles, de nem hajózható folyó¹⁴¹ bal partján állt Ujházyék saját és Kossuthnak szánt háza.¹⁴² De mint az Ujházy László Beöthy Ödönnek írt leveléből¹⁴³ és egy nyilatkozatából kiderül,¹⁴⁴ a folyó a térképeken Crooked Fox Riverként¹⁴⁵ szerepel (vagy éppen Crooked Fork Riverként vagy Thompsonként, esetleg a főfolyó miatt Grand Riverként)¹⁴⁶ – ráadásul a folyamatos esőzések miatt változott a medre, átkelni rajta pedig még 1854-ben sem lehetett akárhol.¹⁴⁷ Különbőség van a *telep* és a *foglalás* között: a telep az a hely volt, ahol éltek, a foglalás a megművelt, használt földterület. A telepek helye is változott, máskülönben nem használta volna Ujházy Farkas a „mostani helyünk” meghatározást. (Az úgynevezett kongresszusi, foglalt földek pedig nem voltak a foglalók tulajdonai, azokat később kellett [volna] megvenniük. Ami a megélhetés egyéb költségeit illeti, „a megkivántató épületek 200-300, ’s a’ szükséges háziállatok 300 dollárba kerülnek”, „egy férfi cseléd havi bére 8-10 dollár” volt.¹⁴⁸)

¹⁴¹ Mostani medréről lásd a mellékelt képeket – az új-budai telep központja a Google maps szerint valahol a most Dickersons Branch nevű patak környékén lehetett: <https://programs.iowadnr.gov/adbnnet/Segments/1351> (utolsó megtekintés: 2024. október 22.).

¹⁴² “The Thompson river, about 50 yards in width, but too shallow for navigable purposes, winds slowly through Decatur county in a southeastern direction, on its way to the Missouri. Its course is lined by a heavy body of timber, from one to three miles wide consisting chiefly of sugar maple, black walnut, white oak and elm.

On a big timbered ridge, on the left bank of this river, stands New Buda, the residence of Gov. Ujhazy and the intended abode of Kossuth” (*The Hungarian Settlement in this State*, The Iowa Capital Reporter, Iowa City, Wednesday, December 24. 1851., 2, <https://www.loc.gov/resource/sn82014116/1851-12-24/ed-2/?sp=2&r=-0.559,0.2119,1.326,0> [utolsó megtekintés: 2024. október 22.]).

¹⁴³ „A táj hol megtelepedtünk, nagyjából völgyet képez, melyet a Thomson-river (Crooked) kettéhasít” (Ujházy László levele Beöthy Ödönnek = RÓNAY, *i. m.*, 234).

¹⁴⁴ “With the situation and adaptation of our settlement we are thus far perfectly satisfied. The soil is of the most fertile quality, very easy to be worked, and will give a plentiful return to labor. The locality consists of a broad valley, of alternate prairie and woodland, divided from north to south by the Thomson river, (named Crooked Fox river on the maps)” (Ladislav UJHAZY, *The Hungarians in Iowa*, The Republic, Washington, 1850. nov. 15.). Az Ujházy László által írt levelet az *Anzeiger des Westens* című német St. Louis-i lap közölte, a fordítását a *New York Tribune*, és innen vette át a *The Republic*. Az *Anzeiger des Westens* a St. Louis-i németek lapja volt, és ez a megjelenés is bizonyítja a Rácz-Rónay cikkében leírt közösség (és a magyarokkal való kapcsolat) létét.

¹⁴⁵ Vö. *A new map of the State of Iowa*, 1852, https://digital.lib.uiowa.edu/islandora/object/ui%3A-sheetmaps_22 (utolsó megtekintés: 2024. október 22.).

¹⁴⁶ Vö.: „Thompson’s Fork of Grand river”. – Lásd: WM Duane WILSON, *Description of Iowa*, Decatur County, Des Moines, 1865, 56.

¹⁴⁷ Vö. XANTUS János *levelei Észak-Amerikából...*, *i. m.*, 37.

¹⁴⁸ Ujházy László ismeretlen barátjához (?), New Buda, 1850(?) levélmásolat, MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel f. 28 v.

Szemerének írt levele szerint ebben a Lukács–Szirmay-féle faházban lett tehát Kerényi nagyon beteg a beköltözés után szinte azonnal, és csak október elejére épült fel. Mint 1851. október 12-i levelében Szemerének írja, október 8-án részt vett Ujházyné temetésén, és ezt követően az időben legközelebb keletkezett, rá vonatkozó írott forrás már csak a *Budapesti Viszhang*ban közölt halálhíre.

IV. Válaszok

Egyértelmű és biztos megállapítások Kerényi halálával kapcsolatban sajnos a mítoszok, a téves vagy túlzó narratívák lebontása, sőt a hosszas kutatás után sem tehetők. A fentebb vázolt források és utalások alapján azonban a korábbiaktól némileg eltérő feltételezések fogalmazhatók meg.

1. Hol halt meg Kerényi Frigyes?

Három lehetséges helyszín vehető számításba: Ujházyék új-budai háza, Szirmay Pál Lukács Sándortól vásárolt háza és valamelyik közelebbi kisváros (Garden Grove, Leon, Davis City) – ez utóbbi a legkevésbé valószínű. Ha a haláleset Ujházyéknál következett volna be, akkor Klára fennmaradt leveleiben valószínűleg lett volna rá utalás, de a *Budapesti Viszhang* azon kitétele, miszerint Kerényi „az új-budai magyar gyarmattól távol”¹⁴⁹ „száz mfre Uj Budától”¹⁵⁰ halt meg, szintén azt támasztja alá, hogy a költő nem Ujházyék házában halt meg. Ha a 100 mérföld pontos (és magyar mérföldként értendő), akkor ez nagyjából 850 km távolságnak felel meg. Davis City közel 5 km, Leon (amely szintén a telepések egyik központja volt, szerepel Pomutz térképén – és meg is maradt, ellentétben Új-Budával) nagyjából 18 km, Garden Grove körülbelül 40 km, Princeton (Missouri) szintén nagyjából 40 km, Davenport körülbelül 350 km, St Louis körülbelül 470 km, Austin nagyjából 1300 km Új-Budától, San Antonio majdnem 1500 km, tehát a „100 mérföld” egyikre sem vonatkoztatható – feltehetőleg csak annyit jelentett, hogy messze –, de csak a magyarok szempontjából, mivel ha angol mérföldként értendő a távolság, akkor az nagyjából 160 km-nek felel meg, ami amerikai mércével közelinek számított. A legvalószínűbb így a Lukács–Szirmay-féle faház és a környéke, amely nagyjából 25 km-nyi távolságban (lőháton körülbelül 2,5 órányira) lehetett Ujházyék akkori telepétől.

2. Mikor halt meg Kerényi Frigyes?

A legvalószínűbb, hogy 1852 februárjában. Azon a listán, amelyet az új-budai telepések nevében Bernhart Henn adott át Kossuth Lajosnak 1852. január 29-én,¹⁵¹

¹⁴⁹ РАКН, i. m., 395.

¹⁵⁰ Budapesti Viszhang, 1(1852), 9. sz. (aug. 29.), [1].

¹⁵¹ *Kossuth and the Iowa Delegation*, Miners' Express, City of Dubuque, Iowa, February 4, 1852, 2, <https://www.loc.gov/resource/sn86083363/1852-02-04/ed-1/?sp=2> (utolsó megtekintés: 2024. október 22.; ezért a találatért és más ötletekért is köszönet Rajnai Editnek).

még szerepel Kerényi neve. Ujházy 1852. február 28-án indult el Pomutz Gyurkával St. Louis felé,¹⁵² onnan továbbmentek március 16-án, március 24-én este értek az arkansasi Little Rockba,¹⁵³ március 28-án tértek rá a texasi útra, április 22-én érkeztek meg Austinba,¹⁵⁴ május 9-én San Antonio vidékén keresztülhaladva Corpus Christibe,¹⁵⁵ és 1852. augusztus 12-én értek vissza Új-Budára,¹⁵⁶ ahonnan Ujházy László 1853 márciusában költözött el Texasba, San Antonio mellé.¹⁵⁷ Elviekben lehetséges, hogy Kerényi elindult utánuk, és valóban az Austin–San Antonio-útvonalon lelte halálát (ez esetben valamikor április végén – május elején), azonban több okból sem valószínű. Kerényinek nem volt oka utánuk menni, nem ismerhette a konkrét útvonalat (ahogyan maga Ujházy sem – aki az Új-Budára való visszatérést április végére tervezte), és Ujházy egy embert szándékozott csak magával vinni.¹⁵⁸ De még ha Kerényi el is indult volna utánuk, nem képzelhető el, hogy el is jutott ilyen messzire, hogy Ujházyék tanúi lehettek volna a halálának, vagy hogy a halálának híre ilyen körülmények között eljutott volna a magyarokhoz.¹⁵⁹ Az viszont könnyen lehet, hogy Texas, Austin és San Antonio azért került bele a narratívákba, mert Ujházy és Pomutz texasi felderítő útja nagyjából egy időbe esett Kerényi halálának hírével, ahogy korábban az Ohio és Mississippi pedig a leteleplülők birtokainak elhelyezkedése kapcsán merülhetett fel.¹⁶⁰ Még egy lehetőség, hogy Kerényi valóban beköltözött (vagy tervezte, hogy beköltözik) tartósan vagy ideiglenesen St. Louisba (ami egy reális cél lehetett Kerényi írói-fordítói tervei, az ottani közösség és városias körülmények miatt) akár Lukácshoz, akár máshoz, és vagy odafelé vagy visszafelé tartott onnan, amikor meghalt. A gróf Buol osztrák külügyminiszter számára 1852

¹⁵² Ujházy László „28kán reggel 9 órakor ült lóra”. Ujházy Farkas levele testvéreinek, New Buda, 1852. márc. 2., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 20. tétel, f. 18. – RÁCZ-RÓNAY, *Az amerikai magyar telepek története IV.: New-Buda...*, i. m., 9.

¹⁵³ Ujházy László levele testvéreinek és gyermekeinek, Little Rock, Arkansas, 1852. márc. 25., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel (1852) f. 53–54.

¹⁵⁴ Ujházy László levele testvéreinek és gyermekeinek, Austin City Texas, 1852. ápr. 22., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel (1852) f. 55.

¹⁵⁵ Ujházy László levele testvéreinek és gyermekeinek, Corpus Christi, 1852. máj. 9., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel (1852) f. 56. – BOGÁTI, *Flamingók...*, i. m., 184, 186.

¹⁵⁶ RÁCZ-RÓNAY, *Az amerikai magyar telepek története IV.: New-Buda...*, i. m., 9.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ Vö. Ujházy „el van határozva” „Martius közepéig indulni Arkansasba ’s Texasba [...] el fog menni velem még egy Magyarjaink közül. Mindenesetre ki esmért jó ’s biztos ember. Lóháton fogjuk tenni az utat [...] Alkalmasint csak April végével fogok visszatérhetni” (Ujházy László levele, New Buda, 1852. febr. 14., MNL OL, P 1539 [Ujházy László hagyatéka], 3. tétel, (1852) f. 49 v. – Ujházy László levelének másolata, New Buda, 1852. febr. 14., uo., f. 50. r-v., lapszám 117–118).

¹⁵⁹ Vö.: „Vége felé az utazásnak terhes volt, mert többnyire 30 mföldes távolságokat kelle tennünk, hogy reggeltől estig ismét egy magános házra akadhasunk. [...] Holnap visszafelé indulunk új vonalon.” – Corpus Christi, 1852. május 9., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel, (1852) f. 56 v.

¹⁶⁰ Például Szász Károly versében: Szász Károly, *Kerényi Frigyes*, Budapesti Viszhang, 1(1852), 9. sz. (aug. 29.), 328–329.

nyarán küldött listán a főhadnagyok között szerepel egy „Helényi”, St Louis-i tartózkodási hellyel.¹⁶¹ Lukács azonban nem tesz róla említést Rónaynak (legalábbis Rónay az értesülését nem köti hozzá, Szirmayval pedig nem beszélt).¹⁶²

3. *Hogyan halt meg Kerényi Frigyes?*

A Szemerének írt levélben Kerényi „infámis epeláznak” nevezi a betegségét, amelyről mindössze annyi derült ki, hogy magas lázzal járt. Az „epeláz” a korabeli értelmezésekben hányással és hasmenéssel járó betegség, a tífusszal és a kolerával rokonítják, és „[g]yakorta megtörténik, hogy az epemirigy hagymázba megy át, mi az életnek későbbben vet véget”.¹⁶³ Ami a hagymázat illeti, a korban ezen kifejezés alatt „ragályos ideglázt értünk, mellynek lényeges eleme bódultság- és félrebeszédben áll”. A betegség lefolyása átlagos esetben három hétig tart, a félrebeszéd mint tünet az első hét második felében jellemző.¹⁶⁴ A leírás szerint a hagymáz rendkívül fertőző, és akár tünet nélkül is terjeszthető.

Ujházyné szintén lázas betegségben halt meg, és Majthényi József 1851. november 20-án kelt levele¹⁶⁵ szerint Kerényi Ujházyéknál tartózkodott a betegsége alatt. Ez vagy tévedés, mert Kerényi maga írta, hogy az eredetileg Lukács Sándornak épült házban volt a betegsége idején, vagy egy újabb, a költő október 8. után fellépő, de november 20-ára elmúló betegségről van szó.

Az azonban biztosra vehető, hogy Ujházyék (sőt mások is) látogatták,¹⁶⁶ esetleg valóban ápolták is Kerényit (feltehetőleg Klára, de talán maga Ujházyné is), így a fertőzés könnyen áterjedhetett rájuk, annál is inkább, mert egy ideje már járvány tarolt a környéken: „Mindennapos hideg láznak tetszett mindössze egy hétig tartó betegsége

¹⁶¹ Loosey irodagazgató megküldi Buolnak az emigránsok névjegyzékét és jelentést tesz Kossuth magyarországi összeköttetéseiről, New York, N. Y., 1852. júl. 23. = A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852, s. a. r. JÁNOSSY Dénes, II, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1940–1948, 510, 960.

¹⁶² Vö. „Szirmayt egyszer látám, de nem beszélék véle soha” – Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz, 1853. jan. 8. Közli: HERNÁDY Zsolt, „Küzde a hontalanság fájdalmaival...”: Rónay Jácint levelei Szemere Bertalanhoz, Századok, 149(2015), 3. sz., 645.

¹⁶³ SOLTÉSZ János, *Népszerű orvostan: műveltebb nemorvosok számára. Medicina popularis*, S. Patakon: nyomtatta Nádaskay András, 1851. 373. Vö.: „(A' közegészség' állapota.) A' múlt év hipocraticai tekintetből a' roszak közé számítható. – Ámbár az időjárat ősztől tavaszig igen kedvező volt, 's a' közegészségre jó befolyással, mégis az igen hev és esőnélküli tavasz és nyár, a' forró kütég, váltóláz' 's forró epelázak' kifejlődésére 's ezeknek őszfelé hagymázba való átalakulására fölötté elősegítő volt” (Pesti Hírlap, 1847, 872. sz. [ápr. 30.], 280).

¹⁶⁴ SOLTÉSZ, *Népszerű orvostan...*, i. m., 366–369. – A hivatkozott műben a hagymáz mellett a „typhus” megnevezés szerepel. A hasonló tünetekkel járó fertőzések elterjedtek voltak a korban, Xantus János 1853. augusztusában súlyos sárgaláz járványról számol be: XANTUS János levelei *Éjszakamerikából...*, i. m., 26–29 („Uj-Orleans Luiziana”, 1853. aug. 30.).

¹⁶⁵ Majthényi József a feleségéhez, Új-Buda, 1851. nov. 20. = Ács, i. m., 206.

¹⁶⁶ Vö.: „8 hétig voltam betege, 8-ból 3-ig phantasiroztam, hogy már mindenki – kivéve a fentemlített patriarcha családot – bolondnak hitt” (Kerényi Frigyes levele Szemere Miklóshoz, New Buda, 1851. okt. 12. Közli: DR. PERÉNYI, i. m., 362–363). – KERÉNYI, *Sötét órák...*, i. m., 59.

szegény jó anyáknak, orvosért küldtünk, de sok volt a beteg itt a vidéken, nem kaphattuk elő mingyárt.”¹⁶⁷ Ujházy László november 30-i levelében Kláráról írja, hogy „tartozom Benneteket megnyugtanni jó Klárink állapota iránt. Ő tökéletesen felüdült, vissza nyéré erejét”,¹⁶⁸ vagyis Klára szintén beteg volt. Xantus említ egy bizonyos P...er Györgyöt, aki Ujházyékat és másokat is ápolt, és később Varga Ferencékkal lakott együtt.¹⁶⁹

Nem tudható, hogy pontosan milyen tünetei voltak a költőnek, és hogy a nyolcheti betegség alatt milyen időszakok váltották egymást, csak az, hogy Kerényi Szemerének írt levele szerint a nyolcból három hetet „phantasirozott”. Az adatok és az egyes betegségek általános jellemzői alapján azonban feltételezhetjük, hogy Kerényi bátyjához hasonlóan tbc-ben szenvedett, ami a nehéz körülmények hatására agyhártyagyulladást is előidézett nála.

Annyi bizonyos, hogy a Pákh Albert által írt nekrológban nincsen szó öngyilkosságról és arról sem, hogy az úton találták volna meg akár ismerősei, akár idegenek: „1852 nyarán egy tudósítást hozának a hírlapok, mely szerint az oczeánon tuli hazában, az uj-budai magyar gyarmattól távol, őrzöngési kínok között halt meg egy 30 éves ember, kinek hátrahagyott holmija egy utlevél volt s benne e név: – Kerényi Frigyes.”¹⁷⁰

A (tanúk előtt lezajló) „őrzöngési rohamok” okozta halál és a később (akár az úton, akár valamelyik településen) megtalált test kizárják egymást, így abban az esetben, ha Kerényinek már csak a holttestét találták meg, ezeket a rohamokat a korábbi betegsége leírása alapján utólag kapcsolták a halálához.

4. Honnan értesülhettek a hazaiak Kerényi Frigyes haláláról?

Noha Pákh Albert a lapok híradásaira hivatkozik, Nemes Béla szerint „1852. nyarán hazatért kivándorlottak hozták a hírt s a lapok is írták, hogy az újbudai gyarmattól távol, »nélkülözésektől elgyötörve, emésztő kétségeitől örülésbe űzve« meghalt egy magyar ember. Összes hátrahagyott holmija egy útlevél volt s rajta e név: Kerényi Frigyes...”¹⁷¹

Kik lehettek a „hazatért kivándorlottak”? Nem tudjuk, de valószínűleg kapcsolatban álltak az Amerikából Londonba érkező magyar emigránsokkal. Kossuth 1852. július 14-én indult vissza, július 28-án már Londonból írt levelet, tehát a vele utazó Pulszky is hozhatta a hírt, vagy akár Pulszkyné, akihez Kerényi verset is írt,¹⁷² és akinek Ujházy is

¹⁶⁷ Valószínűleg Ujházy Farkas leveléről készült másolat az Országos Levéltárban, MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel (1851) f. 41 v., lapszámozás 108.

¹⁶⁸ Ujházy László levele otthon maradt gyermekeihez, New Buda, 1851. nov. 30. – dec. 6., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 3. tétel, (1851) f. 35 v.

¹⁶⁹ XANTUS János levelei Éjszak-Amerikából..., i. m., 40. – Az Amerikai Magyar Népszava Aranyjubileumi Albuma szerint ez Pomutz György volt, de ennek ellentmond Xantus rövidítése: Pomutz Görgy, Az Amerikai Magyar Népszava Aranyjubileumi Albuma, 1949, 189.

¹⁷⁰ PÁKH, i. m., 395.

¹⁷¹ NEMES, i. m., 74.

¹⁷² KERÉNYI Frigyes, Pulszky Ferencnéhez = Uő, Újabb költemények, Pest, Landerer – Heckenast, 1846, 109.

írt Amerikában levelet,¹⁷³ de még inkább az az ember, aki feltehetőleg a haláláig Kerényi közelében volt, és így ennek a történetnek az egyik kulcsfigurája, Szirmay Pál, aki ellentmondásos alakja a szabadságharcnak és az emigrációnak,¹⁷⁴ és akinek Amerikában töltött 12–14 hónapjáról szintén nagyon keveset tudhatunk. Ahogy a *Pesti Hírlap* szerzője írta:

Valamivel elébb mint Kossuth, Szirmay Pál is Londonba érkezett Amerikából és ugyan azon házban hol Bangya¹⁷⁵ lakott, mr. Lowenál a Surrey streetben fogadott szállást. Ez egy ugynevezett boarding house vagy mint Franciaországban nevezik, hotel garni volt, nem valóságos vendéglő, hanem oly ház, hol a vendég tökéletes ellátást kap, szobát, étkezést, felszolgálatot stb. Lowenál több magyar vendég is szállt meg, jelesen Szerelmey és Mihályi ezredek, sőt még olyanok is, kik csak pár napra, vagy egy pár hétre jöttek Magyarországból Londonba.¹⁷⁶

Más forrásokat is találni arra vonatkozóan, hogy Szirmay 1852 nyarán visszatért Európába.¹⁷⁷ Szeptemberben Ujházyék árulták a gazdaságát, mert „ő már tőlünk Angolhonba eltávozott”.¹⁷⁸ A csak időlegesen átutazók között is lehettek olyanok, akik eljuttatták a hírt az eperjesi kör valamelyik tagjához, de akár maga Szirmay is továbbíthatta: a Szirmay család 1852. augusztus 18-án tartott családülést Udván.¹⁷⁹

Egy másik lehetőség a közvetítő szerepét illetően Zichy Ottó lehet, aki Kerényivel egy időben¹⁸⁰ érkezett Új-Budára, akinek Lukács Sándor a titkára volt,¹⁸¹ és aki szintén

¹⁷³ „Meg tudván itt létét, irtam neki New-Yorkban” (Ujházy László levele gyermekeihez, New Buda, 1852. febr. 14., MNL OL, P 1539 [Ujházy László hagyatéka], 3. tétel, (1852) f. 49v.).

¹⁷⁴ Vö: SZIRMAY GÁBOR, *A szirmai és szirmabesnyői Szirmay család története*, Debrecen, 2005 (Régi magyar családok, 4), 158, 160. 161. – KÁSZONYI DÁNIEL, *Magyarhon négy korszaka*, ford. KOSÁRY DOMOKOS, bev. MÁRKUS LÁSZLÓ, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 311. Kászonyi azt írja, amikor Szirmay visszatért Amerikából Angliába, akkor együtt dolgozott vele, „történelmi műveket adtak ki” (Uo., 309).

¹⁷⁵ Bangya János, aki Londonból jelentett a bécsi titkosrendőrségnek és később a török seregben szolgált ezredesként: BONA GÁBOR, *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, [Miskolc], Miskolci Egyetemi Kiadó, 2015.

¹⁷⁶ KÁSZONYI DÁNIEL (?), *A szakadás után: Töredékek egy rokkant naplójából*, Pesti Hírlap, 2(1880), 227. sz. (aug. 17.), 3.

¹⁷⁷ Lásd például: Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz, 1853. jan. 8. Közli: HERNÁDY, i. m., 645–646.

¹⁷⁸ Ujházy László levele húgának és gyerekeinek, New Buda, 1852. szept. 21., MNL OL, P 1539 [Ujházy László hagyatéka], 3. tétel, (1852) f. 60.

¹⁷⁹ SZIRMAY i. m., 161. Irányi István különleges kapcsolatban állt a Szirmay családdal: 1853. augusztusában Luzsénszky József arra kérte, hogy ő legyen Szirmay Károly és Szirmay Ferenc Tamás (Szirmay Antal Tamás árváinak) nevelője, egy korábbi bejegyzése pedig talán épp Szirmay Pálra vonatkozik: 1849. augusztus „15-kén elfogattam Öcsém helyett gr. Szirmayvali kalandom a fogságban. Társam Pataky. Csodálatos menekvésem egy héti fogság után. Útlevéllal elláttattam. Hivatallal meglettem kínálva Jósza Péter cs. kir. kormánybiztos” (Irányi István naplóföljegyzései és kijegyzései olvasmányokból, OSzK Kt., Quart. Hung. 3774. f. 37–39 és f. 42v.).

¹⁸⁰ „S midőn így vagyunk [t.i. Kerényi és Szirmay megérkezése után] egy pár napig együtt élvezve a rég nélkülözött barátságot [...] akkor ismét véletlenül, sejdítenül komáromi jó barátom s ismerősöm gróf Zichy Otto toppan közinkbe” (Ujházy László levele vejének, Nagy Károlynak, Új Buda, 1851. máj. 22., MNL OL P. 1539 [Ujházy László hagyatéka, 1823–1910], 3. tétel, (1851) f. 30).

¹⁸¹ BALÁZS PÉTER, *Győr a feudalizmus végén*, Levéltári Szemle, 14(1964), 1–2. sz., 231.

kapcsolatban állt Rónay Jácinttal, de róla nem sikerült kiderítenem, hogy pontosan mikor érkezett vissza Európába.

A közvetlenül Amerikából érkező levélbeni tudósítást azért zárnám ki, mert az sokkal hamarabb eljutott volna Magyarországra.

5. *Milyen dokumentumok és események válhattak a Kerényivel kapcsolatos legendák alapjává?*

Kerényi Összes költeményeiben *Vándorkönyv* és *Úti tárczámból* címen szerepelnek a korábbi kötetéből kimaradt versek.¹⁸² Nemes Béla szerint a *Vándorkönyv* versei a nyugat-európai úthoz köthetők,¹⁸³ pedig a szövegükből egyértelműen az emigráció lehetséges helyzeteire következtethetünk. Ezek között található a *Rügen szigetén* is, benne a következő részlettel:

Megyek a szénégetők felé!...
Fehér gerle! kormos vityillóban,
Annál szebben, annál ragyogóbban
Tűnsz te majd a költőszem elé.

Ott fogok én verset írni rólad!
A ki lantomat hűségre intse,
Távol van az én szívem bilincse:
És csak ő az, a ki beleszólhat.

Megharagszik, annyi dalt ha lát,
Annyi dalt, mely nem az ő sajátja:
De a lovag majd ha újra látja,
Kideríti csókkal homlokát.

Megyek a szénégetők felé!...
Fehér gerle! kormos vityillóban,
Annál szebben, annál ragyogóbban
Tűnsz te ott a költőszem elé.

Prágay János, akinek neve szerepel a komáromi kapitulációt aláírók között,¹⁸⁴ a *Világ* cikke szerint még Ujházyékkaal együtt indult el New Yorkból (ahol kiadott egy könyvet

¹⁸² A *Vándorkönyv* címet megelőző három vers szintén nem szerepel sem az 1844-es, sem az 1846-os kötetben. Kerényi azon versei, amelyek csak az *Összes költeményeiben* szerepelnek, a következők: *Lantról és virágbokorról*, *A hegyekből*, *Pendül a fejsze már*, *Rügen szigetén*, *P. emléknapijára*, *Sötét órák*, *Elmondogattam*, *Simiül a part felé...*, *Szellő suhog...*, *Dicsérítek...*, *Vidám valék...*, *Röppen a gép...*, *Ki alkotá...*, *Íde én...*, *Nincs a szóban...*, *Mintha kígyót...*, *Tengeren*, *Dal a Rajnán*, *Temetőben*, *Pákh Alberthez*.

¹⁸³ NEMES, i. m., 43.

¹⁸⁴ Vö. SZILÁGYI Sándor, *A magyar forradalom története 1848- és 49-ben*, Pest, Heckenast, 1850, 424. – UJHÁZY László [Ladislaus UJHÁZY], *A brief explanatory report, as to the termination of the Hungarian*

a forradalomról).¹⁸⁵ Kerényi úgy említi Pulszkynak, mint akinek a „vezérlete alatt néhányan elindultak Texasba”.¹⁸⁶ Prágay terve az volt, hogy délen megalapítja Kossuthfalvát, de New Orleansba ment, és 1851. augusztus 13-án öngyilkosságot követett el, miután csatlakozott Narcisko Lopez tábornok felkeléséhez.¹⁸⁷ Prágay esetéről nem számolnak be a korabeli lapok, de mivel a halála viszonylag közel esik Kerényiéhez, valamint kapcsolatba hozható az Austin–San Antonio-útvonallal, elképzelhető, hogy később az ő történetével keverték Kerényiét.

Végül a kétkezi munkához nem szokott, gyenge fizikumú értelmiségi alakjához talán Pomutz György levélbeni jellemzése is hozzájárulhatott: „Pomucz, a legtudósabb kis társaságunkban, igen finom műveltségű ember, – ez nem farmra való, mit lesz majd ott teendő, el nem tudom képzelni; itt még a vízhordásnál és piaczi bevásárlásnál nem igen tudott többre menni, mindig olvas, mindig ír hosszabbnál hosszabb leveleket, – hogy fogja ő magát találni majd az eke szarva mellett, vagy az irtó fejszével kezében?”¹⁸⁸

Az emigránsok történeteivel kapcsolatban alapvető jellegzetesség, hogy könnyen keverednek és torzulnak az információk, a magyarországi elbeszélések pedig alapvetően a vesztt szabadságharc és a hazai irodalmi és közélet viszontagságai felől értelmezik ezeket a történeteket. A kortársak, de még az utókor számára is elfogadhatóbb, hihetőbb és hitelesebb volt egy honvágyába és csalódásaiba, mellőzöttségébe beleőrült (és költeményeiben önbeteljesítő jóslatokat író) költő képe, mint egy betegségben elhunyt farmeré. Annál is inkább, mert a hazai elbeszélések nemcsak a barátok, ismerősök és a magyarság számára elvesztett költőről szólnak, hanem arról is, hogy Kerényi valódi halálát a magányos élet után az ismeretlen helyen lévő, senki által nem látogatott sírhely, a kitaszítottság, a mellőzöttség és az elfeledettség jelenti. A fizikailag lehetetlenné vált kultuszápolásban, a nemzeti közösségből és az irodalmi társaságból való kényszerű távozásban, valamint ebből kifolyólag az életmű hiábavalóságában a hazaiak saját félelmeik beteljesülését láthatták.

V. Következtetések és egy új (?) narratíva

Kerényi Frigyes a jelek szerint hosszas készülődés után indult Amerikába, anyagilag gondoskodott ismeretlen helyen nevelkedő törvénytelen gyermekéről,¹⁸⁹ és az volt a szándéka, hogy a bátyjával együtt újrateremti megélhetésüket, esetleg később

struggle; the capitulation of the fortress of Comorn; and the objects, probable extent, and other circumstances of the Hungarian emigration, New-York, Print Elliot, 1850, 22.,

¹⁸⁵ Johann PRAGAY [PRÁGAY János], *The Hungarian revolution: outlines of the prominent circumstances attending the Hungarian struggle for freedom*, New York, Putnam, 1850.

¹⁸⁶ Kerényi Frigyes Pulszky Ferenchez, New York, 1851. febr. 18., OSzK Kt., Fond VIII/514. Közli: KERÉNYI, *Sötét órák...*, i. m., 59.

¹⁸⁷ FELEKY Károly, *Prágay János meghal Cubáért*, Világ, (1923), 41. sz. (febr. 21.), 3–4.

¹⁸⁸ Ujházy Farkas (?) levelének másolata, 1851 május 19., MNL OL, P 1539 (Ujházy László hagyatéka), 20. tétel Ujházy Farkas testvéreihez f. 16 v., lapszámozás 64.

¹⁸⁹ Vö.: „A csekélység, mi sokszerű malheur által megfogyatkoztatott vagyonomból még otthon megvolna, nem áll többé rendelkezésem alatt, egy reményteljes, a martiusi napokban fogamzott kis Vidor Emilnek

visszatér. Nem volt gyöngé testalkatú, ezt több leírás is igazolja. Szontagh és Ferenczy szerint „[i]gen erős, izmos testalkatú, magas termetű és erős férfiú volt; szemei szürkés-kékek voltak, arca igen szép feje és piros, oly gyöngéd és finom, hogy majdnem leányos kinézésű volt. Vállai kissé felhuzottaknak látszottak a figyelmes vizsgáló előtt, de megjelenése általában legjobb benyomást gyakorolt.”¹⁹⁰ Irányi István naplójában állítólag ez a leírás szerepelt:

Kerényi deli, magas termetű, szép szál ember; szőkefürtű feje igazán szép fej volt, finom arczbőréen gyenge pir ömlött el. Egy kis gondos bajusz jól állt a szabályos arczhoz, mely egészben leginkább Andersen svéd költő arczképéhez megdöbbségtől hasonló, úgyannnyira, hogy amint úgy hiszem az 1853-ik év végén az utóbbinak arczképét a Leipziger Illustrierte Zeitungban először láttam, kellemesen meglepetve szinte azt hittem, hogy Kerényi arczképe.¹⁹¹

Kerényi alapvetően jó fizikai állapotát az is jelzi, hogy kibírta a 67 napig tartó hajóutat, később is sokat nélkülözött és utazott, mindezek után pedig Új-Budán túlélte egy nyolc hétig tartó lázas betegséget. Nem volt elkeseredett, nagyon is megalapozott és komoly tervekkel érkezett Amerikába, tájékozódott a lehetőségekről földművelés és irodalom terén egyaránt. Amellett, hogy írásból és fordításból szándékozott megélni – ahogy azt Rónay Jácintnak és Pulszkynak írt levelei tanúsítják –, tisztában volt azzal, hogy földet kell szereznie és művelnie a letelepedéshez. Ottléte alatt céltudatosan kereste a lehetőségeket, miközben igyekezett az itthoni irodalmi élettel is kapcsolatot tartani. A levelei mellett erre utal az is, hogy a betegség alatt írt verseit „hasznavehetőknak” tartotta. Nem volt szegényebb vagy elhanyagoltabb a többiekénél, hiszen az Ujházyak levelezéséből tudjuk, hogy ők sem rendelkeztek megfelelő lakhatási feltételekkel, sem elégséges ruházattal, és pénzük sem volt. Bátyja halála minden bizonnyal megviselte Kerényit, de sem ebbe, sem a haza sorsa felett érzett gyászba, sem az amerikai élet nehézségeibe nem örvült bele olyan módon, mint például a megpróbáltatásokban összeomló Szemere Bertalan vagy Vachott Sándor.

Nem lett öngyilkos, valószínűleg hallucinációkkal és dühkitörésekkel járó, korábbi betegsége újult ki, vagy újabb betegség döntötte le lábáról a kemény tél után. Ujházy László 1852. február végi indulása idején értesülhetett a haláláról, amelyről beszámolhatott Pulszky Ferencnek St. Louisban. Kerényi egykori lakótársa, a még Kossuthék előtt Londonba érő Szirmay Pál, Zichy Ottó vagy Pulszky elmondhatta a hírt Londonban, és az onnan kerülhetett Magyarországra.

A Kerényivel történetek misztikus jellegét több tényező is erősítette. A földrajzi távolság és az információk hiánya vagy pontatlansága miatt már a kortársak is

tartására biztos helyen lekötöttem” (Kerényi Frigyes Pulszky Ferenchez, New York, 1851. február 18., OSzK Kt., Fond VIII/514., f. 1r-v. Közl.: KERÉNYI, *Sötét órák...*, i. m., 57).

¹⁹⁰ SZONTAGH, FERENCZY, i. m., 2.

¹⁹¹ NEMES, i. m., 75. – Sajnos Andersen arczképét nem találtam a *Leipziger Illustrierte Zeitung*ban ebben az időkorban.

találgattak a történeteket illetően, valamint később több más személy sorsával is keverhették Kerényiét. Ennek okát abban látom, hogy akik informális kapcsolatban álltak Kerényivel (Irányi István, Szemere Miklós, Tompa Mihály) nem tudtak bekapcsolódni az amerikai emigránsok kommunikációs hálójába, akik pedig benne voltak ebben az információáramlásban, ők nem vagy csak felületesen érdeklődtek Kerényi iránt; illetve csak közvetetten, vagy egyáltalán nem álltak kapcsolatban vele. A másik probléma az eredeti és megbízható, pontos források hiánya: sem a korban, sem később nem kerültek elő (pontosabban nem kerültek a nyilvánosság elé) egyértelmű bizonyítéknak tekinthető dokumentumok Kerényivel kapcsolatban. A harmadik a közvetett források és szakirodalmak megsemmisülése, lappangása, valamint a Kerényivel foglalkozó írások azon jellegzetessége, hogy hivatkozások nélkül teszik meg az állításaikat. Mindezekén túl a későbbiekben Kerényi kívülállósága szintén jelentősen hozzájárulhatott sorsának homályban maradásához. Elutazásakor olyan személyekkel állt kapcsolatban, amerikai életében olyan emberek vették körül, akik fontosak a történelmi-politikai kutatások számára, maga Kerényi viszont soha nem volt érdekes ebből a szempontból. Az irodalomtörténet-írás pedig leginkább csak a Petőfivel való baráti kapcsolata miatt tartotta számon.

A célom az annak idején feltett, egyszerűnek tűnő kérdésre adható válaszok keresésével az lett, hogy lebontsam a szálamomra méltó öngyilkos őrült mítoszát, és lehetőséget adjak egy másfajta Kerényi-kép kialakítására.

OWAIMER OLIVER

Petőfi a postán

A zseni alakja az első teljes Petőfi-életrajzban

1. Egy irodalmi ködlovag a kiegyezés előtt (Az életrajzi szintézis szerzője)

A partiumi Zilahon született, középnemesei-polgári származású Zilahy (Kiss) Károly különös jelensége a magyar irodalomtörténet-írásnak. „A szabadságharc kitörésekor 10 éves gyerek, a kiegyezés évében már három esztendeje halott” – fogalmaz róla találóan életművének sajtó alá rendezője, Vargha Kálmán.¹ A nemzedékén végigsöprő – Bajza Jenő és Tisza Domokos halálát is okozó – tüdőbaj vitte el hosszas betegeskedés után gräfenbergi gyógykúrája alatt. Állítólag tollal a kezében hunyt el, az *Orlando Furioso* fordítása közben. Nem egyszerű feladat fölmérni és értékelni az ideges természetű, betegeskedő fiatalember tehetségét, irodalom- és kritikátörténeti szerepét, jelentőségét, hiszen életműve torzó maradt.

Jogi tanulmányai alatt folklorisztikai dolgozatokat készített, amelyek igen előremutatóak voltak abból a szempontból, hogy már a Kriza János-féle *Vadrózsa*-pör előtt fölhívták a figyelmet a regionális (román, szlovák, cigány) fókuszú összehasonlító vizsgálatok jelentőségére.² Munkásságának fontosabb részévé azonban újságírói és lapszerkesztői tevékenysége vált; azon 1850-es évek végén föllépő ifjú zsurnalisztaliterátor generációnak volt a tagja, amelynek már a sajtó volt az evidens kulturális közege („levegője”) és megélhetési forrása.³ Valamennyi jelentősebb lapnál megfordult. A Vajda János-féle *Magyar Sajtó* szerkesztője volt, előtte a *Vasárnapi Ujság* melléklapjában, a *Politikai Ujdonságokban* önálló rovatot vezetett, ahol többek között Rózsa Sándor peréről szóló tudósításait közölte 1859-ben, jelentős szerepet vállalva az elfogott betyár szélesebb olvasóközönség előtti megismertetésében. Fordítói tevékenysége is figyelemre méltó, hiszen igen korán – Berecz Károllyal párhuzamosan – fordult az orosz irodalom felé, elsőként hasonlítva Petőfit Alekszandr Szergejevics Puskinhoz. Emellett eredeti szépirodalmi kísérletei sem minden érdem nélkül valók. A szakirodalomban visszatérő megállapítás, hogy az orosz és a francia irodalom (illetve Vajda János) hatását mutató költői, prózai szárnypróbálgatásokból – az esetlegességek

¹ ZILAHY Károly *Válogatott művei*, szerk. VARGHA Kálmán, FENYŐ István, Bp., Szépirodalmi, 1961, 113–115. A továbbiakban a nem hivatkozott életrajzi információk e kiadásból származnak.

² *Uo.*, 99–100, 101–102.

³ ZILAHY Károly *Munkái (Költemények. Elbeszélések)*, I, kiad. DALMADY Győző, DÖMÖTÖR János, KOMÓCSY József, SZABADOS János, SZÁSZ Béla, TOLNAI Lajos és az elhunytak több barátja, Pest, Eggenberger Ferdinánd Könyvkereskedése, 1866, I–XXIII, XXII.

ellenére – egy újfajta, szimbolizmusához közelítő irodalmi ízlésvilág tárul föl.⁴ Útirajzai sem utolsó rangúak: sajátos érzékenységről árulkodnak, és igen gazdagok finom, impresszionisztikus megfigyelésekben.

Széles körű kulturális tevékenysége mellett az 1859–60-as diáktüntetéseknek is szervezője és prominens alakja volt. 1859-ben egy Albrecht főherceg elé álló delegáció küldöttségi tagjaként képviselte a magyar nyelvű tanítás ügyét, majd *Egy szó tájékoztatásul* (1859) című írásában karakteres bírálatát adta az újjászerveződő, a szélesebb művelődési élettől elszigetelődő Akadémiának, az arra érdemes lapszerkesztők és zsnalისტák taggá választását javasolva.⁵ (E fölvetés pár évvel később megvalósult.) Később háromnapos börtönfogságra ítélték, amiért nyilvánosan elégette a kormánypárti *Idők Tanúja* című napilap egy példányát egy kávéházi demonstráción. Emiatt később kitiltották a magyar fővárosból és Bécsből, ahová csak az 1860-as császári diploma után térhetett vissza. 1863-ban viszont – talán Kemény Zsigmond hatására – már jóval mérsékeltebb politikai magatartást tanúsított: a közbeszéd hazafiaskodó visszasságait bírálta a *Magyar Sajtó*ban, bátran fogalmazva meg véleményét, miszerint súlyosabbnak tartja a nemzetieskedő szölamokra alapozott közvélemény kulturális nyomását a hivatalosan irányított sajtó- és kultúrpolitikai felügyeletnél.

Hírnevét mégis leginkább színház- és irodalomesztétai működésének köszönhette, hiszen ha nem is ezen a területen készítette legjelentősebb munkáit, a legádázabb harcait itt vívta élete utolsó éveiben. Irodalmi példaképe és szövetségese mindenekelőtt Vajda János volt, akiben Petőfi romantikus *Felhők*-ciklusának eredeti és egyedüli folytatóját vélte fölfedezni – és akinek szeszélyes természetét később személyesen is megtapasztalhatta a *Magyar Sajtó* szerkesztőjeként.⁶ Kiállt Vajda mellett, amikor a költőt egy (vidéki színházak ízlését bíráló) kritikája miatt támadták, majd később maga is kritikáját adta a kortárs színjátszás és színibírálat színvonalának. Később komolyabb, rendszerező igényű drámaelméleti munkákkal kísérletezett, behatóan elemezte például Teleki László *Kegyencét* (1841). Madách *Tragédiáját* (1862) azonban meglehetősen elutasítóan fogadta. Kissé megkésve, de figyelemre méltó élességgel kritizálta a korabeli irodalom epigonszerű és dilettáns tendenciáit, amelynek legékesebb példáját Tóth Kálmán munkásságában vélte fölfedezni. Arany János megbecsüléssel és rokonszenvvel követte a bátor tollú, ifjú tehetség dolgozatait: a legjelentősebb értekezések a *Szépirodalmi Figyelő*ben és a későbbi *Koszorú*ban – a korszak legszínvonalasabb irodalmi lapjaiban – jelentek meg, amelynek Zilahy az egyik leggyakrabban közölt

⁴ Zilahy szépprózai munkáival foglalkozó, azokat Alekszandr Ivanovics Herzen és Visszarion Grigorjevics Belinszkij munkásságával rokonító tanulmány: D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, *Zilahy Károly két elbeszélésének forrásáról*, Irodalomtörténet, 45(1957), 3. sz., 360–364.

⁵ KOVÁCS Kálmán, *A nemzeti-polgárosult irodalom differenciálódásának kezdetei = A magyar irodalom története 4. 1849-től 1905-ig*, szerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1978, 387–390.

⁶ MIKLÓSSY János, *Vajda János és Zilahy Károly kapcsolatáról*, Magyar Könyvszemle, 92(1976), 3. sz. 272–277. – VAJDA János, *Levelezés (A Függelékben Bartos Róza levelei)*, s. a. r. BOROS Dezső, Bp., Akadémiai, 1982 (Vajda János Összes Művei, 10), passim.

szerzője volt. 1862 tavaszán csatlakozott Riedl Szende frissen induló, *Kritikai Lapok* címet viselő „ellenzéki” folyóiratához: talán ennek (is) eredménye, hogy Szász Károllyal, Arannyal és a leginkább gyűlölt Gyulaival személyeskedésig fajuló összetűzésbe keveredett. Az *ember tragédiájáról* szóló elutasító álláspontját képviselve a művet méltató Szász Károlyt vaksi pöffeszkedéssel és törleszkedéssel vádolta.⁷ A *Magyar Koszorúsok Albuma* (1863) című, rövid íróportrékat tartalmazó, képes antológiában Arany János költészetét – elismerése ellenére – ihlettelennak és ridegnek találta egy Petőfivel való összevetésben: „lankadt phantasiája a meglepő jártassággal kezelt technica porázán kétszeres fáradságot érez.”⁸ Míg *Hívatlan bíró, fogadatlan prókátor* című válaszpamfletjében korábbi pártfogóját, Gyulai Pált céges botorkálónak, szélkakaskodó tudatlan szajkónak, előítéletek zsoldjába szegődött rabszolgának, szellemi tányérnyalónak (az ékes minősítések sora folytatható) nevezte egy Tartuffe-ről szóló vita kapcsán, amely komédiát – mint beismerte – mindössze egy német színház számára készült, jelentősen átdolgozott szöveggönyvből ismert.⁹ „[Gyulai] kinosan bemagolt és kinyekegett leckéjét azon botor dühvel akarja ránk tolni, mely az ő, egy idő óta szemmelláthatólag jelentkező agyvelő-fogyatkozásával arányosan növekedő tehetetlenségét jellemzi.”¹⁰

A kortársak nemzedékük legjobbját búcsúztatták a tragikusan elhunyt tehetség halálakor. Tolnai Lajos memoárszerű regényében (finom öniróniával) azt írta, „az új magyar irodalomnak ő volt Bajza Józsefe”.¹¹ Emlékére Dalmady Győző írt költeményt: „Nem könnyü kell, mely el fog mulni, / Hanem fejére koszoru.”¹² Összegyűjtött munkáinak szerkesztői előszavában az angol romantika nagy filozófához, Thomas Babington Macaulayhoz hasonlították, amely gyűjtemény megjelentetéséhez, mint Gyulai Pál gúnyosan megjegyezte, „több író egyesült, épen mint a Kisfaludy Károlyéira”.¹³

A tragikus sorsú irodalmár szépirodalmi és értekező életművét egybefoglaló könyvről az egykori ellenfél, Gyulai közölt könyörtelen kritikát a *Budapesti Szemle* hasábjain 1866-ban. Érdeemes hosszabban idézni a kritikus magához képest is kíméletlen (és talán nem teljesen igazságtalan) értékelését:

[Zilahynak – O. O.] legjelesb dolgozata is csak tehetségét tanúsítja, egy fejlődésben levő tehetség küzdelmét, mely még nem találta meg útját. [...] [E]szmeköre sokkal

⁷ Zilahy *Tragédia*-olvasatáról bővebben: BALOGH Csaba, „Eszmék közt az űr...”: Az ember tragédiája és a korabeli kritika antinómiái, ELTE, doktori disszertáció, 2009, 79–115.

⁸ ZILAHY Károly, Arany János = Uő, *Magyar koszorúsok albuma: írói élet- és jellemrajzok*, Pest, Heckenast, 1863, 110.

⁹ ZILAHY Károly *Munkái*, II, Pest, Emich Gusztáv, 1866, 249–275.

¹⁰ Uo., 250.

¹¹ TOLNAI Lajos, *A sötét világ = Régi magyar regények II.*: ASBÓTH János, *Álmok álmodója*; REVICZKY Gyula, *Apai örökség*; TOLNAI Lajos, *A sötét világ*, kiad. SZILÁGYI Márton, Bp., Unikornis, 1994 (A magyar próza klasszikusai, 20), 201–369. A szöveghely: 257–259.

¹² DALMADY Győző, *Zilahy Károly emlékezete*, Koszorú, 2 (1864), 2. félév, 24. sz. (dec. 11.), 559.

¹³ GYULAI Pál, *Zilahy Károly összegyűjtött munkái: Petőfi Sándor életrajza: Írta Zilahy Károly*, Budapesti Szemle 5 (1866), 481, 465.

szűkebb, mint a magyar esztétikai irodalomé, még ebben sem tudja magát biztosan tájékozni, nem hogy szélesbitené. [...] [V]annak eredeti gondolatjai, de ezek vagy abszurdumok, vagy zavaros fogalmairól tesznek tanúságot. [...] Fejtegetése és stílusa nagyon egyenetlen; a helyes megjegyzéseket helytelenek követik, a világos és szabatos mondatokat homályosak, majdnem érthetlenné váltják föl. Fölvet egy-egy fontos kérdést, de megfejtetlen hagyja, néha megrója mi nem hiba s dicséri a hibát. Soha nem bocsátkozik valamely író vagy mű derekabb bonczolatába, megelégszik egy pár általános vonással, vagy egy-egy feltűnőbb részlettel s a fődolgot ritkán találja el. Keresi a polémia, néha csak a polemia kedvéért s küzdő bajnok helyett csak fecsegő Thersites. Hajlamból vagy szükségéből kedveli az ügyvédi fogásokat; erőlteti a legélesebb gúnyt egész az ízléstelenségig, de rosszul esik neki, ha őt is gúnyolni merik. Büszke rá, hogy nem ismer el tekintélyt s mégis panaszkodik, hogy Arany tekintélyével nem lépett föl védeni őt valamelyik polemiájában. Szeretne egy irodalmi új párt vezére lenni, de csak egy kis türelmetlen cotteria élén találja magát, mely doronggal akarná bevenni Helicont; szeretné az új költőkkel megverni az idősbeket, az új nemzedékkel a régit, de nem találván nagy tehetségeket, a kicsinyeket nagyítja; szeretne mint valami új irány képviselője nagy változást hajtani végre a magyar irodalomban, de nincsenek új eszméi s maga sem tudja mily irányt követ.¹⁴

A lesújtó bírálatot követően el is felejtődött a lobbanékony természetű ifjú. Egykori bajtársai sem ápolták emlékezetét, sőt Tolnai Lajos néhány évtized távlatából – ahogy Balogh Csaba fogalmaz – „rókalelkű barátnak” bizonyult.¹⁵ Kissé kegyeletsértő módon, Gyulaira rálicitálva, az önirónia keserű és maliciózus hangján, különös indulatokról árulkodó vitriollal írt egykori harcostársáról (és ezzel együtt talán saját ifjúságáról is):

nyugtalan vérmérséklet, melyet éktelen nagyravágás és jobb sorsra méltó öntudat izgatott, ha kellett, ha nem kellett; egy csomó innen-onnan hirtelen szerzett esztétikai – rendezetlen ösmeret; reformátori törekvés és meglehetősen jó magyar irány, mint éles bicsak, mely az idegen döfésre állandóan kész: ez volt Zilahy Kiss Károly. [...] Zilahy Károly után az esztétikában egy eszme nem maradt fenn, egy egészséges nézet, melyre az utána jövők építhettek volna. Apró csatározás – ennyi az egész.¹⁶

A szerzőt a lokális emlékezet, a zilahi gimnázium egy oktatója, Kovács Ferenc emelte ki a teljes elfeledettség állapotából 1901-ben kiadott életrajzában.¹⁷ Életművének rehabilitációjára azonban ekkor még nem került sor: ez Németh László 1932-es *Nyugat elődei* című tanulmányáig váratott magára. A beszédes című esszé Vajda János és Tolnai Lajos mellé helyezte (vissza?) a forrongó örök antagonistát, valóságos „ellen-Gyulaiként”, az irodalmi modernség korai előfutáraként határozva meg az 1860-as évek irodalmi konfliktusaiban betöltött szerepét. Németh László hipotézisét irodalomtörténeti

¹⁴ Uo., 486–487.

¹⁵ BALOGH, i. m., 80.

¹⁶ TOLNAI, i. m., 257–260.

¹⁷ KOVÁCS Ferenc, *Zilahy Károly pályája*, Zilahi Evangélikus és Református Collégium Értesítője, 1900–1901.

dolgozatok argumentálták részletesebben: Soós Margit és Előd Géza *Arany János irodalmi ellenzéke* (1933) és Zilahy Károly, *a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére* (1935) című disszertációi, valamint Bikácsi László 1935-ös korszakmonográfiájának *A kettőszakadó magyar irodalom* című fejezete, illetve Kozocsa Sándor *Zilahy Károly esztétikája* (1936) című értekezése mind egyfajta vezető szerepet vindikáltak a sokoldalú szerzőnek. Noha valamennyien megállapították, hogy a két tábor között nem húzódott markáns esztétikai és teoretikus törésvonal, ebben az új portréban Bajzát és Vörösmartyt tekintették Zilahy elődjének, utódjának pedig – értelemszerűen – a *Nyugat* nemzedékét. Dolgozatait Gyulai, Arany és Péterfy bírálatai mellett, azok ellenpólusaként emlegették.¹⁸

Komlós Aladár Előd Géza disszertációjához írt elismerő bírálatában és későbbi, 1956-ban megjelent könyvében cáfolatát adta a Zilahy ellenzéki vezérszerepéről szóló teóriáknak, kizárólag lelkes irodalomtörténészek fejében élő, az 1930-as évek viszonyait visszavetítő, anakronisztikus kitalációnak minősítve azokat.¹⁹ Sőtér István *Madách és a koreszmék* (1965) című tanulmányában egyenesen „túlértékeltnek” nevezte Zilahyt, míg Rónay György az alapvetően elismerő portréjában szövegszerű cáfolatokat fogalmazott meg a szerző Vajda-olvasata és *Tragédia*-bírálatára kapcsán.²⁰

Az életmű válogatását sajtó alá rendező Vargha Kálmán inkább a Gyulai és „ellenzéke” közötti hasonlóságokra és közeledésekre figyelmeztetett, megállapítva például, hogy a legtöbbet éppen Zilahy publikált Arany lapjaiban. Úgy látta, nem annyira elkülönülő esztétikai fölfogások, inkább két nemzedék, két személyiség életszemlélete, ízlésvilága és kritikai módszere ütközött egymással. (Talán épp ezzel magyarázható a polémia intellektuális hozadéka és érzelmi fölfokozottsága közötti szakadék.) Árnyalt megfogalmazását adta a sokat vitatott „ellenzéki szerepkör” jelentőségének: szerinte Zilahy elsősorban Vajda János *szövevsége* volt, és ha irodalmi ellenzéki mozgalomnak vagy generációjának nem is volt vezére, saját írói köreinek azért középponti alakja volt, vagyis „némi táborra mégiscsak lehetett”.²¹ Ugyanakkor sokatmondó, hogy Szajbély Mihály korszakmonográfiájában már célszerűbbnek tartotta végre nem Zilahyval a középpontban vizsgálni a hatvanas évek irodalmi polémiait, és e célból inkább a sajátosan konzervatív Riedl Szende és lapja hegelianus szemléletét elemezte.²²

Kritikai és esztétikai munkásságával legutóbb Balogh Csaba foglalkozott figyelemre méltó alapossággal *Az ember tragédiája* fogadtatástörténete kapcsán: ő is inkább lemondással összegezte Zilahy Károly munkásságát, meggyőzően mutatva be a fiatal irodalmár önellenmondásait: „műbíráloi munkássága nem mérhető jeles

¹⁸ BALOGH, i. m., 81–82.

¹⁹ KOMLÓS Aladár, *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*, Bp., Akadémiai, 1956, 35–37.

²⁰ RÓNAY György, *Zilahy Károly* = Uő, *Kutatás közben*, Bp., Magvető, 1974, 135–148.

²¹ VARGHA Kálmán, *Zilahy Károly (1838–1864)* = ZILAHY, *Válogatott művei...*, i. m., 94–95.

²² SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 327.

kortársainak kritikátörténeti hagyatékához. Hiszen az is kérdéses, esztétikai elveinek volt-e önálló arca.”²³

Fölmerül a kérdés, hogy vajon mit tudhatunk meg e sokféleképpen megítélt szerzőről a legjelentősebb (irodalomtörténeti) vállalkozásából, vagyis a *Petőfi Sándor életrajza* című könyvéből, amely a szabadságharcban eltűnt költő első teljességre törekvő életrajza volt, és amelyet Zilahy és a kortársak is a csonka életmű *magnum opus*ának tekintettek. S talán még tanulságosabb lehet fordítani a perspektíván, úgy téve föl a kérdést, hogy a sikeréhes ifjú ambiciózus életrajza miként illeszkedett az egyre differenciálódó Petőfi-diskurzusba. Miként volt képes (képes volt-e) megfelelni a kollektív emlékezet és a tudományosság kettős elvárásrendszerének? Ennek a megválaszolásához először érdemes megvizsgálni, hogy egyáltalán mit jelentett életrajzot írni a 19. század derekán, hogy mely sajátosságok jellemezték a korabeli biográfiákat, és milyen olvasói vagy kritikai elvárások, esetleg látens igények fogalmazódtak meg azok kapcsán.

2. Zseni vagy nyárspolgár? (Életrajzi irodalom, irodalmi életrajz)

Jelen rész címe Babits Mihály híres mondataira utal: „Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában. Arany zseni a nyárspolgár álarcában.”²⁴ A továbbiakban megpróbálom továbbgondolni Babits éles szembeállítását. Abból a hipotézisből indulok ki, hogy az egyre nagyobb teret hódító modern irodalom többek között éppen azon demokratizáló vonásának köszönhetette a 18–19. században látványosan fölívelő népszerűségét, hogy az ünnepektől lángelméket hétköznapi környezetben is láttatni tudta az életrajzokon keresztül. A biográfiákban bemutatott otthoni („kispolgári”) viszonyok tették a korábban elérhetetlen és éteri romantikus szerző („zseni”) figuráját emberközelivé, érzelmi azonosulásra alkalmas szereplővé, megnyitva az irodalmat a szélesebb olvasórétegeknek, az irodalomtörténetet pedig a kollektív emlékezet számára.

a) Versengő egymásrautaltság (Életrajz és magánélet)

A lángészt köznapi, családias és érzékeny attribútumokkal átlényegítő életrajzok elterjedése és az ezzel járó „életrajzi fordulat” Angliából eredeztethető, noha később az egyetemes irodalmi kultúrát meghatározó (művészet)értelmezési paradigmává vált. Célszerű tehát kissé távolabbról, a 18–19. századi szigetországból indítani, és egy brit irodalomtörténész, Julian North *The Domestication of Genius* (2009) című monográfiája nyomán elkezdni a vizsgálatot. North azt a folyamatot mutatta be könyvében, amely során a zsenik életrajza egyre nagyobb teret nyert az irodalmi piacon. Az 1820-as évektől kezdve az életrajzi műfajok (memoár, gyászjelentés, jellemrajz, anekdota stb.) széles spektruma hatotta át a folyóiratokat és kisebb mértékben a szerzői életműveket egybegyűjtő köteteket. S mivel az olvasói kíváncsiság egyre nőtt az írók és költők magánélete és személyisége iránt, e szövegek idővel versenyre keltek az egyéb irodalmi

²³ BALOGH, i. m., 114.

²⁴ BABITS Mihály, *Petőfi és Arany: I.*, Nyugat, 3(1910), 1586.

formákkal is. A sajtó (és a könyvkiadás) egyre több olvasót ért el, így a tiszteletteljes, óvatosan kritikus vagy detronizáló életrajzi szövegek képesek voltak meghatározni az (élő vagy elhunyt) szerzők életművének értelmezési kereteit és kanonikus pozícióját is. Ennek következtében *szerző* és *életrajza* szorosan összekapcsolódott a lapszerkesztési és könyvkiadási gyakorlatban. (Hasonlóképp a korábbi biográfiai megalapozottságú szövegértelmező eljárásokhoz, például az antik eredetű, a humanizmus által újra fölfedezett szövegmagyarázó tradícióhoz, amely az *accessus* műfajában testesült meg.)²⁵ A biografikus előszavak szinte kötelező részei lettek a szépirodalmi („élete és művei” típusú) kiadványoknak. Mindemellett előszeretettel rendezték sajtó alá például a különböző magánleveleket és naplórészleteket, fölismerve az életrajzi narratívákban rejlő kereskedelmi lehetőséget, amely egyben a költők műveinek eladását (és reklámozását) is szolgálta. Ennek nyomán az irodalmi piacot lassan az életrajzi és a szépirodalmi produktumok versengő egymásrataltsága határozta meg.²⁶

E népszerűvé váló „emberközeli” életrajzoknak a teoretikus megalapozója (a Shakespeare újrafelfedezésében szintén jelentős szerepet játszó) Samuel Johnson volt. 1750-ben közölt írásában úgy ítélte meg, hogy a nyilvános megjelenésre fókuszáló életrajzok (például halotti beszédek) gyakran közhelyes retorikai formulákba fulladnak, és igen keveset mutatnak meg a valódi emberből; holott céljuk éppen az volna, hogy a nagy emberek tetteiben és szavaiban az olvasó/hallgató önmagára ismerhessen. Emiatt a történelmi személyiséget a magánélet szférájában vélte megismerhetőnek:

az életrajzíró dolga gyakran az, hogy [...] a gondolatokat a család privát életébe vezesse, és bemutassa a mindennapi élet apró részleteit, ahol a külsőségeket félreterezik [...] De az életrajzírást gyakran olyan írókra bízta, akik [...] [r]itkán nyújtanak más beszámolót, mint amit a közlönyökből össze lehetne szedni, de azt képzelik, hogy életrajzot írnak, amikor cselekedeteik vagy előmenetelük kronologikus sorát mutatják be; és olyan kevéssé foglalkoznak hőseik modorával vagy viselkedésével, hogy egy ember valódi jelleméről több ismeretet lehet szerezni egy rövid beszélgetésből az egyik szolgálójával, mint egy hivatalos és tanulmányozott elbeszélésből, amely a származásával kezdődik és a temetésével végződik...²⁷

North szerint Johnson vélekedésének alapja az a hipotézis volt, hogy az életrajzok befogadásakor a társadalmi hierarchiák átmenetileg (akár a nemek között is)

²⁵ Az *accessus*ok élén általában a szerző életrajza (*poetae vita*) állt, és csak azután következett a mű címe (*titulus operis*), műfaja (*qualitas carminis*), létrejöttének indoka és a költő szándéka (*causa* és *intentio*), a részeinek száma, illetve elrendezése (*numerus librorum, ordo librorum*), majd végül a legnagyobb részt elfoglaló, soronként vagy szavanként haladó magyarázat (*explanatio*). Lásd: JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és reformáció, 27), 15–29. Különösen: 17–18.

²⁶ Julian NORTH, *The Domestication of Genius: Biography and the Romantic Poet*, Oxford, Oxford UP, 2009, 31–50.

²⁷ Samuel JOHNSON, *The Art Of Biography (1750) = The Works of Samuel Johnson*, ed. William PICKERING, Oxford, Talboys and Wheeler, 1825, 287. Eredeti nyelven, másként idézi: NORTH, *i. m.*, 11.

föloldódhatnak, hiszen a hős életéből föltárható egyetemes emberi jegyek összekapcsolják a legmagasabb rangúakat az alacsonyabbakkal. Ezt az életrajzi eszményt Johnson tanítványa, James Boswell folytatta nagy sikerrel, a mesteréről írott, világhírű, 1791-ben megjelent életrajzában, amely szintén előszeretettel adott elő aforizmákat és anekdotákat. Bevezető sorai arról árulkodnak, hogy az életrajzírás fokozatosan függetlenedni kezdett az elhunynak emléket állító, hagyományos életrajzi műfajoktól és beszédmódoktól, a nekrológoktól és kegyeleti orációktól:

Mert én nem nekrológot írok, ami illendőség szerint csak dicsőítést tartalmazhat, hanem az életét írom le [...] Sokan a kegyelet aktusának tekintik, ha barátaink hibáit vagy gyengeségeit elrejtik, még akkor is, ha ezeknek a tulajdonságoknak feltárása már nem fájhat; ezért láthatunk különböző jellemeket azonos mintára készült dicshimnuszokkal felcicomázva, amelyeket aztán legfeljebb külsőséges és véletlen körülmények folytán tudunk csak egymástól megkülönböztetni.

[M]ivel [az olvasók] oly nagyra értékelik ünnepelt íróink fehérasztal melletti csevegeéseinek morzsáit meg egyéb anekdotáikat, és oly sajnálatosnak tartják, hogy nem maradt fenn belőlük több, bizvást helyesen őriztem meg inkább túl sokat, mint túl keveset²⁸

E Johnson–Boswell-féle, egyre népszerűbbé váló életrajzi modell azonban komoly kihívást jelentett a korai romantikus költők számára. Az angolszász szakirodalom gyakorta értekezik egyfajta „repció szorongásról” [*anxiety of reception*], amelyet a könyvkiadás elterjedése, az irodalmi kultúra demokratizálódása és modern medializációja, a szerzőség és a kritika professzionalizációja, a piac elszemélytelenedése és az olvasóközönség széles körű bővülése mellett éppen az életrajzok elterjedése váltott ki.²⁹ Az életrajzoktól való berzenkedésnek kettős oka lehetett: egyrészt a biográfiákat kereskedelmi versenytársnak, ráadásul alacsony rangú, populáris és nőies formának tekintették, amely által a szerzők veszélyeztetve látták saját érvényesülésüket. Másrészt az életrajzokban a „transzcendens” és „önálló” romantikus szerzői szubjektum testközelivé vált és társadalmi térbe került, mi több egyenesen feminizálódott a privát (hétköznapi, érzelmi, családi, szexuális) élet föltárulása által. Az életrajz egyszerre erősítette és bontotta meg a zseniális-romantikus szubjektum autonómiáját: a magánemberre való összpontosítás megszilárdította a szerző művével való egységét, de egyúttal elveszítette önállóságát (arculatának kontrollálhatóságát), hiszen életének narratíváját immáron egy „külső” személy, azaz nem maga a szerző alakította.

Nem véletlen, hogy William Wordsworth és Samuel Taylor Coleridge kifejezetten ellenezték a „családi élet szentségeit megsértő” népszerű életrajzok térnyerését. Coleridge a magánélet védelmében, kegyeleti szempontokra hivatkozva, igen indulatos

²⁸ James BOSWELL, *Doktor Johnson élete*, ford. KAPOSZ Tamás, s. a. r. SÜKÖSD Mihály, Bp., Gondolat, 1965, [eredeti megjelenés: 1791], 9–11.

²⁹ Lucy NEWLYN, *Reading, Writing, and Romanticism: The Anxiety of Reception*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 3–48.

szavakkal kárhoztatta azokat a „kufárokat”, akik kereskedelmi célból visszaéltek a modern technika vívmányaival: a „nyelvnek s gondolatnak szárnyakat adó, az egyéni elme jelenlétét megsokszorozó eszközökkel”. Sokatmondó, hogy a nagy érdeklődést kielégítő anekdotavadász kiadványok szerzőit (és olvasóit) a szomszédokról pletykáló nőkhez hasonlította.³⁰

A tiltakozó hangok ellenére az életrajzok előretörését nem lehetett megállítani. North arra hívja föl a figyelmet, hogy Macaulay és Thomas Carlyle például bizonyos esetekben már az életrajznak tulajdonítottak elsődleges fontosságot az életművel szemben. Macaulay Samuel Johnsonnal, Carlyle Burnsszel kapcsolatban fogalmazta meg azt a később nagy sikerű gondolati formulát, amely egy-egy életművet a szerzője életrajzában vélt kiteljesedni. Carlyle annak adott hangot a biográfia elsődlegessége mellett érvelve, hogy tulajdonképpen az életrajzíró preformálja az önmagában kontextus nélküli és „hozzáférhetetlen” művek interpretációs kereteit, életet és irodalmat egymás összefüggésében értelmezve. Emellett fölfigyelt a szélesebb társadalom irodalomértését meghatározó rituális gyakorlatok (azaz az irodalmi emlékezet) életrajz-központúságára is, amelynek jelentőségét abban látta, hogy az átlagon fölüli kiválóságnak járó hódolat mellett a hétköznapi tapasztalatát, az „egy közülünk” érzetét is föl tudja kelteni. Azt a benyomást, hogy a zsenik egyszerre átlag feletti nagyságok és mindennapi közemberek.³¹

A modern hírességkultusz egyik előfutára, Lord George Byron költői működése fordulópontot jelentett irodalom és életrajz rivalizáló összefonódásában. Byron már kevésbé ódzkodott a magánügyei bemutatásától, sőt kifejezetten tudatosan élt a lehetőséggel. Aktív szerepet vállalva önmaga vitte a nyilvánosság elé a privát élete eseményeit, mintegy megelőzve a későbbi életrajzírókat. A szakirodalom elterjedt vélekedése szerint a költő éppen versei autobiografikus kódoltságának és magánélete medializációjának köszönhetné népszerűségét, és hogy a művekkel összefüggésben rendkívül átgondoltan szervezte nyilvános arculatát. Elég csak a saját portréjával illusztrált, a legszemélyesebb családi titkait, azaz a feleségétől való válásának intim részleteit hírül adó *Poems on His Own Domestic Circumstance* (1816) kötetre vagy a magyar nyelven ismertebb (műfajteremtő) autofikciós verses regényeire gondolni. Később azonban mintha kicsúszott volna a kontroll az életébe betekintést engedő arisztokrata kezéből. Azáltal, hogy fölforgatta a magánélet és közélet közötti határokat, nemcsak az életrajziság intimebb (és piacképesebb) szférájába vezette olvasóit, de utat nyitott a magánélethez való nyilvános hozzáférés egy agresszívabb kultúrájának is. Egyszerűbben szólva: a korabeli bulvárnak. Kritikai kommentárok, rokonok és egyéb hozzátartozók megszólalásainak sokasága, sőt parodisztikus alkotások variációi társultak Byron közönség elé tárt (magán)életéhez, ezen megnyilatkozások féken

³⁰ Samuel Taylor COLERIDGE, *For a second Landing-Place: Essay II. = The Friend: A Series of Essays*, ed. Barbara E ROOKE, London, Bell and Daldy, 1866, 238. Eredeti nyelven, más részleteit idézi: NORTH, *i. m.*, 34.

³¹ NORTH, *i. m.*, 54–57.

tartása jócskán meghaladta a szerző hatáskörét. Olyannyira, hogy a lakhelyét, Angliát is elhagyni kényszerült a fölháborodott közvélemény nyomása miatt. Majd a róla szóló elbeszéléshalmaznak valóságos ipara alakult ki a költő halála után: emlékiratok, aforizmák, anekdoták, fikciós ábrázolások, a költői életmű és az ahhoz tartozó értelmezői és kritikai apparátus, valamint a szerző alakjáról készült portrék, a hozzá kötődő tárgyi emlékek és a byronizmus további produktumai mind-mind arról a különös és újszerű – számos etikai, jogi, esztétikai kérdést fölvető – kulturális fejleményről tanúskodtak, hogy a költő élete és emlékezete áruként forgalmazható (köz)tulajdonná vált.³²

b) Az otthon titkos kamrája (Magánélet és anekdotizmus)

A 18–19. század imént bemutatott, magánéleti fókuszú ábrázolásmódja mindenekelőtt az antik, a középkori, valamint a kora újkori biográfia- és memoárirodalom anekdotikus hagyományán alapult.³³ Az anekdota, az anekdotizmus és a magánéletiség térnyerése evidens módon, egymást erősítve kapcsolódtak össze az irodalmi nagyságok „társadalmiasítása” során.³⁴ Ahogy Darab Ágnes fogalmaz Plinius *Természetrájszával* foglalkozó könyvének *Az anekdota mint ars memorandi* című fejeztében: „A kultúraelmélet kontextusában vizsgálva tehát az anekdoták olyan narratív alakzatok, amelyekben [...] testet ölt a mindenkori kollektív emlékezet.”³⁵

Az anekdota kifejezés a 7. századi bizánci írótól, Prokópiosztól eredeztethető, ám csak a 17. században terjedt el műfajjelölő terminusként. A kissé megragadhatatlan és igen nehezen definiálható fogalom már jelentésében is (‘kiadatlan írás’) a nyilvánosság előtti ismeretlenségre, a hivatalos történetíráson való kívülállásra utal, arra, hogy megjegyzésre vagy megörökítésre nem méltó eseményt beszél el.³⁶ Általános jellemzőként irányadóként fogadhatjuk el a néprajzi lexikon megközelítését, miszerint az anekdota „kiemelkedő (történeti) személyiség hétköznapijait, gáláns kalandjait, emberi gyengéit

³² North sokat idézett munkája mellett lásd még: David HIGGINS, *Romantic Genius and the Literary Magazine Biography, celebrity, politics*, Abingdon, Routledge, 2005. – Tom MOLE, *Byron's Romantic Celebrity: Industrial Culture and the Hermeneutic of Intimacy*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2007.

³³ A magyar irodalom anekdotikus örökségéről: GYENIS Vilmos, *Emlékirat és anekdota*, ItK, 74(1970), 3. sz., 305–321. – BALÁZS Mihály, Jókai Mór, Kónyi János, Szirmay Antal: *Javaslat az anekdotizmus kora újkori előtörténetének kutatására*, ItK, 128(2024), 1. sz., 3–58. – Az antik életrajzokról és azok anekdotikus hagyományáról: ADAMIK Tamás, *Római irodalom: A kezdetektől a nyugatrómai birodalom bukásáig*, Pozsony, Kalligram, 2009, 268–269. – DARAB Ágnes, *A természet történetei: Plinius Természetrájszának anekdotikus elbeszélésmódja*, Bp., Gondolat, 2020, 248–270. – A humanista művészanekdotákról: Uo., 193.

³⁴ Az angol nyelvű életrajzi anekdotizmusra példa lehet néhány Byron-életrajz (pontos bibliográfiai adatok nélkül), amelyek már a címükben is nyilvánvalóvá teszik anekdotikus jellegüket: Alexander Kilgour: *Anecdotes of Lord Byron from Authentic Sources* (1825); John Watkins: *Memoirs of the Life and Writings of the Right Honourable Lord Byron with Anecdotes of some of his Contemporaries* (1822); John Mitford, *The Private Life of Lord Byron, Various Singular Anecdotes of Persons and Families of the highest Circles of Haut Ton...* (1836?).

³⁵ DARAB, i. m., 257.

³⁶ Marcel HÉNAFF, *The Anecdotal: Truth in Detail*, SubStance 38(2009), 1. sz., 97–111. A konkrét szöveg hely: 97.

vagy szellemes mondásait” mutatja be.³⁷ Ami e jól ismert, rövid, csattanós történetek történelemszemléleti sajátosságait illeti, Tarjányi Eszter újhistorista tanulmánya egyfajta ellentörténelemként értelmezi a műfajt, amely a múlthoz való közvetlen hozzáférés illúzióját nyújtja: „az anekdota teoretikusan egymásnak ellentétes elemeket képes összeilleszteni, megengedve a »valóság« iránti vágy megnyilvánulását és egyben azt is, hogy a hivatalos történetírással szembeni alternatív történet elképzelhetővé váljon, »úgy mintha valóban megtörtént volna.«”³⁸ Az anekdota szerkezeti-narrációs ismérvei kapcsán Hász-Fehér Katalin – Alexa Károly, Dobos István és Hajdu Péter alapvető jelentőségű tanulmányai nyomán – az anekdota belső logikájában rejlő rekurzivitást, újrahasznosítható „ready-made”-jellegét hangsúlyozza.³⁹ Úgy véli, ez az ismétlődéses sematikusság az anekdota műfajiságának egyik legfontosabb hordozója.

Az anekdota értelmezhető tehát tartalomtól független sablonként, „dallamként”, melybe történetek illeszkednek bele, vagy fordítva, melyet egy-egy furcsa, szokatlan, komikus [...] eseményben az anekdotikus látásmód mintegy megtalálni látszik. Az esemény értelmezésének logikája és a szerkezeti mátrix az anekdota esetében tökéletesen fedi egymást [...]. Az anekdota szerzőjeként, *életrehívójaként* e tekintetben magát a szerkezeti és értelmezési sablont kell tartanunk, még akkor is, ha irodalmi műként keletkezik, és szerzői név szerepel a szöveg felett.⁴⁰

Gintli Tibor anekdotadefiníciója e ponton azért lényeges, mert egyrészt rávilágít a zseni életrajzi familiarizációja és az anekdotikus elbeszélői hagyomány összefüggéseire. Azt hangsúlyozza, hogy az anekdota mentális tartalmak hordozója, többek között épp a familiaritásé. Másrészt fontos, hogy megkülönbözteti az anekdota (mint rövid prózai elbeszélés) műfaját a vele kapcsolatba hozható elbeszélésmódtól (az anekdotizmustól), ugyanakkor láthatóvá teszi a kettő közötti genetikus, szerkezeti és narrációs összetartozást is. Magyarán szólva Gintli szerint az anekdotizmus mindenekelőtt *elbeszélésmódként* értendő, amellyel nemcsak a rövid történetek, hanem a nagyobb epikai formák is jellemezhetők, a rövid, csattanóval záródó *műfaj* az anekdotikus elbeszélésmódnak azonban igen fontos eleme lehet, nem véletlen, hogy az anekdotikus elbeszélésekben igen gyakoriak az anekdoták. Az anekdotikus elbeszélésmód kifejezés éppen az anekdota műfajának narratív, szerkezeti, történet szemléleti sajátosságainak érvényesülésére utal. (Ugyanakkor nem minden elbeszélés anekdotikus, amelyben szerepelnek

³⁷ Magyar Néprajzi Lexikon, főszerk. ORTUTAY Gyula, I. Bp., Akadémiai, 1977, 101–102.

³⁸ TARJÁNYI Eszter, *Az egyszerű forma bonyolultsága: Az anekdota mint ellentörténelem és Tóth Béla Anekdotakincse*, Literatura, 36(2010), 1. sz. 15–38. Az idézet: 28–32.

³⁹ ALEXA Károly, *Anekdota, magyar anekdota = Tanulmányok a XIX. század második feléről*, szerk. MEZEI József, Bp., ELTE BTK, XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1983, 5–86. – DOBOS István, *Alaktan és értelmezéstörténet*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1995 (Csokonai Könyvtár, 4), 41–68. – HAJDU Péter, *Az anekdota fogalmáról = Romantika: világkép, művészet, irodalom*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, HAJDU Péter, Bp., Osiris, 2001, 66–81.

⁴⁰ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Az anekdota anekdotikus működése Mikszáth prózájában*, Híd 69(2005), 1. sz. 67–80. Az idézet: 68.

anekdoták, hiszen a narráció egésze reflexíven és távolságtartóan is viszonyulhat egy-egy szövegbe épített anekdotához.)⁴¹ A továbbiakban azt kívánom áttekinteni, hogy az anekdotákon (mint műfaj) és az anekdotizmuson (mint narrációs mód) keresztül miként nyert egyre nagyobb teret a magánéletiség a halotti beszédektől és nekrológoktól egyre távolodó hazai életrajzokban.

Kezdeként említendő az első magyar nyelvű életrajzi gyűjtemény, a Bod Péter-féle, 1776/77-ben megjelent, mintegy 528 szerző életét és munkásságát ismertető *Magyar Athenas*, amelyet Szerb Antal a benne olvasható, ízes anekdoták miatt kedvelt igazán.⁴² Az anekdotákkal szembeni korai ellenérzéseket tükrözi Révai Miklós Faludi Ferencről írott bevezető jellemrajza (1786), amely igyekezett távol tartani magát a szonettköltő emlékét sértő történetektől, és mindenekelőtt ünnepélyes komolyságát, erkölcsi feddhetetlenségét, hazafias elkötelezettségét hangsúlyozta.⁴³ Ennek ellenére maga sem került el teljesen az anekdotikus perspektívát, hiszen érintőlegesen megemlítette, hogy a papköltő is „el szokott volt a' köz nép, és tseléd közé járogatni” a magyar nyelv mélyebb megismerése céljából, és említést tett bizonyos „illendőséget értő ártatlan mulatságokról” is. A különböző, gyakran világtörténelmi személyiségekről szóló „elmés és mulatságos” anekdoták – amelyek még nem különültek el az elvont karaktertípusokat megjelenítő adomáktól – Hermányi Dienes József, Kónyi János és András Sámuel tevékenysége nyomán gyűjteményes formában jelentek meg a különböző, szórakoztató igényű kiadványokban.⁴⁴

Talán az anekdoták alacsony presztízsű ponyvairodalmi terjedésével magyarázható Kazinczy Ferenc kifejezetten nyitott, mégis igen óvatos viszonyulása a biográfiák magánéleti érdeklődéséhez. Korábban Szilágyi Márton hívta föl a figyelmet az anekdoták és az anekdotizmus jelentőségére Kazinczy önéletrajzi írásaiban,⁴⁵ amelyek, úgy tűnik, az életrajzaiban is igen meghatározó szerepet játszottak jellemábrázoló és „gyönyörködtető” (szórakoztató) hatásuk miatt. (Kazinczy maga is följegyzett „anekdotonokat” a 18. század utolsó éveiben.⁴⁶) Ahogy egy Aranka Györgyről szóló anekdota kapcsán megjegyezte az 1816-ban készült *Erdélyi leveleiben*: „Az illy apróságok gyakorta inkább festik az embert mint a' miket a' Biographusok feljegyezni méltatlannak nem

⁴¹ Gintli Tibor könyve egyúttal a magyar (és részben nemzetközi) anekdotakutatás eredményeiről is kurrens áttekintést nyújt. Vö. GINTLI Tibor, *Perújrafelvétel: Anekdotikus elbeszélésmód és modernség a 20. század első felének magyar prózájában*, Bp., Kalligram, 2021, 9–26.

⁴² KOVÁCS Sándor Iván, „A régi humanisták áhítatos pletykálkodásukkal...”: Bod Péter esszéi és Szerb Antal irodalomtörténete, *Irodalomismeret* 12(2002), 1–2. sz., 26–30.

⁴³ RÉVAI Miklós, *Faludi Ferentz' Élete 's Munkái* = FALUDI Ferenc *Költeményes Maradványai, Első kötet*, Győr, Strajbig József, 1786, 7–18. A konkrét szöveghely: 12–14.

⁴⁴ Az anekdoták története magyar és világirodalmi kontextusban az ókortól a 19. századig: GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*, Bp., Studium, 1934, 7–77.

⁴⁵ SZILÁGYI Márton, *Forrásérték és poétika: Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, Bp., Reciti, 2017 (*Irodalomtörténeti füzetek*, 177), 60–63.

⁴⁶ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei), 36–41.

tartanak.”⁴⁷ Ugyanitt viszont e privát történetekkel való üzérkedés morális hátulütőjére is fölhevítve a figyelmet: „Igen is, az Anekdotenkrämerey [anekdotaszatócskodás] nevetségesség pulyalelkűség, ’s ézenünk kell, hogy tudatni másokkal, a’ mit ez vagy az nekünk bizodalommal mondott, nagy hálatalanság, ’s elárulása a’ barátság.”⁴⁸

Kazinczy 1813-as Dayka Gábor-életrajzának szerkezete is leképezi a nyilvános és privát perspektíva, a kanonikus közösségi hang és az anekdoták személyes és magánéleti beszédmódja közötti törésvonalakat. Az életrajz Dayka életének kronológiája után ugyanis perspektívát vált, hogy személyes emlékeit ossza meg az olvasóval, egy átvezetőben reflektálva szokatlan eljárására: „olgy tartózkodás nélkül fogok szólni, mintha nem egy egész Publicum előtt, hanem csak barátimnak, kik a’ Megholtat közelebről ismerni kívánják, kisdied körében szólnék.”⁴⁹ Ebben a kontextusban (is) érthetők Kazinczy tizenhét évvel későbbi, Ráday Gedeon biográfiájában megfogalmazott gondolatai a magánéleti-anekdotikus életrajziság kapcsán. Sokatmondó a Rádayt ábrázoló rézmetszet fölemlítése, amelyet 1790-ben Kazinczy maga sokszorosított és közölt az *Orpheus*-ban. A Quirinus Mark által készített grafika az idős bárót otthonias viseletben, például hálósipkában ábrázolta, így annak – engedély nélküli – közlése miatt kifejezetten nehezített Ráday, aki meglehetősen ügyelt nyilvános megjelenésére, valahányszor költőként a nagyközönség elé lépett.⁵⁰

Az Anekdotenklauberey [anekdota-szedezetés – O. O.] útálatos dolog, a’ nagy emberek sajtáságaiknak felkapdosása ’s felfedezése pedig büntetést érdemel. De lehet az ollyat szép részről is tekinteni. Az illy apróságok mélyebben bé hagynak látni az előttünk már nem lévők’ karaktereikbe mint a’ fontos dolgok’ előbeszélései, ’s reményem hogy azt a’ mit itt elmondok, a’ jobb maradék tölem köszönettel fogadja. Nem veszt ez által annak a’ szent tiszteletet érdemlő Öregnek fénye semmit, épen úgy nem, mint képe által nem vesztett, melly a’ Quirinus Mark’ rezén mutatja ugyan fogatlanságát is, de mosolygó szemeiben magát eláruló gyermeki naivetéjét is.⁵¹

Igen jellegzetes Domby Márton Csokonai-életrajza (1817), amely szintén a Kazinczy-féle úton haladt, és szívesen élt az anekdotikus jellemzés eszközével,⁵² bemutatván

⁴⁷ KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, s. a. r. SZABÓ Ágnes, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2013 (Kazinczy Ferenc Művei), 96.

⁴⁸ *Uo.*

⁴⁹ *Uo.*, 141

⁵⁰ ORBÁN László, *Kazinczy Ráday-portréja (kapcsolattörténeti kérdések) = A Ráday-család a magyar kultúrában – 300 éve született Ráday Gedeon*, szerk. BEREZS Ágnes, Bp., Ráday Gyűjtemény, 2013, 58–69.

⁵¹ KAZINCZY, *Pályám emlékezete...*, i. m., 30.

⁵² Az anekdotikus jellemzésről: DOBOS, i. m., 47–48. – Szilágyi Márton az életrajz „kultikus” mozzanatait hangsúlyozza a könyv kapcsán: SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 45–46. – Lakner Lajos Domby Csokonai-biográfiáját Kölcsey ekkor megjelenő életrajza tükrében olvassa, a következő – Szilágyi Mártonéhoz hasonló – megállapításokra jutva: „Kölcsey arra törekedett, hogy a népszerűséget és a rajongó befogadói magatartást bírálva Csokonait és olvasóközönségét az irodalmon kívülre utasítsa,

a zseni különös és bizarr szokásait is: „éjtszaka a maga különös szobátskájában gondolkodván, a képzelődés által maga elébe állított dolgoktól, mint jelenlévőktől megijedt, és azért mintegy rettegve szaladt a Kollegiumi strásákhoz”.⁵³ Fontos azonban – mint már Nabrádi Mihály megállapította –, hogy Domby nem a hóbortos költőt kívánta bemutatni, ellenkezőleg, éppen arra hívta föl a figyelmet, hogy a maga korában nem ismerték a nagy költő „originális Lelkét”, pusztán „a minden-zsenik különösnek tetsző úton járását” látták benne.⁵⁴

A korábbiakhoz képest valamelyest más érveléssel, de az anekdoták mellett foglalt állást Döbrentei Gábor az *Észre-vételek az életírás teoriájáról* (1815) című írásában. Döbrentei a történeti objektivitás jegyében érezte fontosnak bemutatni a szerzők magánéletét.⁵⁵ Egyetértett Kazinczyval abban, hogy az életrajzírást el kell különíteni a kegyeleti szempontok alapján megírt halotti prédikációktól és orációktól:⁵⁶ a tacitusi objektivitásezmény (*sine ira et studio*) és az életrajzírótól elvárt „mélyen beható” pszichológiai perspektíva igényének jegyében fejtette ki az anekdotákról vallott nézeteit Barcsay Ábrahámról írott életrajzában. „Az ilyen kicsinységeknek látszó vonásokat is, úgy véljük, nem kell kihagyni az életírásból.”⁵⁷ Jean-Jacques Rousseau *Emilje* és Plutarkhosz munkái alapján kifejezetten helyeselte, ha az életrajzíró „az otthon titkos kamrájába” vezeti az olvasót, ahol hőse „be nem fedett természetében” mutatkozik meg:

Mert más valakit akkor látni közönséges helyen, midőn ő azt tudta, hogy ott megjelenik ’s arra elkészült, más, várakozásán kívül ajtóján kopogtatnunk ’s meglepnünk. Az *Életíró* [...] nem Halotti-Orátor, kinek, gyengeségünk s némiképpen az illendőség miatt kötelessége vált, hogy tárgyaról csak észre-vehetőbbeket mondjon, ’s egyéb olyast, a’ mit a’ hátra-maradottak kedvtelenséggel hallanának, elhagyjon [...]. Néki fel kell fedezni a’ Rosszat is a’ mit mi, tisztelet hamvainak! nem említhetünk, mert senkitől azt felőle nem hallottunk.⁵⁸

Az anekdoták az 1820–30-as évtizedekben töretlen népszerűségnek örvendtek, és a folyóiratokban egyre nagyobb mennyiségben jelentek meg (például éppen Boswellről

s megkérdőjelezhetlenné tegye a racionális gondolati műveletekkel fölépített kritika irodalomtisztító szerepét és a kritikus kizárólagos jogát a művek és az alkotók feletti ítéletre. Domby Márton viszont épp a rajongást igyekezett a jogaiba beemelni, életrajzában ugyanis az olvasó tetszését tette meg az irodalmi művek és alkotók legfontosabb értékjelzőjévé” (LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, [Debrecen], Déri Múzeum, 2014, 121).

⁵³ DOMBY Márton, *Csokonay V. Mihály élete ’S Némely még eddig ki nem adott munkái*, Pest, Trattner János Tamás, 5.

⁵⁴ NABRÁDI Mihály, *A magyar írói életrajz*, Debrecen, A Debreceni Reformátusképző Kollégium Tanárképző Intézete, 1942, 20.

⁵⁵ DÖBRENTÉI Gábor, *Észre-vételek az életírás teoriájáról*, Erdélyi Múzeum, 3(1815), 119–131.

⁵⁶ Kazinczy és Döbrentei életrajzírási eszménye közötti különbségekről és egyezésekről: TÓTH Orsolya, *A múlandó és a múlhatatlan, A történeti megértés esélyeiről* (*Kazinczy-tanulmányok*), Pécs, Doktori disszertáció, 2006, 160–168.

⁵⁷ DÖBRENTÉI Gábor, *Barcsay Ábrahám*, Erdélyi Múzeum, 2(1814), 22.

⁵⁸ *Uo.*, 23–24.

és Johnsonról szóló) rövid történetek. 1827-ben Döbrentei szintén publikált egy népszerű, „charachtert festő” anekdotagyűjteményt.⁵⁹ Hász-Fehér Katalin Gyulay Lajos naplóját vizsgálva ugyanerre a következtetésre jut: „sok bizonyítékot találunk rá, hogy az anekdota a társasági-társadalmi közegben, a sajtóban, az irodalomban az egyén jellemzésének szokásos eszközéül szolgált.”⁶⁰ Az anekdoták annak köszönhetik sikerüket, hogy a kronologikus történelmi adatoknál és szónokias dicséreteknél lényegesen plasztikusabban és szórakoztatóbban tudták illusztrálni egy-egy tekintélyes ember személyiségét, közelebb hozták az olvasóhoz az egykori nagyságot.⁶¹ Kazinczy szavaival: „Semmi sem elégíti ki kevésbé az Olvasót, mint a közönségesen-ejtett magasztalások, hogy jó hazafi volt, nagy katona volt. *Tetteket* kell említeni nem *magasztalást*.”⁶²

A magyar életrajzirodalom fontos mozzanata Petrichevich Horváth Lázár 1842-ben kiadott Byron-biográfiája, amely Margócsy István és Kaszap-Asztalos Emese szerint a magyar romantikus irodalomfölgógás már-már programszerű dokumentumának tekinthető. Kaszap-Asztalos Emese egyenesen az első romantikus életrajznak minősíti a könyvet – noha kérdéses, hogy pontosan milyen szempontok alapján.⁶³ A pionírszerep annyiban mindenképpen igazolható, hogy a *Honderű* későbbi szerkesztője egészen újszerű és szélsőséges költőszerepet vázolt föl számos Byronról szóló anekdotán keresztül, amely költőimázs elemeit, mint Margócsy megállapítja, később éppen Petőfi karakterében fedezhetjük föl: „Petőfi bizonyos szerepválasztásait (pl. korlátozhatatlan szabadság, normaszegés, rombolva teremtő szenvedélyesség, ironia) akár e műből is összeállíthatta volna.”⁶⁴

Nos, Byron és Petőfi alakja, élete és költészete összehasonlítható (volna) egy (auto) biografikus perspektívából, hiszen Petőfi a maga korában szintén példátlan módon ismerte föl az (ön)életrajziság és a poézis összekapcsolásából eredő lehetőségeket. Byronhoz hasonlóan ő sem ijedt meg a magánélete megmutatásától: a költészete szerves részévé emelte saját életét, markánsan reprezentálva magát a nyilvánosságban. Nem véletlen, hogy első életrajzírói (például Gyulai Pál) úgy vélték, a költemények alapján akár a teljes Petőfi-életrajz megírható volna. Elég csak családi lírájára, például az életmű egyik legismertebb darabjára, az *Egy estém otthon* (1844) című, szintén anekdotikus

⁵⁹ Hasznos multságok, 1818, 4. sz., 31–32. – Kis János, *Anekdoták, Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez*, 1(1821), 12–13. – DÖBRENTÉI GÁBOR, *Charaktert festő s elmés multságos anekdoták*, Pest, 1827.

⁶⁰ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Gyulay Lajos naplókönyvei* = GR. GYULAY Lajos *maga keze és könyve*, s. a. r. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, SZTE Klasszikus Magyar Irodalmi Tanszék, 2008, 5–20. Az idézet: 10.

⁶¹ A jellemábrázolás kívánalmáról mint a modern életrajz-írás meghatározó tendenciájáról: NABRÁDI, i. m., 1942.

⁶² Kazinczy Ferenc Pataky Mózesnek, Széphalom, 1815. jan. 16. = KAZINCZY Ferenc *levelezése XII.*, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1902, 328. Idézi: TÓTH, i. m., 165.

⁶³ KASZAP-ASZTALOS Emese, *A művészet entusiastája: Petrichevich Horváth Lázár: Egy pályakép kultúratudományos perspektívái*, Bp., Doktori értekezés, 2018, 111–125.

⁶⁴ MARGÓCSY István, *A romantikus Petőfi = Uő, Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011 (Margócsy István válogatott munkái), 131–198. Az idézet: 148–149.

ízű zsánerkölteményre gondolni, amely látványosan rávilágít, hogy a magánéleti perspektívához miért kapcsolódtak hagyományosan nőiesnek tekintett társadalmi nemi értékmegfeleltetések. Legalábbis a vers – „anyagias családfő” és „megértő édesanya” ellentétére épülő – kontrasztos szerkezete jól érzékelteti, ahogy a polgári otthon bemutatásával a (nőiesnek vélt) családi tér értékei – például empátia, gondoskodás, családi harmónia, érzelmi támogatás stb. – az irodalmi ábrázolás legitim tárgyává váltak. S nemcsak a családi líra zsánerképei értelmezhetők ebből a szempontból, hanem például az 1848. augusztusi *Vörösmartyhoz* című episztola némely szövegrészei is, amelyek a nagy emberek kisszerűségét tételező *minuit praesentia famam* latin bölcsességet visszhangozzák kifejtett metaforákban:

Ime a' sas, ha itt alant van
A' földön, millyen nagy madár,
'S olyan kicsiny, hogy alig látszik,
Midőn a' fellegekben jár.
Te fönn valál nagy 's lenn kicsiny vagy;
Az ember illy csodát nem ért. –
Nem én tépem le homlokodról,
Magad tépted le a' babért.⁶⁵

Napjainkban igen sokat foglalkoznak Petőfi nyilvánosságban fölépített arculatával, privát és közösségi szférát elmosó gesztusaival. Kevésbé újdonságértékű tehát a feltételezés, miszerint életrajz és biográfia versengő egymásrataltságának árnyoldalai, az irodalmi életrajziség és a nyilvános önreprezentáció determinációi és uralhatatlansága mutatkozott meg a költő hadseregbe vonulásakor is, amelyet egy álnév alatt írott, provokatív célú Vahot Imre-cikk előzött meg. A szerkesztő azt a kérdést intézte a költőhöz, hogy a forradalmi, hazafias dalok szerzője miért nem ragad fegyvert a haza szolgálatára.

Sándor *öcsém*, te minden versedben szabadságunk elnyomói, ellenségünk vérért szomjazod; te keservesen panaszkodál, hogy nem akkor születél, midőn alkalma volt a magyarnak dicshoroszt szerezni a harczmezőn. Ime most nyakunkon a háboru, minden ép karra szüksége van a hazának – te katona voltál, gyermeked nincs, – s rop-pant kardod, mellyel a márcziusi napokban annyira csörömpöltél, még is hüvelyében rozsdásodik. No de azért édes *öcsém*, nem irigylem költői babérodát.⁶⁶

Ahogy, mint korábban látható volt, Szendrey Júlia újraraházasodásának botrányos fogadtatása (lásd a „feleségek felesége” „özvegyi fátyol” toposzokat) szintúgy értelmezhető azon folyamat részeként, amely során az egyre inkább életrajzcentrikussá váló nyilvános (irodalmi) kultúra a szerzők magánéletére is jogot kezdett formálni.

⁶⁵ PETŐFI Sándor, *Vörösmartyhoz*, *Életképek*, 6(1848), 9. sz. (aug. 27.), 271.

⁶⁶ ENDRŐDI Sándor, *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*, Bp., Kunossy, Szilágyi és Társa, 1911, 502.

Összeségében elmondható, hogy az anekdoták és az anekdotikus elbeszélésmód nagymértékben hozzájárult, hogy az életrajzíró „hazavigye” a polgári és női olvasóközönség otthonába a korábban távoli, hermetikus világokban egzisztáló lángelmét. S ugyanígy a privát életébe betekintést engedő szerzők már életükben is mintegy „beköltöztek” az olvasók otthonába. Az életrajzok anekdotizálódásával a génusz alakja a polgári értékrendhez igazodott: magánéleti, családi perspektívában mutatkozott meg; az érzelmek és az érzékiség, az otthoni környezet és a meghittségekre való hajlamok privát és hétköznapi kontextusában. Az életrajzok által a zseni nem otthonos extravaganciái, különbségei (társadalmi, kulturális, erkölcsi határsértései) is emberközelivé váltak: a lángész életkori éretlensége, kompenzatorikus viselkedése, pillanatnyi lelkiállapota magyarázta az atipikus figurák tetteit, amelyek alkalmasint komikus keretben, poentírozva tárgyalódtak, és egyfajta sajátosan egzotizáló és familiarizáló (az idegenség és az azonosulás érzetét egyszerre kínáló) diskurzusban értelmeződtek.

Mindezt a kezdetektől fogva számos kritika érte: olykor nőies pletykálásként, közönséges kufárkodásként értékelték; később a kegyeleti és magánéleti jogok nevében tiltakoztak ellene. Előfordult, hogy ideológiai (el)nyomásként: a romantikus eszmék konzervatív „megszelídítéseként”, kiárusításaként, esetleg a biedermeier stílus és életmód térhódításaként értelmezték.⁶⁷ Azt azonban – mint Julien North kiemeli – érdemes látni, hogy az (anekdotikus) életrajzok nagy mértékben hozzájárultak az olvasóközönség bővítéséhez és a modern irodalmi kultúra demokratizálódásához, hiszen az anekdotikusan ábrázolt zseni alakja társadalmi, kulturális, erkölcsi, társadalmi nemi kapcsolódást hozott létre az olvasórétegek között. A zseni magánéletének közönség elé tárásával egészen újszerű, közvetlen érintkezésen (annak illúzióján) alapuló kapcsolatot teremtett olvasó és szerző között.

3. Az angol minta (A csiszolt és a pórias zseni familiarizációja)

Zilahy Károly Petőfi-életrajza, annak ellenére, hogy 1864-ben született, kifejezetten illeszkedik a romantikus zseni alakját familiarizáló életrajzírói tendenciába. Kínálja magát tehát az olvasat, hogy Petőfi megszemélyesítésének alakzatait keressük: Zilahy életrajzát a Byronról szóló anekdotikus életrajzok, pontosabban azok Petrichevich Horváth Lázár által magyar nyelvre átültetett életrajzi kompilációja tükrében olvasva.

⁶⁷ A romantika konszolidációjáról magyar nyelven is számos elemzés született, ám egyelőre még kérdéses, hogy mindez folyamatában értelmezve miként írható le. Azaz hogy milyen szerepek tulajdoníthatók bizonyos szerzőknek, és hogy időben hol húzhatók meg az eszme- és irodalomtörténeti határvonalak. Amíg Milbacher Róbert szerint a romantika hagyományát éppen Petőfi „szelídítette meg”, addig Margócsy István és T. Szabó Levente a (Vörösmartyt megszeliő) Petőfi megszeliőítése mellett érvelnek meggyőzően: MARGÓCSY, i. m. – MILBACHER Róbert, *Petőfi és a naivitás visszanyerésének ábrándja*, 2000, 30(2018), 2. sz., 68–78. – T. SZABÓ Levente, *A megszeliőített Petőfi?: Az 1874-es Petőfi-díszkiadás körüli vita és a korabeli Petőfi-filológia egyidejű egyidejűtlenségei* = „Sziirt a habok közt”: *Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2014, 158–171.

Összehasonlító módszerem nem tartalmi szempontok szerint közelít az életrajzokhoz – mérlegre téve az állítások igazolhatóságát vagy historiográfiai jelentőségét –, hanem a zseni személyiségét megformáló retorikai gyakorlatokra fókuszál. A fentebb bemutatott romantikus-anekdotikus életrajzok eszköztárát vizsgálom, illetve Byron és Petőfi emlékezetének párhuzamosságait, amelyeket korábban Gyulai a következőképpen foglalt össze: „Épen mint Byronnál, kinek élete nem kevésbé vette igénybe a világ részvétét, mint halála. S mint hasonlít egymáshoz sorsuk is! Mind ketten ifjan, hírók délpontján, eszméikért küzdve szállottak sírba, halálukkal engesztelve ki ellenségeiket s pecsételve meg azon költői kijelentést, melynek dalnokai valának.”⁶⁸

Petrichevich Horváth Lázár életrajza 1842-ben jelent meg a *Byron lord élete és munkái* című, háromrészes kötetsorozat első darabjaként, Széchenyi Istvánnak ajánlva. Noha tudható, hogy négy-öt évvel korábban már közölt belőle részleteket a *Regélő* és a *Rajzolatok a társas élet és divatvilágból* című folyóiratok hasábjain, illetve egy lábjegyzet arról árulkodik, hogy bizonyos részlete már 1835-ben elkészült.⁶⁹ A 169 oldalas, 10 fejezetre osztott, Byron-portréval díszített kötet az angol nyelvű Byron-életrajzok magyarra fordított kompilációja. Petrichevich ismerte a szigetországi Byron-földolgozásokat, hiszen többek között Thomas Medwin, William Parry, Samuel Egerton Brydges vagy J. W. Lake munkáira utalt, de a Rousseau-val való párhuzamok alapján John Watkins Byron-értelemzését is olvashatta. A legtöbbet mégis a Byron kéziratait megőrző, majd jelentős részét tűzre vető Thomas Moore *Letters and Journals of Lord Byron* (1830) című kiadványából emelt át, amely – a közölt magándokumentumok ellenére – a diszkrét és apologetikus életrajzok közé tartozik, hiszen sok tekintetben inkább csillapítani igyekezett a szenzációra éhes olvasóközönséget, és a kicsapongó szexuális életéről ismert költő kevésbé botrányos oldalát mutatta be.⁷⁰

Zilahy Károly Petőfi Sándor életrajza című munkája 1864 tavaszán jelent meg könyvben, előtte a *Fővárosi Lapok* közölte folytatásokban. E kötet volt Zilahy utolsó életében megjelent műve, a betegeskedő irodalmár a megjelenése után néhány nappal elhunyt. A szerző elmélyülő tüdőbaja mellett a cenzúra is megnehezítette a munka elkészülését és megjelenését. Ahogy Vargha Kálmán fölhívja rá a figyelmet: „aligha véletlen, hogy a mű előzetes, folytatásos közlése éppen annál a mondatnál szakadt félbe a *Fővárosi Lapok*ban, ahol a szerző Petőfi negyvennyolcas szereplésére tér rá.”⁷¹ A hatóságok lefoglalták a kész életrajzot, így a könyv csak Zichy Hermann kancellár és Pálffy Móric

⁶⁸ GYULAI Pál, *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*, Új Magyar Muzeum, 4(1854), 24–43, 97–124. – Uő, *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., MTA, Franklin Társulat Nyomdája, 1908, 1–68. (Az utóbbiból idézek: 39.)

⁶⁹ PETRICHEVICH Horváth Lázár, *Byron Lord' élete s munkái, Első rész: Byron lord' élete*, Pest, Landerer és Heckenast, 1842, 40.

⁷⁰ Erre a kurta terjedelmű magyar Moore-recepció is fölfigyelt: SZOBOTKA Tibor, *Thomas Moore, Irodalomtörténet*, 41(1953), 3–4. sz., 432–439. – Moore életrajza és valamennyi Byronról szóló angol forrás online elérhető: <https://lordbyron.org/index.php> (utolsó megtekintés: 2024. október 26.)

⁷¹ VARGHA, Zilahy Károly (1838–1864)..., i. m., 75. – Kiemelés az eredetiben.

helytartó jóindulatának köszönhetően láthatott napvilágot. Az óvatosság talán túlzó volt, hiszen Zilahy kifejezetten forradalomkritikus (annak eredményeit és jelentőségét lekicsinylő) nézőpontból írta meg könyvét, amelyet sokat sejtető módon Kemény Zsigmondnak ajánlott: „többiek jó idő óta meg szokták őt [Petőfit – O. O.] tekinteni az elsőnek maguk közt. Így a forradalomnak nevezett március 15-ki demonstratio szervezése is kiválólag tőle eredt. (Boldog idők mikor még a demonstratiót is forradalomnak tartottuk és a kettőt összetévesztettük!)”⁷²

Érdekes cenzúratörténeti adalékok a szerző könyve ügyében megfogalmazott, Kelemen Mórhoz intézett ironikusan panaszos levelei, amelyekből kiderül, hogy mindössze 555 előfizetőt szerzett művének. (Noha mint a *Vasárnapi Ujság* 1866-os cikkéből kiderül, a könyv később igen népszerű lett.)⁷³

Az akadály a forradalmi korszakra játszó részben van, nem azért mintha én valami kifogás alá eshetőt írtam volna, sőt a rendőrség is megvallja, hogy ezt szárazabban és tárgyilagosabban megírni nem lehetett; én P[etőfi] egész politikai és katonai pályáját egyenesen hiba gyanánt fogom föl – így is tractálom. Hanem a kérdés affőlt van, vajon megengedjék-e azon korszak említését általában? Holott a múlt évben is több könyv jelent meg, mely azon időt párt-szempontról és pedig a forradaloméból taglalta, pl. b. Kemény Gáboré, Enyed feldúlásáról, Wesselényi levelei az Alföldi Albumban stb., stb. Én nem hiszem, hogy a cancellaria az én száraz chronicámat gátolja; a helytartósági eln. titkár Balajthy – igen derék ember – szintén azt mondta: Bécsben nem fogják azt akadályozni, hanem Pálffyknak, úgymond semmi mérték, sem előzmény nem dönt; ő csak személy szerint jár el.⁷⁴

Én csak „Petőfi”-met félttem. Pedig isten úgyse kiadhatná, mert nem is historia csak chronologia, száz is jött ki ilyen a provisorium óta. Mit gondol ön, remélhetek-e? 555 előfizetőt ugyan kaptam. Nem szeretném visszaadni nekik az előfizetési pénzt, mert akkor, mint facér journalistának fölkapnák az állam. De íme, loyalis akarok lenni – egyszer életemben – s „nem vesznek be”, hanem könyvecskémet lefoglalják [...].⁷⁵

Figyelemre méltó, hogy Zilahy krónikának, illetve kronológiának nevezi munkáját. Nem alaptalanul, hiszen a (tudományos szempontból releváns) célkitűzése elsősorban a Petőfivel kapcsolatos adatok szintézisszerű összegyűjtése és összerendezése volt, olykor szó szerinti (jelöletlen) idézeteken keresztül. Ebből a szempontból alapos munkát végzett, hiszen valamennyi elérhető életrajzi munkát, publikált forrást és újságcikket földolgozott a legapróbb részletekre kiterjedően. Emellett Vörösmarty László, Szeberényi Lajos, Sárkány János, Lisznyai Kálmán, Jókai Mór, Vahot Imre és

⁷² ZILAHY Károly, *Petőfi Sándor életrajza*, Pest, Emich Gusztáv, 1864, 105.

⁷³ GYULAI Pál, *Petőfi jellemrajzához*, *Vasárnapi Ujság*, 13(1866), 35. sz. (szept. 2.), 418–419.

⁷⁴ Zilahy Károly levele Kelemen Mórhoz, 1864. jan. 11., OSzK Kézirattár, idézi: MIKLÓSSY János, *Petőfi kortese, Vajda János barátja = Az OSzK Évkönyve: 1968–1969*, szerk. DEZSÉNYI Béla, Bp. 1971, 337–346. Az idézet: 343.

⁷⁵ Uo.

Petőfi István szóbeli segítségére is támaszkodott. Sőt, Szendrey Júliával is átolvastatta a kész kompilációt, aki jó néhány ténybeli vagy szövegértelmezési kérdésben korrigálta a munkát.⁷⁶

a) A „valóság műfaja” (A tárgyilagosság alakzatai)

Figyelemre méltó, hogy Petrichevich és Zilahy egyaránt a *captatio benevolentiae* retorikai hagyományához nyúlt a könyve bevezető előszavában, illetőleg a sajtóban megjelenő előfizetési fölhívásban. Előbbi az angol nyelvű biográfusokra hivatkozva mentegetőzött, mondván, szerény igényű munkája meg sem közelíti az eredeti életrajzi források színvonalát, amelyeket lefordított és összedolgozott:

Többen, igen érdemes festők, rajzolák Byron lord' életét; mélyen érzett gyöngeségem azokat el nem érheti. A' vágy oda törni nem is sajátom. Azoknak, kik e' fényes lelkület' festésében előttem jártak, kívántam csak szebb szebb színezeteit *lángpontba* egyesíteni, mellyből a' fénysugarak oda, honnan azok kölcsönözve valának, vissza is sugározzanak. Ha ezt tehetém, már elértem volna annyit, minél többre alig vágyakodom.⁷⁷

Zilahy nem tett efféle gesztust a könyve elején, munkája előfizetési felhívásában azonban a kor legnagyobb irodalmi tekintélye, Arany János *Emlények* (1851, 1855) című költeményét idézte, arra utalva, hogy a másfél évtizede eltűnt költőgeniusz életrajzának hiánya kegyeleti és nemzeti ügy. Ezt az űrt Zilahy – bevallása szerint – „átmenetileg” igyekezett pótolni, míg más (tapasztaltabb? nagyobb tudású?) irodalmár nem vállalkozik a feladatra. Megszólalói pozícióját szó szerint a „legkisebb” szerepében határozta meg:

A hon leányai közt mindeddig nem volt, ki sirját fölkeresve, hantot nyessen följe; nem az ifjak közt, a ki a sötét domb fölébe fáklját emeljen!

Petőfi Sándor terjedelmes és lehetőleg kimerítő életrajza folyvást hiányzik irodalmunkban!

Hogy e szűgyenítő hiányon kitelhetőleg segítsek, hogy ez égető szükségét némileg pótoljam, hogy a nagy genius iránti forró kegyelemnek eleget tehessek, addig is, míg *méltóbb kéz akadna, a legnagyobb életrajzának* megírására én, a legkisebb vállalkoztam.⁷⁸

Az olvasó jóindulatát elnyerni kívánó szófordulatok arra mutatnak rá, hogy az elhunytakról való beszéd – akár a kegyeleti műfajok esetében – egyfajta *fölhatalmazást* igényel, amely szóláshoz való jog az elhunytakhoz való közelség és az életükről való

⁷⁶ H. Törő Györgyi, *Zilahy Károly Petőfi-életrajzáról: Szendrey Júlia kiadatlan feljegyzései*, ItK 68(1964), 1. sz., 59–61.

⁷⁷ PETRICHEVICH, i. m., 5–6.

⁷⁸ ZILAHY Károly, *Előfizetési fölhívás a legnagyobb magyar költő kimerítő életrajzára*, *Hölgyfutár*, 15(1864), 29. sz. (márc. 8.), 230.

közvetlen tanúskodás révén nyerhető el.⁷⁹ Nem véletlen, hogy Zilahy fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy adatait „a legelső és legközvetlenebb kutfőkből” szerezte,⁸⁰ ahogy az sem meglepő, hogy az életrajzok forrásai, a Byron és Petőfiről szóló memoárok írói is hangsúlyozták a költővel való bizalmi viszonyukat és szoros összetartozásukat. Jellegetések William Parry és Szeberényi Lajos bevezető sorai:

Élete utolsó két hónapjában nem volt olyan ember, akiben jobban bízott volna, mint bennem. Engem alkalmazott, hogy terveit végrehajtsam: rám bízta a pénzeszközei kezelését, és engem tettek meg kívánságai letéteményesévé. Egy fedél alatt éltem vele, bizalmas megbízottja voltam, és megtisztelt azzal, hogy társává tett.⁸¹

Ezután nem volt nap, hogy vagy nála, vagy – többnyire – nálam ne találkoztunk volna. Együtt olvastunk, együtt tevének észrevételeket az olvasottak fölött, [...] sokszor együtt dolgoztunk; munkáit, részint mielőtt végezte volna, részint mint készeket, velem közlé, véleményemet kérte irántok stb.⁸²

Zilahy és Petrichevich azonban már a kívülálló szerepéből készítette az életrajzát, rájuk hárult tehát a feladat, hogy valamiképpen igazságot szolgáltatassanak a különböző narratívák és visszaemlékezők között. Eldöntve, hogy vajon kik voltak a költő igaz barátai, valódi jóakarói, őszinte hívei, és kik a költő ellenségei, a bajban közönyösek vagy éppen az őszintétlen haszonlesők. E kritikai gesztus erősítheti meg az életrajzok hitelességét és közvetlenség-élményét, amely kíváncsiságot még a későbbi Ferenczi-féle Petőfi-életrajz (1896) kritikai fogadtatásakor is fontosnak tartottak kiemelni: „a legtöbb helyen a közvetlenség hatásával van az olvasóra, mint ha csak valami emlékiratot tanulmányozna, a melynek szerzője színről-színre ismerte a mű hőjét”.⁸³

Petrichevich a támogató társat a (költővel intim, vérfertőző kapcsolatot ápoló) féltestvérben, Augusta Leigh-ban, valamint a halál perceiben is hűséges William Parry és William Fletcher személyében találta meg; míg a költőhöz hűtlenséget – jellemző módon – a költő társadalmi osztályában, a főúri rétegben, valamint a szűkebb családban fedezte föl, mindenekelőtt az egykori feleségben, Anne Isabellában.

Csak néhány válogatott barátja, 's tisztelője kísérte Byront a' sírhoz [...] hol a' főrangúak, kiknek füstös nemágozatai közé lángelmejének világát szórta el Byron, a' lord, a' fő nemesség' halantékira egy olly dicskört emelvén, melyet az soha nem

⁷⁹ A fölhatalmazás problémájáról bővebben: PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheon épül”: Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés, Bp., Anonymus, 2005, 121–122. – DÁVIDHÁZI Péter, „És ki adta néked ezt a hatalmat?” = Uő, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 9–26. Különösen: 11.

⁸⁰ ZILAHY, *Előfizetési fölhívás a legnagyobb magyar... i. m.*

⁸¹ WILLIAM PARRY, *The Last Days of Lord Byron, Knight and Lacey*, 1825, VII. – Saját fordítás.

⁸² SZEBERÉNYI Lajos, *Néhány év Petőfi életéből*, Szeged, Bugar Zsigmond Nyomda, 1861, 9.

⁸³ VÁCZY János, *Petőfi életrajza. Irta Ferenczi Zoltán. A Kisfaludy-társaságtól a Széher Árpád-jutalommal kitüntetett pályamű. A Kassalik-alapítványból kiadja a Kisfaludy-társaság, I–III. kötet. Budapest, 1896. 8-r. VIII, 390; 308; 411., Századok 31(1897), 731–736.*

ösmert? Hol valának a hatalmas Whiggek? hol a jeles Toryk? [...] De mindenek fölött hol voltak a rokonok, kikhez őt hazassága csatolá? Ah! amaz elhagyott holt testre nem tekintett a hitves, egy magzat sem öntött de csak egy könnycseppet is!...⁸⁴

Zilahy ennél különösebben járt el, hiszen a költő leghűbb barátját egy akkor jóformán teljesen ismeretlen személyben, Petőfi egykori (néhány költeményt ihlető) katonatársában, Kuppis Vilmosban jelölte meg, ez a gesztus a költő emlékezete körüli (később részletesebben vizsgálendő) harcokra adott finom reakcióként is értékelhető.

Annak, a ki „naponta négy krajcár díj” mellett hiven felezé vele a nyomornak végső falat kenyerét: neve Kuppis Vilmos volt; igazi jó barát – talán egyetlen; de ha nem is, bizonyosan legjobb a jók között, mert a többiek, a kik később jöttek, nagyobbrészt csak lángelméjének vagy dicsőségének sugaraiban akartak osztozni; ez őt magát, magában szerette, remény és tartalékgondolat nélkül.⁸⁵

Emellett Zilahy számot vetett egy akkoriban megosztó kérdéssel, Vahot Imre szerepével is. Bemutatta a szerkesztő álláspontját, ami a költő karrierjében való kiemelt szerepét hangsúlyozta, de ismertette Jókai és Gyulai Vahot patrónusi szerepét vitató véleményét is. Igaz ugyan, hogy a tények tekintetében az utóbbiaknak adott igazat, elismerte azonban Vahot érdemeit is:

De ha csak a lépcső alatt kapott is lakást Vahot Imrétől; ha költeményei csakugyan 2 frt díjban részesedtek, és ha évi fizetése valósággal nem ment volna többre 400 váltó rhénes forintnál: Vahot annyiban mégis elismerést érdemel, mert rajta kívül volt még lapszerkesztő nem egy, Magyarország fővárosában és pedig olyanok, a kik nem kezdő lapok, hanem megállapodott vállalatok élén álltak s mégis egyiknek sem jutott eszébe, hogy a köztudomás szerint nagy tehetségű és köztudomás szerint inséggel küzdő fiatal költő számára – munkájáért – egy padlásszobáról, 400 váltó forint évi fizetésről és versenkint 2 pengő honorariumról gondoskodjék.⁸⁶

A közvetlen tanúskodás benyomását, a tárgyilagosság illúzióját erősítik az életrajzok stiláris megoldásai is. Meglepőnek tűnhet, hogy Sükösd Mihály – Boswell Johnson-életrajzát elemezve – az anekdotikus életrajzot a „valóság műfajaként” aposztrofálta, amelynek poétikáját éppen a közvetlenségigényben, a „művésztetlen” kidolgozásban, a források erősebb értelmezői gesztusok nélkül való megszólaltatásában ragadta meg.⁸⁷ (A tárgyilagosság poétikai szerepére Gintli is föl hívja a figyelmet az anekdotizmus kapcsán: „Bár az anekdotának nem műfaji követelménye a tényszerű hitelesség, a műfaj mindig igyekszik legalább ennek a látszatát kelteni.”)⁸⁸ Elsőre azt gondolnánk, mindez

⁸⁴ PETRICHEVICH, i. m., 165.

⁸⁵ ZILAHY, *Petőfi Sándor életrajza...*, i. m., 24–25.

⁸⁶ Uo., 57.

⁸⁷ SÜKÖSD Mihály, *James Boswell* = James BOSWELL, *Doktor Johnson élete*, s. a. r. SÜKÖSD Mihály, Bp., Gondolat, 1965 [eredeti megjelenés: 1791], XV–XX.

⁸⁸ GINTLI, i. m., 15, 14. lábjegyzet.

az anekdotikus bőbeszédűség és mesélőkedv ellen hat, valójában éppen e stiláris gondatlanságot mutató (látszólagos) tárgyilagosság és szerkesztetlenség alapoz meg az anekdotikus életrajziségra jellemző kitérőknek és apró részletekbe bocsátkozásnak. Mindemellett az elbeszélés alulretorizáltsága is a közvetlen megismerés illúzióját tudja kelteni.

Ebből a szempontból különös Gyulai Zilahy könyvéről szóló kritikája is, amely erősen bírálta az egyébként jó (legalábbis „törekvő”) tollúnak ítélt szerző életrajzának nyelvi kidolgozottságát: „Egyaránt hiányzik belőle [...] a művész alakító ereje, sőt a nyelv gondossága, a styl szépsége is, melyre Zilahy másutt észrevehető törekvést tanusít. Itt csak ujdonságírói, tudósítói előadással találkozunk, mely a történetírás alantibb színvonalára sem emelkedik.”⁸⁹

Ugyanezen közvetlenségigény jegyében Petrichevich nemcsak Byron költeményeit, leveleit, naplóbejegyzéseit idézte hosszú oldalakon keresztül, hanem a költő olvasmányait felsoroló jegyzeteit, a műveiből származó bevételeinek (pengőforintra is átszámított) lajstromát, az udvarmester napi (kenyérre, borra, halra és olajbogyóra fordított) költségeinek kimutatását, sőt a sírfelirata magyar nyelvű fordítását is közölte lakonikus kommentárok kíséretében.

Ekként járt el Zilahy Károly is, aki szintén igyekezett a színről színre láttatás élményét nyújtani az olvasónak, amelyhez fölhasználta saját, töredékes gyermekkori élményeit is: „Mi a Német-utcában lakván, később gyakran láttuk a mint a postára haladt; lapjait és leveleit maga szokta kivenni”.⁹⁰ E célból előszeretettel illesztett könyvébe elsőként közölt vagy a sajtóból már ismert dokumentumokat: Petőfi visszaemlékezéseit, leveleit, kortörténeti értékű cikkeket, a szülők esketési anyakönyvét vagy akár a selmeci iskola (korábban Szeberényi által publikált) Petőfire vonatkozó jegyzőkönyvét:

Az első (téli) félévi közvizsgálat bekövetkeztével Petrovics Sándor következő osztályban részesült:

Ex moribus: classis 1-ae.

Ex poëtica: classis 1-ae.

– geographia antiqua: cl. 1-ae.

– exercitiis styli: classis 1-ae.

– doctrina fidei: cl. 1-ae ex ult.

– antiquitatibus romanis: cl. 1-ae ex ult.

– historia patriae: classis 2-ae. (A selmeci iskola jegyzőkönyvéből kiírva.)⁹¹

Ez útjának *költségére* Várgedén lakó barátjától Kubinyi Rudolftól vett kölcsön 200 pengőforintot, a mint Pesten, máj.4-n, 1847-ben kelt és eredetiben kezem közt levő levele bizonyítja, melyet itt közlök⁹²

⁸⁹ GYULAI, Zilahy Károly összegyűjtött munkái..., i. m., 477.

⁹⁰ ZILAHY, Petőfi Sándor életrajza..., i. m., 139.

⁹¹ Uo., 13–14.

⁹² Uo., 91.

Ebben a kontextusban természetesen az idézett versrészletek szintén az életrajzi fókusz elmélyítését szolgálták: azt az (általában a pozitívizmussal azonosított) értelmezői gyakorlatot, amely, mint Szilágyi Márton fogalmaz, „az életrajz és a műértelmezés reflektálatlan egymásra vonatkoztatását elvégző pozitívista módszertannal volt egyenértékű”⁹³ Petrichevich és Zilahy életrajz és életmű szerves egységét hangsúlyozta, így nemcsak az alanyi hangoltságú verseket és az életmű alakulását értelmezte életrajzi szempontból, de még az epikus költemények esetében is az életmű biografikus értelmezhetőségét hangsúlyozta legfőbb poétikai erényként: „Élet és költészet nála [Petőfinél – O. O.] minden költőnk közt legszorosabban ölelkezett és ő egyikből a másikba legtöbbet tudott általolvasztani. [...] [A]z idegen alakokban mind csak saját egyéniségét, kedélyét, jellemvonásait tükrözik vissza.”⁹⁴

b) „Két külön embert találunk” (Külső és belső, közeli és távoli perspektíva)

Lényeges kérdés, hogy a tárgyilagosság benyomását keltő életrajzok a zseni életének és személyiségének mely oldalát mutatják be, és hogy milyen narratív szerkezetbe rendezik a látszólag evidensen föltáruló biografikus tényeket. A Zilahy-mű sarkalatos pontjain (például a bevezetőben és a zárlatban) ugyan megjelennek a dicsőítő ékesszólás formulái: „a muzsák leeresztett fáklájával állnak emléke mellett s a hír gloriát vont homlokára!”⁹⁵ A két életrajz azonban a nagyszerű tettek laudatív elbeszélése helyett gyakorta inkább a költők anyagi körülményeire fókuszál meglepő aprólékossággal, amelyekből a zseni archetípusának eltérő konfigurációi rajzolódnak ki. Kissé szárazon és tömören fogalmazva: a két biográfiában egészen hasonló fabulával (befejezetlen tanulmányok, vándorlás és útkeresés, hírnév, hősi halál) találkozhatunk, a szűzsé tekintetében azonban lényeges eltérésekre figyelhetünk föl. Míg Byron esetében egy zárkózott arisztokrata megneméretttségének és atipikus társadalmi viselkedésének narratívája, addig Petőfinél egy talpraesett legény szegénységből való fölemelkedésének története formálódik meg.

Petrichevich életrajza szerint Byron gyermekkorát a 13. századig visszavezethető, ősi nemesi családi származása és az ötéves korában nagybátyjától háramlott öröksége határozta meg, amelynek a roppant jólét mellett hátulütői is voltak a neveltetése tekintetében: a társak közé való nehéz beilleszkedés, az elkényeztetettség és a hóbortos ősök pazarlásra és különckedésre csábító negatív mintái:

a költő e' szókkal fejezte [!] volna ki magát: „Hat éves koromban már elvesztém atyámat. Anyám, midőn megmérgeződött (okot pedig eleget szolgáltaték) azt szokta mondani: „Hej te kutya fajzat! valóságos Byron vagy, s épen olly semmirekellő, mint apád! 'S tovább így szól: „Atyám három vagyont pazarolt el, és három asszonynyal kelt össze, vagy szökött el”⁹⁶

⁹³ SZILÁGYI Márton, *Mi haszna van az írói biográfiáknak?*, Irodalomismeret 25(2014), 3. sz., 21–31. Az idézet: 23.

⁹⁴ ZILAHY, *Petőfi Sándor életrajza...*, i. m., VIII–IX.

⁹⁵ *Uo.*, 159.

⁹⁶ PETRICHEVICH, i. m., 11.

Igaz ugyan, hogy gyermek korában olly kevésbé valának eltitkolva rang és születés iránti magas képzelei, hogy, ős angol baronátusi származásának gyakori dicsekedésért, tanuló társai által „ócska angol bárónak” csúfoltatott; sőt egyszer, midőn lordi címje rászálla, s tanítójától felszólítván „Dominus de Byron” nevezettel tiszteltették, az egész iskola hangos kaczajra törvén, a’ kis lord keserű könyűkre fakadt.⁹⁷

Azon csudás történetek, miket atyjáról a’ környékben rebesgettek, élénk figyelemre feszíték gyermeki tüzes képzelődését, s őseinek különcségei nagy mértékben folyának be izlésére s képzőtehetsége’ kifejtésére. Illy korán beszívott, s egész életén át megtartott követnivágyból eredt szokásai közül vala p. o. az is: hogy szüntelen volt vele, vagy mellette fegyvernek mi neme, még gyermekkori szokása lévén kicsiny töltött pisztolyokat mellénye’ zsebében hordozni.⁹⁸

Illy kora rangrajutás, még kedvezőbb körülmények között is, hihetőkép veszélyes befolyásu lesz vala a’ gyermek’ lelkületére, a’ fiatal lordot új helyzetére átvezető kéz pedig, mások közül legkevésbé olyan, melly őt annak veszélyei és kísértetei közt baj nélkül épen átvezetni tudta volna. Anyja ítélőtehetség’ és magánuralkodás’ hijával majd ronta engedékenységevel, majd pedig ingerlé, vagy a’ mi még rosszabb, mulattatá mérgessége által.⁹⁹

Ezzel szemben a Petrovics család ugyan egy ideig kifejezetten jómódban élt, a (bizonytalan születéshelyű) költő sorsára és személyiségére mégis az 1838-as csóddal járó családi tönkrejutás és deklasszáció szegényérzéssel járó tapasztalata volt elemi hatással: „Különben maga Petőfi nem beszélt szívesen szülőinek viszontagságai felől; a fennebbi [a család elszegényedéséről szóló – O. O.] részleteket is nagyobbára rokonai elbeszélése után tudjuk.”¹⁰⁰

Beszédesek ebben a tekintetben a Byron és Petőfi utazási lehetőségeiről szóló anekdotikus leírások. A Byron-életrajz esetében egy szeszélyes arisztokrata nem mindennapi úti szükségleteit ismerheti meg a kíváncsi olvasó: „Uti kísérete, különössége miatt, érdemli az említést. Tette azt hét szolga, őt szekér, kilencz ló, egy majom, egy szelindek, egy lánczos kuvasz, pár macska, két kakas páva, s néhány tyúk. Ezen kívül meg sok kényelmi bútor, s egy a legújabb s válogatottabb munkákból összeállított könyvtár.”¹⁰¹

Petőfi vándorlásai – amelyek ismertetésében Zilahy könyve bővelkedik – szintén végletesek, ám egészen eltérő körülmények között történtek. A költő számára olykor egy-egy úti vállalkozáshoz a minimális feltételek sem voltak adottak, így azok megtételéhez nem mindennapi leleményességre, talpraesettségre vagy az ínséges úti viszonyok kitartó elviselésére volt szükség:

⁹⁷ Uo., 8.

⁹⁸ Uo., 12.

⁹⁹ Uo., 22.

¹⁰⁰ ZILAHY, *Petőfi Sándor életrajza...*, i. m., 8.

¹⁰¹ PETRICHEVICH, i. m., 110.

– Hát pénzt hol veszsz az utra [Pestre – O. O.]? kérdé Szeberényi. – Elmegyek a plebánushoz, ugymond, s utiköltséget kérek tőle, azt mondván, hogy Vácra szándékozom s a püspöknél át akarok térni a catholicus vallásra.¹⁰²

Igy ért Pestre, egy krajcár pénz és egy csepp kilátás nélkül.¹⁰³

A korabeli olvasó számára talán még különösebbek lehettek a költők lakhatási lehetőségeibe, pénzügyi viszonyaiba betekintést engedő részletek. Hiszen Byron életrajzát olvasva egy dözsölő angol főúr fényűző, pazarló, végletesen költekező életvitelére láthatott be az olvasó:

Egybekelésük után Byronék fényes házat tartának, az pedig Londonban mennyibe kerül, mindnyájan tudjuk. Pompás ebédeket adtak, külön szekeret tartának, szóval, az ugynevezett „fashionable” világnak minden kicsapongásiban részesülni vágytak. Ez soká nem tarthatott. Azon tizezer font st. mellyet felesége után kapott, csakhamar leolvadt annyira, hogy végre lakának bútorai is törvényes kielégítés alá estek.¹⁰⁴

Mint sok gazdag ember, ugy Byron lord is néha több mint nagy lelkű, néha pedig csaknem fakarig fősvény volt. Ezer fontot ajándékozott egy Yachtért (csólnok' neme), s vonakodott kiadni másfelől a' hajóslegények' vászon mellényeit. Ötszáz fontot ajándékozott egy néhai ösmerős' özvegyének, s czudarkodott egyszer ebéde' áráért, magát megcsalatra lenni állítván.¹⁰⁵

A Byron-életrajz könyvformátumú kiadásában már nem olvasható, de Petrichevich a *Rajzolatok a társas élet és divatvilágból* című folyóirat 1836-os számában ismertetett egy jellegzetes leírást Byron mindennapjairól Thomas Moore munkája alapján, amely utalt többek között arra a magyar nyelven is nevezetessé vált történetre, amely szerint a polgárpukkasztó poéta legkedveltebb „társalkodója” egy medve volt:

Atyai ősjóságán lakott, melly egykor monostor volt s rajta ebbéli szerkezetének sok maradványit szemlélteté. Itt lakott Byron szilaj pajtásával szerzetes csuklyába öltözött. Ha az épület udvarába lépett az ember, szükség volt óvakodni nehogy igen jobbra térjen, különben egy kunyhójában szabadon heverő medvének körme közé jutott. Balra sem volt tanácsos félre hajlani, mert ott egy dühös farkas volt lelánczolva. De ha a' medvét s farkast kikerülte is az ember, élete nem volt azért még veszedelmes kívül. Szükség volt a' lépcsőkhöz jutván elővigyázólag jöveteléről hangos kiabálással jelt adni, különben agyon lőhették volna, mert az előcsarnokon Byron s pajtásai gyakorlásul pisztolyt lődöztek egy régi fal fölé. A' reggeli, délutáni két óráig tartott. Ki tizenegy órakor kelt-föl semmit sem kaphatott, mert a cselédek még mind ágyban voltak. Az ebéd éjféle két órakor végződött. Hol végáldomásul ezüstbe

¹⁰² ZILAHY, *Petőfi Sándor életrajza...*, i. m., 15.

¹⁰³ *Uo.*, 18.

¹⁰⁴ PETRICHEVICH, i. m., 96.

¹⁰⁵ *Uo.*, 128.

foglalt halálkoponyából burgundit ittak. Mire az ittas czimborák csuklyába öltözve egyenkint czellájukba mentek...¹⁰⁶

Zilahy Petőfiének ezzel szemben számos élethelyzetben a valóságos nyomor jutott osztályrészül, amely ellen sokszor csak a művészet fölszabadító ereje, némi lelemenyesség és költői tehetsége nyújtott pillanatnyi oltalmat. A nincstelenséggel küzdő zseni jellembeli formátuma – amelyet mutat az adósságok lelkiismeretes törlesztése is – éppen e kihívások során mérettetett meg igazán:

[Petőfi – O. O.] mesélte barátainak, mint kellett csikorgó hidegben, csattogó téli időben lapátolnia a havat a kaszárnya udvaráról; [...] menni strázsára éjszaka, egyvégtében két óra hosszat. Ilyenkor lépéseit számítgatta vagy Horatiusból szavalt [...].¹⁰⁷

[Pesten – O. O.] Nappal az ügyvédnek sok dolga volt, ezt Petőfi jól látta s azt mondta, hogy neki nincs semmi dolga. De éjszaka Várady, ha fölébredt, látta hogy vendége fönnül és dolgozik. Nem háborgatta, – úgy tett, mintha aludnék. Ebédre is elhitta volna, de Petőfi azt mondta: köszöni, már máshova ígérkezett. Nemvolt igaz; az első napok nagyobb része ebéd nélkül mult el tőle. Csak nagy unszolással tudott vele Várady pár forintot elfogadtatni kölcsön. Másnap azt is visszafizette Petőfi: éjszaka két költeményt írt s valamelyik lapnak eladta annyiért, a mi éppen elég volt adóssága lefizetésére.¹⁰⁸

A jó Petőfi akkor Kecskeméten ismét oly szorult körülmények között volt, hogy kosztját – szállását már régóta nem tudta fizetni, hitelét pedig igen sajátos és nem kis mértékben elmés uton tartotta fenn. Egy paraszt családnál lakván tudniillik, a háziaknak néha nagy rejtélyesen egy vaskos öreg könyvet mutogatott oly megjegyzéssel, hogy ő ezt a világ minden kincseért sem adná. Mikor aztán Vahot Imre meghívása következtében induló szándékát kijelentette, hiába fogadkozott gazdasszonya előtt, hogy tartozását legelső alkalommal becsületesen megadja: az erre semmit sem hajtott, hanem a nagy könyvet zálogképen letartóztatta s rendkívül örvendett, milyen becses szerzeményhez jutott ezáltal.¹⁰⁹

Ebben a kontextusban válik értelmezhetővé a nehéz sorsú, szilaj magyar költő atipikus viselkedése: az életrajzban egy zabolátlan természeti zseni elevenedik meg, akinek faramagatlan természete a nőkkel és gyermekekkel való vad bánásmódjában is megnyilvánul:

Gondviselőnk – egy kiszolgált tisztartó – hallván, hogy Petőfi esténként a Bikába jár billiárdozni, egyszer elment, hogy találkozik vele. A mint hazajött, már nővéremmel együtt futottunk elébe: mit csinál Petőfi? mit beszélt kivel van? A vén tisztartó csak hümmögött: – Ejha! Csúf ember az, a féreg egye meg! Ott billiárdoz, aztán ha vesz, káromkodik, mint a veszekedett mennykő!...¹¹⁰

¹⁰⁶ PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár [B...e után közli P-A K-Y], *Levéltöredék Parisból*, Rajzolatok a társas élet és divatvilágból, 2(1836), 21. sz. (márc. 12.), 164.

¹⁰⁷ ZILAHY, *Petőfi Sándor életrajza...*, i. m., 23.

¹⁰⁸ *Uo.*, 52.

¹⁰⁹ *Uo.*, 55.

¹¹⁰ *Uo.*, 139.

Na hogy különös modora is volt, tagadhatatlan. Azt mondja Vahot: kis gyermekeinek, kik oly örömet barátkoztak volna vele, soha egy jó szót sem adott, sőt gyakran mindenféle grimace-okkal, vadállati fogvicsorgatással és szemhunyorítással ijesztgette őket.¹¹¹

A nők irányában nem tudott szeretetreméltó lenni; ha jól találta magát, mindjárt lelkemnek – galambomnak cimezte s minden előljáró-beszéd nélkül össze-vissza ölelgette őket¹¹²

E ponton érdemes szemügyre venni a két zseni testi adottságairól, külső megjelenéséről szóló, „közeli” leírásokat és történeteket. Petőfi kinézete, mint számos anekdota beszámol róla, egyáltalán nem árulkodik zsenialitásáról. Az idézett tanúk általában a költő szokatlanul szegényes, hanyag, illetlen, sőt botrányos viseletéről számolnak be, amely nemcsak a vándoréveket, hanem a befutott költő pesti írói működését, de – gondoljunk a nyakravalóügyre – a szabadságharc alatti napokat is jellemezte:

Az ifju papoknak eleinte nehezen fért a fejökbe, hogy ez a mód nélkül ütött-kopott vézna ember legyen Petőfi Sándor.¹¹³

Egy estve, a mint ment haza Pákh, a kapu előtt egy sáros, fáradt embert látott ülni, kopott, szakadozott gubában, átázott kalappal, – kezében egy nagy vándorbottal. Alig ismert reá. Petőfi volt.¹¹⁴

Vahot a „Budapesti Viszhang” 1856-ki folyamában leírja, hogy állított be hozzá. Mindenek előtt borzos hajjal – hajának minden szála mindétig az eget fenyegette; – aztán világos színű, kopott kabát-és nadrágban, fehér magastetejű kalappal.¹¹⁵

Ebben a nemzeti ruhában is csaknem egy esztendeig járt-kelt a pesti utcákon; egyik bolondnak, a másik ripóknek nevezte; sokan új Peleskei Notáriusnak csufolták: ő mindezzel mit se gondolt, hanem magyar ruhájában egyremásra írta a legszebb magyar verseket – csak úgy ontotta őket.¹¹⁶

Mintha most is előttem állana a kis fűrge ember, tömött gesztenyeszin kecskeszakálával; hónya alatt kurta nádpálca (törrel); nyakkendő nélkül, szélesen kihajtott inggallérral, mely meztelen barna nyakát egészen szabadon hagyta – brrr! ezen legjobban csudálkoztam, a szél mennykő mód’ hűvösön füttyörékelt be a Hortobágyról, – mi fülig huzott köpenyegünkben is fáztunk.¹¹⁷

¹¹¹ Uo., 67.

¹¹² Uo., 68.

¹¹³ Uo., 50.

¹¹⁴ Uo., 45.

¹¹⁵ Uo., 56.

¹¹⁶ Uo., 69.

¹¹⁷ Uo., 138.

A Byron megjelenéséről szóló leírások szintén a tökéletlen anyag és a zseniális szellem ellentétének toposzaira épültek: a porhüvellyel való küzdelem mindenekelőtt a költő sántaságában mutatkozott meg: „–Ah kedves barátom – mondá Byron busan – ha ez (kezét homlokára tévén) engem emberek fölébe helyhez is, amaz (lábára mutatva) nagyon, nagyon alájok vet.”¹¹⁸ Byron önmagával küzdő, arisztokratikusan hűvös, beteges alakja – magyar utódjával ellentétben – összességében mégis igen megnyerő benyomást tett Petrichevich biográfiájában: a borzongatóan és ellenállhatatlanul érzéki, diabolikus génusz sötéten erotikus archetípusára erősített rá.

ő a' születés, meg rangnak öröklött jogaival is birt, azonban az érdem, mit megjelenése – 's társalkodásához a' zseni aggatott, sokkal magasb nemű volt, mind leendhetett az, mit csupán ama' (magán állva haszontalan) kiváltságok adhatának. [...] ['S] akár nemes külsőjének tekintetét, akár pedig társalkodási szokásainak simaságát tekintsük, a' művelt ember mindenhol, és mindig kitűnik belőle.¹¹⁹

A' fiatal emberek komolyan vették bűvös mondásait, a' nők készek valának magokat iszonyodva is elcsábíttatni engedni ama' szörnyeteg által, ama' magános, ama' boldogtalan sátánt vigasztalandók.¹²⁰

Petrichevich életrajzában tehát nem a Petőfi-féle naiv emberideált leképező „természet vadvirága”-féle képzetek érvényesültek, hanem az ezzel ellentétes, túlfinomodott, beteges (sőt perverz) zsenitípus alakja jelent meg. Ám az életrajzok nem elégedtek meg az excentrikus zsenik külső megfestésével, be kívántak látni a kéjvágyó arisztokrata és az ágrólszakadt vadember zsáneralakja mögé is. Ezért a zseniket olyan perspektívából mutatták meg, amely rávilágított a hétköznapi, esendő és emberi oldalukra is.

Nem véletlen, hogy Petrichevich biográfiájának negyedik fejezetében közölt naplórészletei és más szerzői kommentárjai az elegáns angol lord (arisztokratikus életmódjával összefüggő) testsúlyával kapcsolatos küzdelmeiről, hízékony hajlamairól árulkodó sportolói és étkezési rutinjáról is tudósítottak (e toposzra akár a népszerű Napóleon-ábrázolásokban is ráismerhetünk): „[...] négy napja, hogy szobámból ki nem mozdultam; hanem viaskodtam mozgás helyett Jacksonnal (nyitott ablakoknál) naponkint egy órát, a' bennem létező aetheri rész' vékonyítása- és fenntartására. [...] [H]at kétszersültet megettem 's négy palaczk sodavizet üritettem.”¹²¹

A zárkózott arisztokrata belső természetének legmélyebb (érzelmi és mentális) rétegeibe is betekintést nyerhetett a korabeli olvasó: a Byron-portré központi eleme ugyanis az az észrevétel volt, hogy a különc költőt a vonzó külső mögött fekete epe,

¹¹⁸ PETRICHEVICH, *Lord Byron...*, i. m., 24.

¹¹⁹ *Uo.*, 69–70.

¹²⁰ *Uo.*, 106.

¹²¹ *Uo.*, 89–90.

vagyis *melankólia* gyötörte:¹²² „kiknek alkalmuk vala húzamosb ideig tanulgatni vonásait, különféle körülmények ’s mind nyugodt, mind pedig felindult állapotukban: azok mondom, jól tudák, hogy melancholia volt arcz vonásinak sajátságos kifejezése.”¹²³

Ezzel szemben Zilahy Petőfijének egyszerű alakjában egy egészséges, gyermeki és *naiv* személyiség rejlett: „Villogó szemei első tekintetre haragos kifejezést kölcsönöztek sápadt arcának, de a mit a keskeny ajkai körül játszó kedélyes, sőt gyermekies vonás első szóra mérsékelte.”¹²⁴ Sokatmondó, hogy Zilahy a költő sötét tónusú költeményeit (is) éppen az angol előd hatásának tulajdonította.¹²⁵ A válságkorszak (amelyet az életrajz Csapó Etelke halálával magyaráz) azonban csak átmeneti volt a költő életében, hiszen a gyász, a harag, a bánat idegenek voltak az alkatától: „[Petőfi szavai Jókaihoz:] Lásd, milyen silány az ember! Etelke sirjától jöttem; sirtam, mint az őrült. De visszatértemben egy leány jött velem szembe; szép volt s a mint elhaladt mellettem, utána néztem! Pedig akkor jöttem a temetőből.”¹²⁶

E közeli és távoli, külső és belső perspektívával való játékot – Petőfi és Byron esetében egyaránt – az a megfigyelés alapozta meg, amely a költők nyilvánosság előtti viselkedésében egyfajta szerepjátszást érzékel. Petrichevich kifejezetten demitizálta a Byronnal kapcsolatos pletykákat, a romantikus zseni egészen hétköznapi és esendő arcát rajzolva meg. Az életrajz „közeli” perspektívájából például a szerepet játszó költő mizantropiája és egyéb különbségei voltaképpen eredendő jóságát és érzékenységét igazolták:

A’ költő [Byron – O. O.] észrevén a’ szerepet, mit vele a közönség játszottata, elfogadta azt, ’s átkozni kezdé a’ világot, mi ellen előbb csak szeszélykedett.¹²⁷

Embergyűlölségét vetik némelyek szemére. Byron lord csak úgy gyűlölte az embereket, mint a’ nőnemet: t. i. szájával. [...] Ollyanoknak, kik igazán rosszak, ’s amúgy könnyű szerrel, bizony eszök’ ágába sem jut, hogy azzal kérkedjenek!¹²⁸

Petrichevich hosszan értekezett a költő vallásos lelkiületéről és családcentrikus oldaláról is. Erős hangsúlyt kapott az édesanyjával való terhelt viszony, amely a költő ellentmondásos személyiségét a gyermekkori élmények tükrében engedte értelmezni:

Gyermekségének azon néhány történeteiből, mik memorandá-iban elbeszélvék (noha anyja’ neve soh’sem említettik tisztelet nélkül) könnyen láthatni, mikép a’ maga után hagyta viszemlékek [...] fájdalmas természetűek valának. Nevezetesen, ’s tán

¹²² A melankólia és a romantikus zseni viszonyáról: FÖLDÉNYI F. László, *Melankólia*, Pozsony, Kalligram, 2003, 197–234.

¹²³ PETRICHEVICH, *Lord Byron...*, i. m., 71.

¹²⁴ ZILAHY, *Petőfi Sándor életrajza...*, i. m., 69.

¹²⁵ *Uo.*, 82.

¹²⁶ *Uo.*, 83.

¹²⁷ PETRICHEVICH, *Lord Byron...*, i. m., 125.

¹²⁸ *Uo.*, 154.

említésre is méltók fenebb érintett naplójának azon sorai, hol nyomorék lábáról 's mi-atta érzékenységeről szólva, az iszony és megaláztatás' érzését írja le, mit tapasztalt, midőn anyja, mérgének egyik kitörése' alkalmával, őt sánta kölöknek nevezé.¹²⁹

Meglepő érvelésen alapultak a költő szexuális kicsapongásait magyarázó, apologetikus szövegrészek. Petrichevich úgy látta, a külvilág szemszögéből bujaságnak, kéjvágyásnak, perverzióknak tűnő vonások is valójában Byron (zsenialitását adó) szenzitív alkatának bizonyítékai. Eszerint tehát az esetlegesen helytelennek ítéltető tettek is – ha közelről vizsgáljuk őket – azt mutatják, hogy a nagy angol költő valójában az olvasóhoz hasonló, esendő *ember* volt. Csakhogy ezek a sajátságok az idő és térbeli távolság által mitikus jegyekké stilizálódtak a közbeszédben: az életrajzíró feladata ebből következően egy olyan (ember)közeli perspektíva megteremtése, amelyben újra olyanak látszhat a költő, amilyen valójában, a mindennapi életben volt:

Illy véralkat, illy érzések, 's illy lángésszel olyan visszas körülmények' öszhatásának kitéve, valóban rendkívül dicséretes dolog lesz vala, ha Byron lord mindig bölcs, okos, nyugodt, hibátlan, érényes, és feddhetlen lehetett volna; ha hatalmas költői energiáinak teljes erejét, 's fényét kifejthette volna minden szelid, és nemesb szenvedély iránt, 's azután még is nyugodt, 's minden kárhozatos szenvedély' megtámodásától mentt maradhatott volna; – azaz: igen-igen bámulandó lesz vala, ha hogy Byron lord angyal, 's nem ember lett légyen.¹³⁰

Senki, a' kinek élni kell, át nem száll jövő ivadékra úgy, mint millyen ő a' valóságban volt; bizonyos távban tőle Epopeája kezdődik. Az emberek ideálizálják, átalakítják őt, 's tulajdonosává teszik hatalomhibák- és érényeknek, mikkel soha sem birt vala; azt, mi életében csapa véletlené, elrendezgetik, megfertőztetik, rendszerré idomítják. Életrók ismétlik e' hazugságokat, a' festők vászonra teszik át, 's az utókor elfogadja az agyrémet.¹³¹

Itt említendő Byron utolsó óráinak jelenete is, amelyből kiderül, hogy a gótikus (vámpír)regényeket ihlető lord tulajdonképpen halála perceiben is közeli hozzátartozóira és szeretteire gondolt: „többszer is erőködék szólni, de két három szót mondhatott csak egymás végtében, mint p. o. Hitvesem! gyermekem! testvérem! – te mindent tudsz mindent – meg kell mondanod – ösmered kívánságim! – többi teljes érthetlen volt.”¹³²

Petőfi esetében még erőteljesebben érvényesültek a költő családcentrikus vonásait kiemelő gesztusok, noha a gyermek- és ifjúkori események tárgyalásában – akárcsak angol elődjénél – szintén jelentős hangsúlyt kaptak a gyermekkori szabályszegések, iskolai és családi (főleg az édesapával való) konfliktusok:

¹²⁹ *Uo.*, 23.

¹³⁰ *Uo.*, 105.

¹³¹ *Uo.*, 107.

¹³² *Uo.*, 160.

Karonfogva haladtak végig több utcán, míg végre elérték a kijelölt házat. A fiu kinyitotta a kaput s atyját előrebo csátá. A mint azonban ez belépett, ő a kaput becsapta, illaberek, nádak-erek, odábbállt és csak hónapok mulva találkozott ismét atyjával.

Már hogy ne erősödött volna meg ilyenek után az öreg mészáros abbeli szomorú meggyőződésében, hogy az ő fia a legjavithatlanabb, legelvetemedettebb gyermek az egész világon?!¹³³

A „felnőtt” Petőfi portréjában azonban már a szülők iránti odaadás és elfogult szeretet jegyei domináltak: az a „változatlan melegségű gyermeki indulat”, „melylyel Petőfi öreg szüleihez viseltetett s melyhez neje is egész gyöngédséggel csatlakozott.”¹³⁴

A házasság előtti szerelemkeresés időszakára vonatkozó szövegrészekben szintén a költő édesanyjához való hűsége került szóba, emellett az ismerkedés terén mutatott esetlensége könnyed és komikus árnyalatokban ábrázolódott:

Mások később szívét állandóbban is lebilincseltek. Egy reggel vidám arccal köszöntött be Vahothoz, lelkesedve beszélt bizonyos szép hölgyről, ki egy azelőtt-esti házi multságban kiváló bája -, s főleg elragadó mazurtáncával egészen lebilincselte. A hamis Terpsychore annyira megzavarta fejét, hogy noha azelőtt soha sem táncolt, egész poetai ügyetlenséggel ugrálni kezdett s Vahot Imrét – ki híres táncos volt (a csárdásnak mestere) – némi szégyenkedő aggodalommal arra szólította föl: tanítsa meg őt táncolni. De szerkesztő barátja a szép mesterségek ezen fajára semmi hivatást nem látott benne¹³⁵

A költőt e vesztett szerelmi hadjárat másképp is nagyon elkeserítette. Jókainak – tőle tudom – egyszer azt mondta: ezentúl még csak egy kötet szerelmes-verset fog írni és az „anyjához” lesz intézve. Ez szülői iránti forró szeretetének is jellemző vonása.¹³⁶

Zilahy meleg, élénk, vérbő színekkel festette a költőt apai szerepében is. Példaképpen említhetők a biográfus személyes emlékei, amelyek Petőfi 1849-es debreceni mindennapjainak egészen intim részleteiről – még az újszülött Petőfi Zoltán táplálásának nehézségeiről is – beszámoltak:

Ezután még elbeszélte: milyen semmirekellő haszontalan fattyu az az ő fia, bóg örök-ké és harap – az anyját össze-vissza harapta; hogy pogány, de a napokban meg fogják keresztelni, Zoltánnak, csak a mamája legyen jobban; anyám, mint tapasztalt asszony erre nézve néhány jótanácsot adott neki, ő avval sebesen elment; mert mindig úgy járt, mintha valakit üzne.¹³⁷

Összefoglalva elmondható, hogy a két zseni karaktere bizonyos szempontból szimmetrikus pályát jár be a két életrajzban, és a bennük megjelenített (eltérő) anyagi és

¹³³ ZILAHY, *Petőfi Sándor életrajza...*, i. m., 19–20.

¹³⁴ *Uo.*, 141.

¹³⁵ *Uo.*, 83–84.

¹³⁶ *Uo.*, 84–85. – Kiemelés az eredetiben.

¹³⁷ *Uo.*, 139.

egzisztenciális szélsőségek – a vándorlegény és az arisztokrata életmód – egyaránt egzotikusak lehetnek egy korabeli olvasói perspektívából. A biográfiák egyszerre mutatták *távoli idegenként* és *közeli ismerősként* a zseni alakját: egyszer a géniusz egzisztenciális, életvitelbeli, szellemi és erkölcsi kívülállását, máskor egy közönséges ember átlagos mindennapjait.

4. A „hívatlan bíró” (Gyulai és a pozitivista életrajz kontúrjai)

Zilahy életrajzi munkájának meglehetősen vegyes fogadtatása volt. A szerző közeli barátja, a szintén zilahi kötődésű Mezey Albert nem fukarkodott a dicséretekben a *Kalauzban* megjelent bírálatában. Méltatta a szerző nagy műveltségről árulkodó esztétikai értékítéleteit és az életrajz teljességét, adatgazdagságát és „kerekded” kompozícióját. Részletesebben értekezett Zilahy elfogulatlanságáról és plasztikus ábrázolótehetségéről: vagyis az utóbbi pontokon az életrajz azon vonásait méltatta, amelyek korábban fölmerültek az életrajzi anekdotizmus kapcsán.

sem fényoldalait idétlen magasztalásokkal nem halmozza, sem rossz oldalát menteni vagy elismerni nem akarja. Ugy tökéletesen [!] a rajz, ha árnyék is van benne. Koborgó diák vagy színész korában is olyan elfogulatlanul festi, mint mikor a nemzet első költőjévé lett. Előnkbe adja Petőfit – az igazi Petőfit – s aztán tessék akárkinek rokon- vagy ellenszenvvel lenni iránta. [...] A ki olvasta, megláthatja Petőfit – jellemének minden feltűnő sajátosságait éles körvonalokkal rajzolva, ugyannyira, hogy már jobban ismerni és helyesebben felfogni alig lehet. Folytonosan előttünk mozog, él, beszél és cselekszik, előlünk ragadja el a vihar.¹³⁸

Kun Pál recenziója az elhunyt Zilahyt búcsúztatta, és röviden ismertette az életrajz tartalmát, visszafogott kritikaként esztétikai értékelésének vázlatosságát róva föl. Pásztor Ferenc *Szegedi Híradó*-ban megjelent harcias írása az életrajz Petőfi szülőhelyével foglalkozó állításaival kezdeményezett (újabb) vitát, a költő félegyházi származása mellett törve lándzsát.¹³⁹ A munka koncepciózus és átfogó bírálatát azonban – nem meglepő módon – Gyulai Pál fogalmazta meg a már idézett 1866-os bírálatában. Noha a sajtóban megjelenő részleteket olvasva már a könyv megjelenése előtt, 1864-ben tollat ragadott, hogy kifejezze a vállalkozással kapcsolatos előzetes skrupulusait:

Zilahyban méltányolnunk kell a fáradhatlan kutatást, de egyszersmind hibáztatnunk az itt-ott nagyon kritikátlan eljárást, valamint azon módot is, hogy apróságokra, esetlegességekre, sőt pletykákra kelletlenül több súlyt helyez, s ez által a jellem lényegét akaratlanul is elferdíti. Egyébiránt nem az egészről ítélünk, melyet nem ismerünk,

¹³⁸ MEZEY Albert, *Petőfi Sándor életrajza*. Irta Zilahy Károly. Pest, 1864. Osterlamm Károlynál, Kalauz, 2(1864), 24. sz. (jún. 26.), 188.

¹³⁹ PÁSZTOR Ferenc, *Petőfi Sándor születési helye ügyében*, Szegedi Híradó, 6(1864), 18. sz. (márc. 2.), [3–4].

hanem csak a megjelent részekről; ohajtjuk, hogy a nem sokára megjelenő füzet megcáfolja ítéletünket.¹⁴⁰

Az elkészült kötet megerősítette Gyulai korábbi elmarasztaló ítéletét. A Zilahy-életművet összegyűjtő, kétkötetes kiadásról írott, *Budapesti Szemlében* megjelent kritikájának csaknem egyharmada foglalkozott a népszerűvé vált Petőfi-életrajzzal. Az írás érvelésmenete kissé csapongó, a főbb állításai mégis jól elkülöníthetők egymástól.

Kiemelendő, hogy Gyulai – mint a fenti részletben olvasható – összességében elismerte Zilahy adatgyűjtésben és szintetizálásban tett erőfeszítéseit, ugyanakkor temérdek tárgyi kérdésben pontosította állításait, illetőleg számos elnagyolt szövegrészre és hézagosan bemutatott életrajzi szakaszra – például a házasság történetére – rámutatott. Az apró korrekcióknál azonban fontosabbnak tartotta, hogy az életrajz alapvető koncepciójának adja bírálata: „annyival inkább mert hibája nem egyes részletekben rejlik, még kevésbé az adatok pontatlanságában, mint az egészen előmlő szellemen”.¹⁴¹

Mindenekelőtt az életművet érintő esztétikai ítéletek terén oktatta ki fiatal kollégáját: míg Zilahy a legnagyobb lírikusként méltatta Petőfit, addig Gyulai kizárólag dalköltőként tartotta igazán kiemelkedőnek, és amíg Zilahy értékesnek fogadta el Petőfi regény- és drámakísérleteit is, ezeket Gyulai határozottan elutasította. Ennél fontosabbak azonban az életmű életrajziságának értelmezésében fölfedezhető ellentétek. Közös volt bennük, hogy Gyulai és Zilahy *per excellence* biografikus poétaként tekintettek Petőfire. Csakhogy Zilahy egy életrajztól különálló, igen rövid, áttekintő mélységű bevezetőben értékelte a költői munkásságot *Petőfi álláspontja* című fejezetében; ezzel szemben Gyulai szerint életrajzot és életművet nem lett volna szabad különválasztva tárgyalni, hiszen azok kizárólag együtt, egymás tükrében értelmezhetők. Úgy vélte, Zilahy koncepciója „egészen elhibázott”, hiszen az életrajz önmagában, az életmű nélkül csak adatok halmozása, amely „se tanulságot, se gyönyört” (*utile et dulce*) nem kínál az olvasójának:

Ugyan mit tanulhatni oly életrajzból, mely mindarról hallgat, a mi az író irodalomtörténeti személylétének érdemessé teszi arra, hogy megírják terjedelmes életrajzát? [...] Zilahy sok mindent elmond Petőfiről, még azt is hányszor volt ittas, azt is, hogy 1849-ben kinek a lovain ment a Székely-Keresztúrról Bem főhadiszállására, de költői alakját egy pillanatra sem tünteti föl.¹⁴²

Még érdekesebb, hogy Gyulai szerint, ha Zilahy ki is tért itt-ott a költő irodalmi pályafutására, nem sikerült a lényeges dolgokról, azaz magukról a művekről értekeznie: „Hűségesen följegyzí, hogy ez meg amaz munkáját mikor írta vagy adta ki, magáról a munkáról csak egy pár sort ír, ezt is csak néha, a legtöbbször hibásan.”¹⁴³ Különös,

¹⁴⁰ – g [GYULAI Pál], *Petőfi életrajza*, Koszorú, 2(1864), 1. félév, 13. sz. (márc. 13.), 258.

¹⁴¹ GYULAI, *Zilahy Károly összegyűjtött munkái...*, i. m., 481.

¹⁴² *Uo.*, 477–478.

¹⁴³ *Uo.*, 478.

hogy Zilahy életrajza csakugyan gyakran említette az életmű egyes darabjait, sokszor azonban csak anekdotaszerű információmorzsákat hintett el róluk: „a Hóhér kötele című regényét a kocsi párkányán és a korcsma falán irta s több ilyes”.¹⁴⁴ A Zilahy és Gyulai közötti koncepcionális ellentét abban mutatkozik meg igazán, hogy előbbi egyfajta explicit párhuzamot feltételezett az életmű alakjai és cselekménye, valamint a szerző élettörténete között; olyannyira, hogy a *János vitéz* (1844), a *Szilaj Pista* (1846) és a *Salgó* (1846) hőseiben is a költő egyéniségének vonásait vélte megtalálni. Ezzel szemben Gyulait nem az élettörténet versbeli tükröződése érdekelte, hanem a műveket körülvevő élethelyzetek hatását kutatta volna, azaz egyfajta életrajzi kontextust kívánt rajzolni az életmű köré: „Zilahy hiven leírja, hogy Petőfi szülői honnan származtak, hány hold földjük volt, de hogy mily jelleműek voltak s mily befolyást gyakoroltak fiokra arról hallgat [...]. Hogy a hely, hol született, a családi körülmények, melyek közt felnőtt, a hányt-vetett élet, melybe korán belé sodródott, mennyiben hatottak költészetére, szintén mellőzi Zilahy.”¹⁴⁵

Árulkodók a költő népiességével kapcsolatos értelmezésbeli ellentétek is. Zilahy megközelítése a mai intertextualitás-elméletek tükrében *látszólag* korszerűbbnek (szövegközpontúbbnak) tekinthető, hiszen a költő kedvelt olvasmányélményeivel, azaz Csokonai és Gvadányi József hatásával magyarázta a költői népies nyelvezetét, észjárását és „zamatát”. Gyulai viszont az irodalom-, társadalom- és politikatörténeti viszonyok jelentőségére hívta föl a figyelmet. A kritikus érvelése nemcsak azért tanulságos, mert újabb megerősítést nyert benne a Byron–Petőfi-párhuzam, hanem mert az életmű alakulását 1) a költő származásával, 2) a történelmi és természeti körülmények hatásával, valamint 3) a pillanatnyi idő, a korszellem összefüggésrendszerében kívánta magyarázni.¹⁴⁶ E koherens és következetes szempontok pedig erősen rokoníthatók a Gyulainál két évvel fiatalabb Hippolyte Taine irodalmi detereminizmust képviselő, ugyanezen kritériumokra építő miliőelméletével:

Nem Csokonai, ki csak kivitelkép ereszkedett le a néphez, nem Gvadányi, kinek nem volt izlése, keltették föl Petőfi népies irányát, hanem az irodalmi és politikai viszonyok összes hatása és saját egyéni körülményei. Az alföldön született; Kis-Kunságon töltötte gyermekségét, a nép közt nőtt fel, sokat hányódott, megfordult Magyarország majd minden vidékén, sokat érintkezett a néppel. Gyermeksege és ifjúsága benyomásai, emlékei, kalandjai, hajlamai, szenvedései mintegy a magyar népszellem képviselőjévé avatták föl. Ha grófnak születik, ha a fensőbb körökben nő fel, bizonyára inkább válik belőle magyar Byron, mint magyar Burns.¹⁴⁷

E rokonítás nem teljesen előzmény nélküli. Fried István szerint Gyulai irodalomtörténeti gondolkodása igen távol állt a korabeli nemzetközi tendenciáktól: „Toldy Ferenc

¹⁴⁴ Uo., 481.

¹⁴⁵ Uo., 479.

¹⁴⁶ HORVÁTH Károly, *Pozitivizmus a magyar irodalomtörténetírásban*, ItK 63(1959), 3–4. sz., 403–415.

¹⁴⁷ GYULAI, Zilahy Károly összegyűjtött munkái..., i. m., 479.

és Gyulai Pál igen kevésbé reagálnak korszakuk irodalomelméletére és filozófiájára, kiváltképpen kevés figyelmet fordítanak arra, hogy a francia pozitivizmus rendszeralkotó törekvéseit alkalmazzák irodalomtörténeti áttekintéseikben.”¹⁴⁸ Korábban azonban már Nabrádi Mihály is utalt a Gyulai és Taine közötti lehetséges párhuzamokra idézett doktori disszertációjában.¹⁴⁹ Tolnai Vilmos pedig az 1922-ben megjelent, irodalomtudományi tankönyvében mutatott rá, hogy Gyulai a *gyakorlatban* már többek között az író származása, körülményei és korviszonyai tükrében készítette jelentősebb munkáit, ám a (taine-i miliőelméletet korrigáló) elméletalkotás érdemét mindenekelőtt Beöthy Zsoltnak tulajdonította.¹⁵⁰

Gyulai kritikájából – és más későbbi írásaiból – tehát egy korai pozitivistá műbölcséleti eszmény körvonalazható. Nem csoda, hogy a kritikus a Zilahy-féle életrajz legnagyobb hibájaként a Petőfi-karakter anekdotikus megformáltságát jelölte meg. „Kedveli, halmozza a felöltő, bizarr, adomaszerű vonásokat, de nem tudja kapcsolatba hozni a jellem belső mivoltával, s el-eltorzítja a költő nemes alakját.”¹⁵¹ Az anekdotikus jellemzés alapvető elhibázottságát bizonyítandó valóságos katalógusát állította föl a Zilahy által alkalmazott, szélsőséges zseniképet létrehozó módszertani eszközöknek.

Megjegyzendő, hogy Gyulai vélhetően nem volt teljesen elfogulatlan a munkával, valószínűleg kegyeletstörténet látott a Zilahy által előadott szeszélyes történetekben: „Egy párnak cáfolatát ide jegyezzük, leginkább Petőfi emléke iránti kegyeletből. [...] Nem valóságos torzvonások-e ezek? Lehet e jobban rágalmazni Petőfit, mint a hogy ott dicsőítője Zilahy teszi?”¹⁵² Úgy tűnik, a kritikus nem érzékelte a fentebb bemutatott távoli (vadzszenit bemutató) és közeli (családias magánembert ábrázoló) perspektívák közötti oszcillációt. Fölfigyelt azonban az életrajz elején és végén található, formális, magasztaló tónusú frázisok és az anekdotikus ábrázolásmód közötti feszültségre: „mit ér a lelkesülés, ha a dicsőített költő hóbortos alakként tűnik föl, kit se mint embert, se mint költőt nem érthetünk?”¹⁵³ Emellett láthatóan idegesítette a szerző anekdotikus életrajzokra jellemző fraternizáló hangneme is: „Zilahy mindemellett con amore beszéli el az ifjoncz Petőfi vásott csinyeit.”¹⁵⁴

Az életrajz gazdag adatoltságát és tárgyilagosságát is erősen kritizálta. E ponton azon vonást emelte ki, amely az anekdotikus életrajzok lényegi sajátossága: az adatok és dokumentumok előzetes értelmezői közvetítettség nélküli, strukturálatlan, mellérendelő viszonyban való tálalását, amely – mint korábban kifejtettem – többek között az olvasó közvetlen jelenlétének illúzióját szolgálja:

¹⁴⁸ FRIED István, *Magyar irodalomtörténet-írás és irodalom rendszerváltásai*, Új Forrás 36(2004), 5. sz., 49–60. Az idézet: 51.

¹⁴⁹ NABRÁDI, *i. m.*, 29.

¹⁵⁰ TOLNAI Vilmos, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Bp., Eggenberg-féle Könyvkereskedés, 1922, 132.

¹⁵¹ GYULAI, *Zilahy Károly összegyűjtött munkái...*, *i. m.*, 478.

¹⁵² *Uo.*, 481–482.

¹⁵³ *Uo.*, 476.

¹⁵⁴ *Uo.*, 480.

Néha lapokon át nem is találunk benne egyebet adatról, csoportosítás és minden behatóbb lélektani fejtegetés nélkül, roszúl elbeszélve. S mennyi aprólékosság van itt minden lapon. Zilahy fontosnak tartja följegyezni, hogy 1841-ben Káplai Lajos Sopronban a Maurer vendéglőben 1 forint 6 krajczárig rugó vacsorát fizetett Petőfinek, hogy egész 1847-ig kitől és mennyit kért kölcsön, egész addig, hogy Pozsonyban miképp öltöztette ki Lisznyai, ócska ruháját hogy szerezte meg Wilim szabó az Apáczasoron, ki azt ma is mint szent ereklyét őrzi.¹⁵⁵

Szemléltetésképpen – Kazinczyéktól eredeztethető – portréesztétikai nézetekkel állította párhuzamba Zilahy eljárását.¹⁵⁶ Eszerint a jó portréfestőnek a túlzott eszményítéstől és a túlzott valóságtükrözéstől egyaránt tartózkodnia szükségeltetik. Gyulai szerint azonban a Petőfi-életrajz az idealizáló és fiziognómiai ábrázolásmód végletei közül az utóbbi hibájába esett: „Az ily aprólékosságokkal teljes életrajz hasonlít az oly arcképhez, melyen a képiro minden porost, pattanásocskát megjelöl. Vásznan vagy könyvben semmi sem árt annyira, mint a lényegtelen dolgok halmozása.”¹⁵⁷

Szorosan ide kapcsolódik a kritikus azon megfigyelése, hogy Zilahy mintha a szélsőséges személyiségjegyeket és élethelyzeteket emelte volna előtérbe a költő jellemvonásainak megrajzolásakor: „mindazt, a mi felöltő, bizarr, kiszínezve írja le”.¹⁵⁸ A Zilahy-féle portét ellensúlyozandó igyekezett rávilágítani a költő magasztos, nemzeti panteonba illő tulajdonságaira, melyet hiányolt az életrajzból:

hogy szerzett pénzt az utra a catholikus papoktól, hogy szedte reá atyját, mily kóbor életet élt Pesten. Mindezt Zilahy helyesnek, derék dolognak látszik találni, kiszínezve adja elő, de azt csak érinti, hogy mily lelki és erkölcsi erővel emelkedik ki Petőfi ifjúsága és csavargó élete tévedéseiből, megtalálva pályáját, mily szorgalmat és munkásságot fejt ki, mint kíséri folyvást anyja képe s mily szeretettel fordul szülőihez, hogy végnapjaikban gyámoluk legyen. Nemcsak itt, hanem másutt is hibája az életrajznak, hogy az ilyesmiket csak mint száraz adatokat adja elő [...].¹⁵⁹

Másrészt konkrét cáfolatát adta egy-egy történetnek, esetleg árnyaltabb módon, kontextusba helyezve mutatta be őket. Cáfolta például azt a Vahot Imrétől származó állítást, miszerint a költő a gyerekekkel és a nőkkel gorombán viselkedett volna, majd a költő iskolai életéről, öltözetéről és könnyelmű jelleméről szóló ferdítéseket is helyreigazította. Különösen érdekes a Prielle Kornéliával történt eset magyarázata, amelyben a kritikus azt kifogásolta, hogy az ehhez hasonló történetek – lélektani kontextus hiányában – a költői jellemrajz és az életút általános vonásává emelkednek Zilahynál:

¹⁵⁵ Uo., 481.

¹⁵⁶ BÓDI Katalin, *A portrékészítés módszerei Kazinczy életművében*, Verso, 2020, 2. sz., 61–78.

¹⁵⁷ GYULAI, *Zilahy Károly összegyűjtött munkái...*, i. m., 481.

¹⁵⁸ Uo.

¹⁵⁹ Uo., 480–481.

De vajjon nem volt-e ez eset kivételes, sőt egyetlen egész életében, valamely gonosz óra kísértése, melynek nem tudott ellentállani? Vajjon igaz e, hogy gyakran tett ilyesmit s ez volt fő jellemvonása barátságban, szerelemben, mint Zilahy állítja? Vajjon nincs-e ez eseménynek lélektani kulcsa, mely megfelel nekünk e hallatlan könnyelmű, sőt érthetlen tettet?¹⁶⁰

A költő barátsági kapcsán is rávilágított az életrajzi anekdotizmus hátulütőire: arra, hogy az életút egészének összefüggéseiből kiemelt képek gyakran nem állnak logikai összefüggésben egymással, emiatt nemhogy lélektani, de értelmi ellentmondásokat eredményeznek a jellemrajzban.

Zilahy Petőfit a barátságra méltatlannak rajzolja s mégis egy helyt így kiált fel: „Igazi ragaszkodó, ily nagy szellemhez méltó vele élő-haló barátja nem is volt senki”. De ennek ellenére ugyanazon lapon mégis idézi Petőfinek egyik levelét, melyben ez Emődyt leghívebb, legönzéstelenebb és legtisztább lelkű barátai egyikének nevezi. Ki érti meg ebből, hogy mily barát volt Petőfi s milyenek voltak barátai?¹⁶¹

Elmondható tehát, hogy Zilahy életrajza – mint azt igyekeztük bemutatni – elsősorban *fokalizációs* műveletekkel hozta létre a zseni alakját: egymással laza, mellérendelő viszonyban álló külső és belső, közeli és távoli képek megvillantásával mutatta be a költőt. Ennek oka abban keresendő, hogy az életrajzi elbeszélés alapjai nála a magyar irodalom anekdotikus hagyományára épültek, legalábbis az általa alkalmazott módszer erősen emlékeztet Hajdu Péternek az anekdota (mint műfaj) perspektivikusságával kapcsolatos megfigyeléseire, amely Zilahy anekdotikus életrajzára is érvényes: „De hogyan értelmez az anekdota? [...] [K]imetsz valamit a történelem, illetve a lét folyamatából, és egyszeri, önálló eseménnyé kerekíti. [...] [E]gyrészt leírja a szituációt azáltal, hogy bizonyos elemeit kiemeli (ami természetesen már része a szituáció értelmezésének is), másrészt megad vagy inkább létrehoz egy nézőpontot, ahonnan a szituációt néznünk kéne.”¹⁶²

Hász-Fehér Katalin kérdésként megfogalmazott megfigyelése szintén az anekdota perspektivikusságát emeli ki: „Megkockáztatható-e a feltevés, hogy az anekdota, struktúráját tekintve nem más, mint jelentésképzés szintjén a mellérendelés, értelmezés szintjén pedig az áthajlás, a nézőpont-dinamizálás univerzális retorikai alakzata?”¹⁶³

Ezzel szemben Gyulai életrajzi eszménye *kontextualizációs* eljárásokon alapul(t volna): a zseni jellemének alakulását és pályája ívét irodalomtörténeti, társadalomtörténeti és lélektani körülmények között akarta láttatni, ezáltal egy koherens és kontinuus személyiségképet hozva létre. Az általa kifejtett, életrajzírástól elvárt módszertani követelmények – a dekontextualizáló anekdotizmussal szemben

¹⁶⁰ Uo., 485.

¹⁶¹ Uo., 484.

¹⁶² HAJDU, i. m., 74.

¹⁶³ HÁSZ-FEHÉR, *Az anekdota anekdotikus működése...*, i. m., 69. – Kiemelés tőlem: O. O.

– a szintetizáló pozitívista biográfia előzményeiként értékelhetők: „[Az életrajzíró – O. O.] Fő feladata, hogy az embert és írórt együtt rajzolja, magán- és közéletet kölcsönös egymásra hatásával, hogy kísérje tehetsége és jelleme fejlődését a társadalmi, politikai és irodalmi viszonyok kedvező vagy kedvezőtlen befolyásai közt, s kimutassa szelleme hatását és munkái becsét.”¹⁶⁴

Zilahy zseniképe a határsértő individuumot mutatta be, hiszen az életrajzi személyiség különös tetteit a környezete láttatása nélkül, kizárólag a génusz sorsa tükrében ábrázolta. Ezzel szemben Gyulai a hagyományközösségi paradigma keretein belül a zseni közösségi-kulturális alapjait hangsúlyozta.¹⁶⁵ Úgy vélte, a történelmi kontextusban értelmezett génusz egy kollektívum lenyomata, a nemzeti szellem képviselője.¹⁶⁶ Szigorúan eszerint képzelte el a költő életútjának értelmezési kereteit, és ennek a jegyében mérlegelt és szelektált (volna) az adatokból.

Az 1864-es életrajz tudományos értéke az adatok és források gondos (mint Zilahy fogalmazott Kelemen Mórhoz írt leveleiben: *krónikatípusú*) összegyűjtésében rejlett,¹⁶⁷ míg a közönségigényeknek azáltal tett eleget, hogy szórakoztató életképeken keresztül, testközeli perspektívából *láttatta* a zseni alakját. Gyulai azonban másban jelölte ki egy korszerű életrajz feladatát, kiemelve a műfajt az anekdotizmus („ellen-történelmet” képviselő) regiszteréből. Szerinte az írói biográfia célja egybeesik a történetírással, azaz hogy – az anekdotizmuson túllépve – történelmi és bölcséleti kontextusban *értelmezze* a zseni életét és művészetét. A közönségigényeknek való megfelelés pedig a munka nyelvi megformáltságán múlik, vagyis az életrajzírónak esztétikai igényességű szöveget kell létrehoznia:¹⁶⁸ „Az életrajz is történetírás, nem krónika, s épen úgy megkívánja a történelmi kritika, a philosophiai vizsgálódás és művészi alakítás vegyületét, mint akármely más történelmi mű.”¹⁶⁹

¹⁶⁴ Uo., 477.

¹⁶⁵ A zseni értelmezésének Kölcseyhez köthető előzményeiről, zseniesztétikai és hagyományközösségi megközelítéséről: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005. Különösen: 399–410. Továbbá: 498–512.

¹⁶⁶ Vö. Szilágyi Márton Sabina Loriga tanulmányán alapuló megkülönböztetésével: „a történelem mint egységes, kollektív folyamat és a biográfia mint az egyéniség, egyediség megragadására alkalmas narratív szerkezet” (SZILÁGYI, *Mi haszna van...*, i. m., 22).

¹⁶⁷ Zilahy Károly levele Kelemen Mórhoz, 1864. jan. 11., OSzK Kézirattár, idézi: MIKLÓSSY, *Petőfi kortese, Vajda János barátja...*, i. m., 342–343. – Zilahy Károly levele Kelemen Mórhoz, 1864. ápr. 24., OSzK Kézirattár, idézi: Uo.

¹⁶⁸ Megjegyzendő, hogy a történetírásban megfigyelhető irodalmiság igénye T. Szabó Levente szerint a történeti hitelesség kritériumaként is értelmezhető: T. SZABÓ Levente, „*neveknek nemes tónusú kidolgozás által új fény adassék*”: Az életrajz XIX. századközépi poétikája = RODOSZ-tanulmányok 2000/1, szerk. SELYEM Zsuzsa, Kolozsvár, Kriterion, 2001, 45–68.

¹⁶⁹ GYULAI, *Zilahy Károly összegyűjtött munkái...*, i. m., 481. – Kiemelés tőlem: O. O.

Az első teljes Petőfi-életrajz tükrében úgy látszik, amennyiben az 1860-as évek korszerű, nemzetközi tendenciákkal egyidejű („modern”) irodalomtudományos fejleményeit keressük, érdekesebb lehet Gyulai Pál munkásságára fordítani a figyelmünket, mintsem a *Nyugat* elődjének titulált Zilahy Károly kísérleteire. Az 1864-ben megjelent biográfiának ugyan számos vonása emlékeztethet a szintetizáló értelmezés igényéről lemondó, az intertextualitást és az anekdotizmust újra fölfedező posztmodern elméletek megfontolásaira, az életrajz – a maga korában vizsgálva – inkább anakronisztikus vállalkozásnak tekinthető; hiszen mint láthattuk, valójában a reformkori (Petrichевич Horváth Lázár-féle) zseniábrázolások szemléleti, koncepcionális és elbeszéléstechnikai nyomvonalán haladt. Zilahy életrajza mégis igen fontos állomás a Petőfi-életrajzok történetében, hiszen komoly előrelépést jelentett a Petőfivel kapcsolatos adatok összegyűjtése és csoportosítása tekintetében. Az elmúlt 160 évben természetesen pontosításra szorult jó néhány megállapítása, ám – lássuk be – egy középiskolás diák akár ma is jelesre felelne a költő életrajzából Zilahy biográfiája alapján. Ráadásul a könyv történetéhez szorosan hozzátartozik Gyulai Pál recenziója is, amelyből már egy olyan módszertani eszmény bontakozott ki, amelynek megvalósulására Ferenczi Zoltán század végén megjelenő Petőfi-biográfiájáig várni kellett. Zilahy adatgyűjtő munkája és Gyulai metodikai kritikája *együtt* igen jelentős mérföldkőnek tekinthető a Petőfi-szakirodalom történetében.

Zilahy a Petőfiről szóló korábbi elbeszéléseket kompilálta, ezáltal kívánta fölfejteti az evidens értéként kezelt (és éppen ezért kevésbé vizsgált) életmű mögötti életutat, ám az életrajzi konstrukció megalkotásakor, az adatok láncolatba rendezése során nem munkált benne előzetes elvárásrendszer. Gyulai is elsődleges fontosságúnak tartotta az irodalmi munkásságot: abból kiindulva rendelt az életút mögé szerves és egységes (nemzeti fókuszú) értelmezési keretet, amelynek kialakítása – ahogy egy korábbi fejezetben idézett, Szász Károlyhoz írt leveléből láthattuk – komoly kihívást jelentett számára Petőfi ellentmondásos életrajza és személyisége miatt. Gyulai nem írt végül teljes és részletes Petőfi-életrajzot, emiatt csak feltételezhetjük, hogy csak igen markáns narratívakonstruáló gesztusokkal lett volna képes megfelelni saját – nemzeti értékalkító, az individuális zsenit társadalmiasító – elvárásrendszerének. (Azaz bizonyos szempontból Zilahy adatösszegző munkája – az esetlegességek ellenére – mégiscsak az igazolhatóságot és tárgyszerűséget képviselte Gyulaival szemben.) Ezen a ponton érdemes volna az 1866-ban megjelent Vörösmarty-életrajzát beemelni a gondolatmenetbe: kérdéses ugyanis, hogy a szigorú kritikusnak miként sikerült megvalósítania a maga által megfogalmazott életrajzírói kritériumokat a nagy hatású biográfiájában. Mindez azonban jócskán meghaladná e hosszúra nyúlt tanulmány kereteit. Árulkodó azonban, hogy később Gyulai nem az írói biográfia műfajában bontakozott ki igazán, hanem az emlékbeszéd műfaját igyekezett megújítani: éppen azt a formát, amelytől

a 18. században az anekdotikus életrajzok megkülönböztették magukat a magánéletiség igényének jegyében, és amely emlékbeszédeket Takáts József nem annyira „irodalomtörténeti”, inkább „erkölcsi jellemű” munkáknak titulált.¹⁷⁰

Az anekdotizmus természetesen később is tovább élt (implicit vagy explicit módon) a Petőfi-életrajzokban: például Gyulai tanári gyakorlatában is. Valódi revitalizációját mégis az esztétikai igényű ábrázolásoknak – mindenekelőtt Jókai Mórnak – köszönhette.¹⁷¹

¹⁷⁰ TAKÁTS József, *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció* = Uő, *Módszertani berek: Írások az irodalomtörténet-íráshoz*, Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2006, 116–130. A konkrét szöveghely: 123.

¹⁷¹ HAJDU Péter, *Az anekdota mint a magyar élet tükré* = *A magyar irodalom története 2: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 418–429. – LANDGRAF Ildikó, *Jókai anekdotái* = *Jókai & Jókai: Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2013, 135–152. – BALÁZS, i. m.

Jókai Mór és *A bölcsek köve*

Jókai Mór pályakezdésében kulcsfontosságú szerepet játszottak a Magyar Tudós Társaság által meghirdetett, évenként ismétlődő drámapályázatok, amelyek első ízben jelentettek számára komoly megmérettetést. Írói fellépését az 1842-ben hirdetett pályázaton való részvételhez kötötte, ugyanis az 1843-i eredményhirdetésen tizenhét éves korában írt első drámája, *A zsidó fiú* dicséretben részesült. Noha már kilencéves korában megjelent két verse a *Regélő Pesti Divatlapban* és a *Társalkodóban*, illetve egy, a pápai kollégiumban díjat nyert elbeszélése a *Tavaszi* című zsebkönyvben, Jókai tudatosan választotta *A zsidó fiút* pályája kezdőpontjának, és ötvenéves írói jubileumának megünneplését is ehhez igazította. A döntést azzal indokolta egyik kései visszaemlékezésében, hogy meglátása szerint egy írói pálya ott kezdődik, „a hol egy írónak valami alkotása egy komoly kritika által figyelemreméltónak ítéltetett, a kiskorúság enyhítő körülményének tekintetbevétele nélkül”.¹ A pártatlan kritikai álláspont megszerzéséhez megfelelő feltételeket biztosított a Tudós Társaság pályázati rendszere, amelyben a bírálóbizottság elé anonim módon kerültek a pályázati anyagok, ugyanis a versenyzők nevét külön boríték rejtette, amelyek közül az eredményhirdetést követően csupán a győztesek nevét tartalmazókat nyitották fel, a többi elégették.

A Jókai-drámákat tartalmazó kritikai kiadás első kötete, amely kronologikus rendben közli a drámaszövegeket, egyrészt láthatóvá teszi, hogy Jókai kezdeti próbálkozásainál és első sikereinél kardinális jelentőségű volt a szóban forgó pályázat, másrészt önkéntelenül el is fedi azt a tényt, hogy Jókai a véltnél is rendszeresebben vett részt a megmérettetésen, hiszen *A zsidó fiú* és a *Két gyám* megírása közt írt egy darabot *A bölcsek köve* címmel. Mivel a dráma szövege elveszett, Solt Andor mindössze fél oldalt szentelt neki a jegyzetanyag bevezetőjében, ahol elsőként hívta fel a figyelmet a mű létezésére: „Biztos tudomásunk van azonban egy – a Jókai-szakirodalomban eddig nem regisztrált – fiatalkori vígjátékáról. Kecskeméten 1844. március 1-én kelt levelében ugyanis – többek között – ezt írta anyjának: »Ujdon vígjátékomat most tisztáztatom, jövő héten Pestre felküldendő; több gonddal bántam vele, mint a tavalival. Címe lesz: *A bölcsek köve*, 4 felvonásban.«”² A szöveg hiánya miatt a dráma feledésbe merült: nem véletlen, hogy a Vörösmarty-kritikai kiadás, amely közölte a pályázat eredményhirdetését – mivel Vörösmarty is a bírálóbizottság tagja volt –, nem is azonosította Jókai szerzőségét a kiértékelte pályamű kapcsán. A rendelkezésre álló információk alapján

¹ JÓKAI Mór, *Mire vénülünk meg?* = *Uő, Az én életem regénye*, Bp., Révai Testvérek, 1912, 309.

² JÓKAI Mór, *Drámák (1843–1860)*, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai, 1971 (Jókai Mór Összes Művei), 726. [A továbbiakban: JMÖM Drámák 1.]

tehát érdemes újragondolni a darab szerepét az életműben, hiszen ekként „eltűnésének rejtélye” is megérthető valamelyest.

Jókai a munkát az 1843-ban meghirdetett jutalomra küldte be, és az édesanyjának kifejtett tervekkel ellentétben nem négy-, hanem végül háromfelvonásos darabot írt. A vígjáték az 1-es számú pályaműként szerepelt a pályázat összesítésében, a következő jelíggel: „Egy okos bolond olly követ vet a vízbe, mit száz bolond bölcs sem húz ki belőle.”³ A beérkezett nyolc vígjáték értékelésére kirendelt bíráló választmány tagjai Fáy András, Schedel (Toldy) Ferenc, Bajza József, Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály voltak⁴ – vagyis *A bölcsék kövének* megítélése egyazon bizottság értéktételén múlt, mint korábban *A zsidó fiúnak*. Az 1844. december 21-én kihirdetett eredmények alapján az első díjat a *Vándorszínészek* című darab nyerte el, amelynek szerzője Szigligeti Ede volt, míg második díjra a *Tárca* című vígjátékot javasolták, amelynek ismeretlenül maradt szerzője visszavonta a kéziratot, és a jelíges boríték elégetését kérte a szervezőktől.⁵ A december 19-ére datált bizottsági bírálat alapján a két kiemelt darabon kívül további öt vígjáték „egyes részekben szinte dicséretes oldalakat mutató közepszerű művek, de általán véve ama kettővel nem mérkőzhetnek”, míg a Jókai-műről mindössze egy rövidke megjegyzés olvasható a kiértékelés végén: „*A Bölcsék köve* című pedig éppen semmi figyelmet nem érdemel.”⁶ Nem arról van szó tehát, hogy Solt megfogalmazásával élve „Jókainak annyi sikere sem volt vele, mint *A zsidó fiúval*”,⁷ hanem *A bölcsék köve* egyértelműen utolsó lett a pályázaton versenyző művek között. A fiatal író valószínűleg kudarcként élte meg ezt az eredményt, hiszen addig felívelőnek tűnő pályájában törés jelentkezett: a gyermekkori versek megjelenését követően csodagyermekként kezelték,⁸ majd a pápai kollégiumban az *Istenítélet* című elbeszéléssel elnyert díj után komoly sikert ért el egy rangos akadémiai pályázaton, hiszen *A zsidó fiú* nehéz mezőnyben, tizenhárom szomorújáték között kapott dicséretet.

A bölcsék kövéhez kapcsolódó kudarcélmény elrejtését több gesztus is sejteti. Az 1843-as pályázatra küldött *A zsidó fiú* esetén, kevesebb mint egy évvel az eredményhirdetés után, Jókai a *Pesti Divatlap* 1844. évi 5. számában felfedte művének szerzőségét, ugyanis Jókay Móríczt névalírással és „»A zsidó fiú« című drámából” megjegyzéssel közölte a darab III. felvonásából a 4. jelenet nyitódalát – ezzel egyértelműen a saját

³ N. n., *Magyar tudós társaság*, Jelenkor, 1844. márc. 28., 1. – N. n., *Magyar tudós társaság*, Hazai s Külföldi Tudósítások, 1844. márc. 30., 210. – N. n., *Irodalmi s művészeti futár*, Regélő Pesti Divatlap, 1844. ápr. 4., 426. – N. n., *Magyar tudós társaság*, Pesti Hírlap, 1844. ápr. 14., 256.

⁴ *Kis gyűlés, mart. 25. 1844.*, Magyar Akadémiai Értesítő, 4(1844), 3. sz., 54.

⁵ VÖRÖSMARTY Mihály, *Publicisztikai írások*, s. a. r. SOLT Andor, FEHÉR Géza, Bp., Akadémiai, 1977, 765–766. [A továbbiakban: VMÖM 16]

⁶ *Uo.*, 377.

⁷ JMÖM Drámák 1, 726.

⁸ Erről bővebben: FÜLÖP Dorottya, *Jókai Mór első, folyóiratban közölt versei*, Irodalomismeret, 32(2021), 1. sz., 90–98.

nevéhez kapcsolva a dicséretben részesült darabot.⁹ Az 1845-ös népszínműpályázatra küldött *Két gyám* második helyezést ért el, és bár csak az első helyezett pályamű szerzőjének nevét hozták nyilvánosságra a *Pesti Divatlap* október 23-i számában,¹⁰ november 6-án egy névtelen cikk szerzője már Jókai műveként hivatkozott a *Két gyámra*,¹¹ illetve egyazon napon a *Pesti Hírlap* is közzétett egy cikket, amelynek írója „hitelesen” tudta a darab szerzőjének kilétét.¹² Noha nem tudható pontosan, hogy kitől és miként szivárgott ki az információ, Jókainak minden bizonnyal köze lehetett a hír terjedéséhez. *A bölcsek köve* kapcsán azonban sokatmondó a hallgatása: sem egykorán, sem később nem fedte fel a nyilvánosság előtt a darab szerzőjének a kilétét, írói karrierje kapcsán szemlátomást sokkal inkább egy erős kezdéssel induló, töretlenül felívelő pályamodell képét akarta hangsúlyozni, amelyben a dicséretben részesülő *A zsidó fiú* a második helyezést elérő *Két gyám* követte.

Jókainak azonban nem pusztán a vígjáték elhallgatásában, hanem annak eltűnésében – vagy inkább eltüntetésében – is szerepe volt. Amint Solt is megjegyezte, a darab kézírata hiányzik, noha korábban szerepelt az Akadémia Kézirattárának katalógusában „M. Irodalom (Színművészet) 4-rét XXX. kötet 260. sz.”¹³ alatt. Ezen vonatkozásban szolgáltat új információkat egy rövid levélváltás, amelynek egyik darabját az Országos Széchényi Könyvtár, a másikat pedig a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára őrzi.

1901. november 18-i levelében a Magyar Tudományos Akadémia alkönyvtárnoka, Hellebrant Árpád azzal a felszólítással fordult Jókaihoz, hogy szolgáltatassa vissza 1894 őszén „kikölcsönzött” saját kéziratát:

Méltóságos Uram!

Folyó évi szeptember hó 25-én reklamáltuk Méltóságodtól a „Bölcsek köve” cz. kéziratot, a melyet még 1894 okt. 5-én méltóztatott kikölcsönözni kézirattárunkból.

Azon esetre, ha már nem lenne szüksége Méltóságodnak a fönt jelzett kéziratra, kérem, méltóztatnék azt e levél átadójától visszaküldeni.

Kitűnő tisztelettel

Bpest, 1901. nov. 18-án

Hellebrant Árpád alkönyvtárnok¹⁴

1894 körül, ötvenéves írói jubileumának ünneplésére készülődve Jókai figyelme pályája kezdeti szakaszára és korai munkáira fordult. Hosszú időn át úgy hitte, hogy *A zsidó fiú*

⁹ FÜLÖP Dorottya, *Adalékok Jókai Mór A zsidó fiú című drámájának filológiai hátteréhez*, ItK, 125(2021), 1. sz., 54–62.

¹⁰ FÁNCSY Lajos, *Nemzeti Színház*, Pesti Divatlap, 1845. okt. 23., 981.

¹¹ N. N., *Budapesti szemle*, Pesti Divatlap, 1845. dec. 4., 1067.

¹² N. N., *Fővárosi Újdonságok*, Pesti Hírlap, 1845. nov. 6., 301.

¹³ JMÖM Drámák 1, 726.

¹⁴ Hellebrant Árpád Jókai Mórnak, Budapest, 1901. november 18., OSzK Kt, Fond V/229.

című első drámája elveszett vagy megsemmisült,¹⁵ ezért már 1893 áprilisában hozzálátott, hogy újra megírja az írói önmeghatározása szempontjából oly fontos darabot. Két jelenetet készített el a műből, amikor a kézirat váratlanul előkerült. Amint maga Jókai számolt be a történetekről egy nyílt levélben, amelyet a *Fővárosi Lapok* szerkesztőjének, Szana Tamásnak küldött, a darabot Gyulai Pál kerestette meg Borovszky Samuval, aki meg is lelte azt „az akadémia irattárában”.¹⁶ Feltehetően a kézirat nem várt felbukkanása szembesítette Jókait azzal, hogy megsemmisültnek vélt további munkái szintén hozzáférhetők, és ez ösztönözte arra, hogy egy másik korai dramakísérletét is kikölcsönözze és újra elolvassa. Csakhogy míg *A zsidó fiú* egyes részeit a nyílt levél keretein belül azonnal megosztotta a közönséggel, *A bölcsek követ* igyekezett elzárni a potenciális olvasók elől, hiszen öt éven át nem szolgáltatta vissza a kéziratot a könyvtárnak, és az 1901 szeptemberében tett reklamációra sem reagált érdemben. Végül Hellebrant levelére egy nappal később, november 19-én válaszolt, és azt kérte, hogy a szöveget „visszavett” műnek tekintsék:

Igen tisztelt Könyvtárnok úr.

Az a „Bölcsek köve” című kézirat az én saját művem, melylyel az akadémiai jutalomra pályáztam. Az Akadémia a nemnyertes műveket szerzőiknek vissza szokta adni. Azért igen szépen kérem tisztelt könyvtárnok urat, sziveskedjék ezen kéziratot a szerzője Jókai Mór által vissza vett, tehát nem kölcsön kért kéziratnak bejegyezni. Az Akadémiának semmi szüksége az én gyermekkori gyöngé kísérletemre; de nekem igen is nagy érdekem, hogy azt tulajdonjogomnál fogva magamnál tartsam.

Nagyrabecsülésem mellett maradok

Budapest 1901 nov 19én

igaz tisztelője
Dr. Jókai Móricz¹⁷

A levélváltás alapján látható, hogy Jókai tudatosan igyekezett elejét venni annak, hogy „gyermekkori gyöngé kísérlete” nyilvánosságra kerüljön, ez a gesztus pedig viszonylag ritkának tekinthető az életmű szövegkezelési eljárásai közt, hiszen meglehetősen kevés olyan műről van tudomásunk, amelyet Jókai egyáltalán nem akart nyomtatásban közölni. Az „igen nagy érdek”, amely a szöveg visszatartását legitimálja, ismeretlen. Természetesen érvként felmerülhet az esztétikai aggály, a nyomtatásban megjelent vagy színpadon játszott Jókai-drámák sem képviseltek azonban magas esztétikai minőséget, és ezt valószínűleg maga az író is belátta – legalábbis egyik visszaemlékezésében

¹⁵ JMÖM Drámák 1, 739–740.

¹⁶ *Jókai és a „Zsidó fiú”, Fővárosi Lapok*, 1893. ápr. 9., 1–2. – JMÖM Drámák 1, 740–744.

¹⁷ Jókai Mór a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárnokának, Budapest, 1901. november 19., PIM Kt, V. 3099.

fiatalkori drámái kapcsán megjegyezte, hogy „[r]osszak lehetnek, de van bennük nagyratörekvés”.¹⁸ Sőt, *A zsidó fiú* a hibái ellenére olyannyira fontos volt számára, hogy végül a teljes szöveget megjelentette a *Magyar Szalon* 1894. januári Jókai-számában.¹⁹ Ezzel szemben *A bölcsek köve* újbóli megtalálását érezhetően nem övezte akkora öröm, mint az előző drámáét, és ez a különbség nem csak *A zsidó fiú* kezdőpontként való láttatása és az életműben betöltött szimbolikus jelentősége miatt alakulhatott így. Feltehetően lélektani okok (is) állhattak Jókai döntésének a háttérében, hiszen *A bölcsek kövével* kapcsolatos mély hallgatása arra enged következtetni, hogy a pályázaton elért utolsó hely okozta kudarcélmény jelentősen befolyásolta a szöveghez való viszonyulásának módját. 1901-ben, két évvel a fiatal, zsidó származású színésznővel, Nagy Bellával kötött második házassága idején ráadásul jelentős magánéleti krízisen ment keresztül – számos családtagja és a közvélemény jelentős része elfordult tőle, illetve több inzultust is el kellett szenvednie –, így valószínűleg nem akarta a figyelmet egy ifjúkori, írói „balsikerére” irányítani. Mivel filológiai adatok révén lélekállapotot aligha rekonstruálhatunk, nem állapíthatjuk meg bizonyosan a kézirat visszavonásának okát, a pályázaton elért utolsó helyből fakadó kudarcélmény tűnik azonban az egyik legvalószínűbb magyarázatnak.

Noha Jókai valóban nem igyekezett a nyilvánosság előtt az életműve részeként feltüntetni *A bölcsek követ*, Solt Andor azon megállapítása, amely szerint „nem is említette soha ezt az ifjúkori művét”,²⁰ nem teljesen állja meg a helyét. Azon túl, hogy két levélben – a pályája kezdetén, illetve a pályája végén – sajátjának vallotta a drámát, úgy tűnik, egy 1882-es emlékiratában is megemlékezett róla – még ha címtelenül is. A mű tartalmi vonatkozásait illetően mindössze a Czuczor Gergely szövegezésében fennmaradt és Vörösmarty Mihály által aláírt tömör véleményből tudhatunk meg egy keveset: „Bohózatok alakú haszontalanság, melly semmi drámai tulajdonsággal nem bír. Az illírek és a pánszlávok ellen van némileg irányozva, bunkós modorban, vastag tréfákkal.”²¹ *A Mire vénülünk meg?* című visszaemlékezésében Jókai említést tett arról, hogy *A zsidó fiú* után rendszeresen kísérletezett drámaírással: „Ettől fogva aztán minden esztendőben írtam egy nagyobb munkát: drámát, vígjátékot, mindig. Némelyiknek a nevére sem emlékezem már. Valamennyi mind ott van az akadémia lomtárában valahol. Rosszak lehetnek, de van bennük nagyratörekvés. Az egyikben tudom, hogy az akkori pánszláv agitátorok vannak kifigurázva, egy másikban a vidéki műkedvelők.”²² Az előbbi darab minden bizonnyal *A bölcsek köve* lehet, hiszen az 1844-es bírálat szintén kiemelte a szöveg pánszlávellenes életét, ez a sommás megjegyzés pedig nem alkalmazható más fiatalkori drámára; míg az utóbbi körülírás valószínűleg a *Két gyámmra* vonatkozik. Jókai tehát meglehetősen precízen emlékezett

¹⁸ JÓKAI, *Mire vénülünk meg?*, i. m., 309.

¹⁹ JÓKAI Mór, *A zsidó fiú*, Magyar Szalon, 11(1894), 20. köt. (1893. okt. – 1894. márc.), 705–750.

²⁰ JMÖM Drámák 1, 726.

²¹ VMÖM 16, 373.

²² JÓKAI, *Mire vénülünk meg?*, i. m., 309.

vissza kezdeti írásaira: nem csupán az évi rendszerességgel beküldött pályázatokat elevenítette fel, hanem ezek készülési sorrendjét is pontosan felidézte. A *bölcsek követ* tehát ha nem is akarta szervesen az életműbe illeszteni, de valamilyen szinten mégiscsak számontartotta.

A pánszlávok emlegetése miatt az elveszett darab tematikus szálak mentén összefüggésbe hozható egy másik korai művel. A fiatal Jókai 1846 folyamán kezdte el írni *Szomorú napok* című második regényét, amelynek közlése az *Életképek*ben megjelent hat fejezet után megszakadt. A folytatást Jókai csak 1856-ban írta meg: ez évben a *Pesti Napló* – az író által eszközölt néhány módosítással – újraközölte a korábbi részeket, majd a további fejezeteket is megjelentette. E korai regényében Jókai negatív színben tüntette fel a pánszláv agitátorokat, akik az 1831-es kolerajárvány idején uszításra használták a parasztság tudatlanságát. Noha a *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* novelláiban – úgy mint *A Bárdy családban* és a *Szenttamási Györgyben* – gondot fordított a román és a szerb nemzetiségi mozgalmak ábrázolására, illetve ezen felek igazságának kiegyensúlyozott megjelenítésére, a pánszláv mozgalom jogosságát nem ismerte el.²³ 1848-ban azonban, a politikai közeg változását érzékelve, Jókai a regény félbeszakítását éppen a pánszlávok ábrázolásának a kifogásolhatóságával indokolta: „A dolgok úgy találtak fordulni; hogy jelen időinkben éppen e szláv testvéreink buzganak legerősebben szabadságunk igaz ügye mellett minden idegen ajku hontársaink között. Ezek ellen izgatni most a legnagyobb eszélytelenség volna.”²⁴ Bár Jókai az 1850-es évek kormányzati politikájával és az elmúlt évek tapasztalataival szembesülve mégis befejezte a regényt, érzékelve a parabolikus ábrázolásmódban rejlő lehetőségeket és áthallást teremtve az 1831-es kolerajárvadás rémségei, valamint az 1848–49-es nemzetiségi összeütközések között,²⁵ 1848 körül időszerűtlennek érezte a pánszlávizmus negatív színben való feltüntetését. Véleményének időközbeni megváltozása szintén indokolhatja tehát, hogy *A bölcsek követének* megírását követő években nem próbálta megjelentetni művét vagy annak valamely részletét.

Az, hogy mi lett a darab sorsa, miután Jókai visszaszerezte az Akadémiától, nem tudható. A kézirat továbbra is lappang, ha ugyan meg nem semmisült, hiszen ha Jókai számára valóban kellemetlenséget jelentett az újbóli felbukkanása, könnyen lehet, hogy végérvényesen megszabadult tőle. Ez a gesztus nem lett volna példa nélküli, ugyanis

²³ SZILÁGYI Márton, *Egy 40-es évekbeli regény az 1850-es években: Szomorú napok* = Uő, *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, Bp., Osiris, 2021 (Osiris Irodalomtörténet), 301–319. Különösen: 313–319. – A *Szomorú napok* elemzésében Fried István szintén jelentős figyelmet szentelt a pánszlávizmus kérdéskörének, bizonyítva Kollár és Šafárik hatását Bodza Tamás ábrázolásában: FRIED István, *Egy korai Jókai-regényről – kissé másképpen* = Uő, *Jókai Mórról másképpen*, Bp., Lucidus, 2015 (Kisebbségkutatás Könyvek), 9–30. Különösen: 17–22.

²⁴ JÓKAI Mór, *Szomorú napok*, s. a. r. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1963 (Jókai Mór Összes Művei), 253. – Egy 1899-es visszaemlékezésben Jókai viszont a „képzelő tehetség” elfogyását jelölte meg a közlés megszakításának okaként. A két magyarázat ellentmondásos viszonyára Szajbély Mihály hívta fel a figyelmet: SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010 (Magyarok Emlékezete), 83–85.

²⁵ SZILÁGYI, i. m., 319.

egyrészt Jókai mindig érzékenyen alakította a pályájáról és személyéről nyilvánosság elé tárt, reprezentatív képet, másrészt Peti Józsefné Váli Mari emlékirata például beszámolt egy olyan esetről, ahol Jókai a kortársai imázsának védelme érdekében semmisített meg számára kellemetlennek tűnő dokumentumokat. Ihász Lajos, miután megörökölte keresztapjától, Ihász Jánostól azon leveleket, amelyeket Kossuth Lajos küldött neki az olasz emigrációból Ihász Dániel halála után, megmutatta őket az öreg Jókainak, aki:

mikor valamennyit átolvasta, úgy találta, hogy azok közül néhányat okvetlen a kandaló lángjai által kell megsemmisíteni, annyira bántotta az a féltékenykedés és egymásra való irigykedés, melyre az emigráció tagjait képesnek sem hitte volna, ha ez elhalványult lapok arról nem tanuskodnak... Ezt az eljárását Lajos öcscsének bejelentve, tudatta, hogy a többi legjobbnak tartaná a *Magyar Nemzeti Muzeumba* beadni megőrzés céljából.²⁶

Természetesen nem zárható ki, hogy a drámaszöveg egyszer valamilyen módon mégiscsak előkerül, de a címéhez méltóan *A bölcsek kövének* megtalálása nem ígérkezik egyszerűnek. Addig is – még ha láthatlanban is – azért mégis érdemes számot vetni a létezésével és az életműből félig-meddig kirekesztett státuszával, hiszen mindez sokat elárul a fiatal Jókai írói attitűdjéről és az életmű képét formáló szerzői eljárásokról.

²⁶ Peti Józsefné Váli Mari, Jókai Mór ifju koráról, első házasságáról, ezen házasság harminczkilencz éves tartamáról, özvegységben töltött idejéről és második házasságáról megőrzött és feljegyzett: Emlékek, OSzK Kt, Quart. Hung. 2077, III, Betét a 196 d. oldalon kezdődő 20d fejezet elejére. – Amint egy 1899. január 17-re datált köszönőlevélből tudható, a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába végül a következő adomány került: „Kossuth Lajosnak néhai Ihász Dániel hagyatékából származó levelei. 57 db.” (Jókai Mór Ihász Lajosnak, OSzK Kt, Levelestár, 1. levél).

KOVÁCS DOMINIK

Szent vagy őrült?

A halottlátó Charitás alakja Czákó Zsigmond *Szent László és kora* című művében

Czákó Zsigmond *Szent László és kora* című, 1844-ben írt, majd a szerző halála után hét évvel bemutatott¹ darabjának egyes szereplői a szélsőséges és kiszámíthatatlan reakciókban, brutális tetteikben a borzongatás és a megrökönyítés esztétikáját képviselik, egyértelmű összefüggést mutatva Czákó 1846-os *Leonájával*, amelyben a fanatikus jellem ábrázolása egészen szélsőséges cselekményelemekig vezet, a címszereplő által elkövetett gyerekgyilkosság számtalan további tragédiát idéz elő. A *Leona* története szerint a bűnbe esett és tébolyodott apáca, Leona felkeresi hajdani csábítóját, Erastot, és annak a Bizánc környéki remetekunyhójában hajtja végre a gyilkosságot. Két sajátosan értelmezett világkép találkozik itt: amíg Erast egy természetvallás nevében a világtól elzárva gondoskodik a fiáról, Aquilról és a nevelt lányáról, Irénről, addig Leona a kereszténység szimbólumrendszerét kifordítva hozza létre azt a deviáns meggyőződést és világképet, amelynek segítségével megpróbálja rávenni Irént a saját kisfia meggyilkolására.² Ahogyan Hojdák Gergely fogalmaz: „Leona valóban a szavak mestere: a szónoki stratégiája, hogy kiforgatja önmagukból a kereszténység tanait, a feltámadás vallását a halál vallásává költi át, egy amolyan fekete kereszténységgé.”³

A jelen tanulmányom előfeltevése, hogy a *Szent László és kora* egy a fentihez hasonló ellentétet mutat be a címszereplő uralkodó és a túlvilággal kapcsolatot tartó Charitás apáca között. A dráma szüzséje a következő: László király elszánt harcot folytat elődjével, Sólommal, aki a trónjától megfosztva, tömlöcbe vetve is hatást tud gyakorolni az ország vezető főuraira, pártütésre biztatja őket. Elsősorban az egyház köreihez tartozó hatalmi elitet vonja a befolyása alá, hiszen – mint azt a *Szent László és korára* reflektáló szakirodalom megerősíti – az uralkodó egyáltalán nem biztos a kereszténység felvételének helyességében.⁴ Ez a tekintéllyel bíró érdekkör eléri a királynál,

¹ DÖRGŐ Tibor, *Czákó Zsigmond Szent László és kora című drámájának szöveg hagyománya*, ItK, 98(1994), 3. sz., 402–410. Különösen: 403.

² CZÁKÓ Zsigmond, *Leona = A magyar dráma antológiája*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Osiris, 2005, 357–388.

³ HOJDÁK Gergely, *Az első magyar »pszichodráma«: Czákó Zsigmond: Leona = Uő, A tragédia színévaltozása: Tragikum és medialitás a késő romantikus magyar irodalomban*, Bp., Gondolat, 2021, 243–272. Az idézet: 265.

⁴ DÖRGŐ Tibor, *A nemzeti elkötelezettség példái Czákó Zsigmond két drámájában = Romantika: világkép, művészet, irodalom*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, HAJDU Péter, Bp., Osiris, 2001, 175–187. A konkrét szöveghely: 178.

hogy Sólomot szabadon bocsássa, aki viszont továbbra sem a békességre törekszik, hanem a trón visszaszerzése a célja. Ennek érdekében még Kutesk kun vezérrel is szövetségre lép, közösen megtámadják Magyarországot, László azonban magabiztos győzelmet arat felettük.⁵

A pártütői közösségben különös pozíciót foglal el Charitás apáca, aki a látomása-ira hivatkozva próbálja rábírní Lászlót Sólom szabadon bocsátására. A cselekmény előrehaladtával egyre borzongatóbb jelleget ölt a figurája, későbbi megjelenései során kísértetként, temetői rémként tűnik fel. Ez a pozíció arra utal, hogy a keresztény hithez való erős kapcsolódása ellenére antagonisztikus jegyeket visel. Az szintén az előfeltevéseim közé tartozik, hogy Charitás alakja több tulajdonsága alapján is párhuzamba állítható a *Leona* címszereplőjével. Dörgő Tibor kutatásai szerint Czakó Zsigmond a drámája megírása előtt hosszas kutatómunkát végzett, különböző krónika- és mondarészletek áttekintésével készült László és a környezete irodalmi ábrázolására. Charitás szerepéről valószínűleg a Hartvik-legendából értesülhetett.⁶

A mű utótörténetéhez némiképp illeszkedik Váradi Antal *Charitas* című darabja, amely majdnem ötven évvel a *Szent László és kora* megírását követően keletkezett, és 1892-ben megkapta az Akadémia Koczán-díját, 1898-ban pedig a Magyar Történeti Színműtár sorozata is közölte. Nagy Imre megállapítása szerint a Salamon király köré fűződő krónikás források több szerzőt is megihlettek, elsőként a jezsuita Illei Jánost, majd Komlóssy Ferencet, illetve a vizsgálat tárgyát képező szöveg szerzőjét, Czakó Zsigmondot is. Nagy azt írja, hogy a különböző drámaelőzmények közül a *Szent László és kora* befolyásolta a legjelentősebb mértékben Váradi munkáját, de az utóbbi mű apácafigurája teljesen más kontextusban és funkcióban jelenik meg, mint Czakó Charitása. Ebben a történetben ő Salamon király hűséges szerelme, aki sorozatos igazságtalanságokkal szembesül Salamon részéről. A hűtlen feleséggel, Zsófiával szemben ő képviseli a tiszta vonzalmat, és az eltévelyedett uralkodót az ő imája kíséri a halálba.⁷

A nő démonikus személyiségként való megjelenítése egyértelműen csak a czakói interpretációban érvényesül. Ugyanakkor azt is fontos tisztázni, hogy a *Szent László és kora* alakjai korántsem vegytiszta jellemek. A címszereplő uralkodó döntéseinek jogosságában éppúgy kételkedhetünk, mint a vele szembenállók cselekedeteiben. A karakterológiai hasonlóságok mellett fontos különbség Charitás és Leona között, hogy míg az előbbi a jelenségén és a verbális közlésein keresztül válik rémisztővé, addig az utóbbi tényleges cselekedeteket hajt végre, amely által megfélemlíti a környezetét, bosszút áll rajtuk a személyes sérelmeiért.

⁵ CZAKÓ Zsigmond, *Szent László és kora* = CZAKÓ Zsigmond összes művei II., szerk. FERENCZY József, Bp., Aigner Lajos – Pallas, Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1884, 1–150. A következőkben a darabból származó valamennyi szövegrészletet e kiadás alapján idézem.

⁶ DÖRGŐ, *A nemzeti elkötelezettség példái...*, i. m., 176.

⁷ NAGY Imre, Balog István, *Váradi Antal és a pécsi színjátszás a XIX. században* (Ötöröny XXI.), Pécsi Szemle, 15(2012), 1. sz., 16–33. Különösen: 29–30.

A „charitas” szó jelentése ’szeretet’, és a legenda szerint Szent Zsófia egyik lányát hívták így, akit Hadrianus császár végeztetett ki, amiért az üldöztetések ellenére is kitartott a keresztény hite mellett.⁸ A név alapján tehát előzetesen egy őszinte és tiszta személyiségre következtethetünk. Bizonyára összefüggésben áll a névadással, hogy Charitás első darabbeli említésekor Gyula nádorispán is „kegyes szűz”-ként hivatkozik a hajadonra, aki István király szentté avatása során hallatott magáról először. A nádorispán visszaemlékezése szerint az egybegyűltek nem tudták felnyitni a koporsó kőfedelét, a jelen levő Charitás pedig Sólom bebörtönzésének tényére vezette vissza a szent földi maradványainak hozzáférhetetlenségét:

„Isten parancsa” – mondá Charitas –
Mit égből olvasott csillagbetűkből:
„Hogy e koporsó addig zárva lesz,
A míg Sólom király fogságban ül.”

A párbeszédből ugyanakkor az is kiderül, hogy Gyula éppen Charitás befolyásától félti a királyt, nehogy a nő jóslatai hatására szabadon bocsáttassa Sólomot. El akarja érni, hogy az uralkodóban vehemensebb harag gerjedjen a politikai ellenfelei irányába, és ennek elérése céljából a saját fiát, Dezsőt is hajlandó feláldozni.⁹

Charitás első színpadi megjelenésére a darab cselekményében viszonylag későn, a második felvonás hatodik jelenetében kerül sor. A nő két pap társaságában érkezik, a szerzői instrukció részletes tájékoztatást ad az öltözetéről. Az alakjához kapcsolódó attribútumok – az apácát egyértelmű utalásai mellett – Leona figuráját is eszünkbe juttathatják. Charitás „fekete fejk”-et, illetve hosszú, fekete fátylat hord, a fehér tunikájának nyakrészéről egy kereszt lóg, a tunika alatt pedig „hosszú fekete uszályos öltöny”-t visel. Ahogyan a megjegyzés fogalmaz: „fiatal, mintegy 18 éves, igen szép volt”.¹⁰ Ezzel szemben Leona fizikai leírása az első színpadi felbukkanásakor igen szűkszavú, a második felvonás második jelenetében csupán annyit tudunk meg róla, hogy „avult fekete öltöny”-ben van.¹¹

Ez a rövid utalás ugyanakkor igen releváns a jelen gondolatmenetben. A fekete öltöny mindegyiküknél az apácidentitás tartozéka, az állapotbeli különbségek viszont nem csupán a hierarchikus rendszerben való eltérő pozícióra, hanem a két életút alapvető fáziskülönbségére is utalnak, Leona üldöztetésére, romlott erkölcsére, illetve Charitás implicit hatalomgyakorlási ambícióira. Charitás áldással köszönti László királyt, a voltaképpeni ellenfelét, éppúgy, mint Leona, aki a következő üdvözléssel lép be Erast Bizánc környéki kunyhójába: „Az ég árásson áldást rátok”.¹²

⁸ SLÍZ Mariann, *Az Árpád-ház névadása Géza fejedelemtől III. Andrásig*, Bp., ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet Névutató Munkaközössége, 2000 (Magyar Névtani Dolgozatok, 168), 15.

⁹ CZAKÓ, *Szent László és kora...*, i. m., 6–7.

¹⁰ *Uo.*, 41.

¹¹ CZAKÓ, *Leona...*, i. m., 368.

¹² *Uo.*, 368.

Charitás nyitómonológja romantikus képeket vetít a befogadó elé, terjedelme-
se és poétikai kidolgozottsága a teljes dráma szövegkörnyezetéből kiemelkedik,
már-már önálló műalkotásként is értelmezhető lenne. Erre a jellegre utal, hogy
1845. március 6-án a *Honderü* közölte Czakó drámájának e részletét, a szöveg némely
helyeken azonban eltérést mutat a későbbi szövegkiadásokhoz képest. A változtatás
a cenzúra közbelépésére is történhetett. Hasonló esetről árulkodik például Czakó
Zsigmondnak a kolozsvári *Múlt és Jelen* folyóirat szerkesztőjéhez, Szilágyi Sándorhoz
írott levele, amelyben arról számol be, hogy a hivatalos szervek többször is elle-
hetetlenítették már a *Szent László és kora*-ból kiválasztott részletek publikálását.¹³
A monológ egy meglehetősen idillikus alaphelyzetből indul. Boda István Károly és
Porkoláb Judit szerint: „Az idill mint esztétikai minőség egy eszményi, tökéletes,
harmonikus és boldog [...] állapot, környezet vagy világ ábrázolása, amely a mű
szerzőjének, illetve alkotójának [...] szándékától függően az emberi harmónia és
boldogságkeresés kifejezője lehet.”¹⁴

Charitás természetesen nem a hajnal vagy a nappali fény motívumrendszerét rendeli
hozzá a szövegében megjelenő imai alapszituációhoz, hanem az alkony és az éjszaka
képeit. Esti fohászkodása során „egy égi lény”, egy „testetlen bájalak” tűnt fel az ágya
fölött, akinek az aranyfürtjei a nappal, a kék szeme az éggel, az arca pedig a csillagokkal
mutatott azonosságot. Ezután Charitás arról beszél, hogy a nemtő egy folyópartra vitte,
amely a jótétemények okán fakasztott könnyek forrása, voltaképpen a halhatatlanság
vize. „Öröm és hála üdvös nedve” – ahogy a hajadon fogalmaz.

Az emberiség mindaddig élni fog,
míg e kisdéd csermely kiszáradand,
s kifogytával az ítélet napja lesz.

A folyó túlpartján ott van a boldogság és az örök élet ellenpárja, a gyász és a fájdalom tere:

E kis pataknak tulsó partjain
Egy ür nyílik, sötét s fenéktelen
Egy ür a melynek széle hossza nincs.
Rideg, kietlen, néma, hallgatag;
Pusztult magány, képén a borzalom

Charitás a földi lét véghatárát vizionálja ekképp, és a szózata befejeztével konkretizálja,
hogy súlyos vétek lenne László részéről Sólom meggyilkolása.¹⁵

¹³ DÖRGŐ, *Czakó Zsigmond Szent László és kora* című..., i. m., 404.

¹⁴ BODA István Károly, PORKOLÁB Judit, *A pásztorköltészettől a posztmodern utópiáig: Hipertextuális kapcsolatok az idillt ábrázoló költői és prózai szövegekben* = *Nyelv, kultúra, társadalom*, szerk. GECSŐ Tamás, SÁRDI Lilla, Bp., Tinta, 2015, 17–24. Az idézet: 17.

¹⁵ CZAKÓ, *Szent László és kora*..., i. m., 41–49.

Az állítólagos álomkép verbális közlése feldühíti a királyt, aki a hitetlenkedése után ingerülten távozik.¹⁶ A jelenet mintha egy szelídebb előképe volna annak a párbeszédnek, amelynek során a *Leona* címszereplője próbálja rávenni Irént a saját gyereke meggyilkolására. Az idős nő Charitáshoz hasonlóan ugyancsak hosszas szövegfolyamokban fejezi ki a gondolatait, amelyekben a kárhozattól való megmenekülést, a tragikus tett általi üdvözülést vetíti előre: „Atyád bűnös és bűnéért engesztelő áldozatul te meg fogod ölni ten gyermekedet.”¹⁷ A *Szent László és korát* vizsgáló korábbi szakirodalom terjedelmesen foglalkozott Charitás nyitómonológjának értelmezésével, és szinte valamennyi szerző egyöntetűen állította, hogy az apáca látomása jelentős mértékben elmozdul a keresztény motívumkörtől. Horváth János például arra hívja fel a figyelmet, hogy az Úr a sors könyvét nyitja ki Charitás előtt, a nő ebből tudja meg a végső igazságot. Horváth a monológot világlátomásnak nevezte, és Vörösmarty művével érezte rokoníthatónak.¹⁸

A *Leonával* való alakpárhuzamot egy előadástörténeti adalék is alátámasztja. Horváth János szerint a *Szent László és korának* 1854-es ősbemutatóján Charitást Jókainé (azaz Laborfalvi Róza) játszotta.¹⁹ Arra pedig Hojdák Gergely mutat rá, hogy a *Leona* címalakját az ősbemutatón szintén Jókainé jelenítette meg, több kritikust is megrökönyített a szenvedélyes alakformálás.²⁰ Dörgő Tibor Charitás látomásával kapcsolatban kiemeli a szövegrész önálló keretben való értelmezhetőségét, illetve egy motivikus hálózatot is felfejt, amelynek a tárgyátörténeti háttérében Czakó korábbi olvasmányait valószínűsíti. A legerősebb forrásnak Shelley *Mab királynőjét* tartja, de bizonyos részletek alapján az *Isteni színjáték*ban bemutatott vándorlást, valamint Byron misztériumjátékát, a *Káint* is rokoníthatónak érzi a *Szent László és korával*.²¹

Charitás jelenségének misztikusabbá, rejtélyesebbé válása felerősödik, amikor a harmadik felvonás harmadik jelenetében Gyula nádorispán egy udvari pletykát közöl az uralkodóval. A Sólom-párti körök azt terjesztik, hogy Charitásnak nyoma veszett. Az eltűnés oka valószínűleg az égiekkel való találkozás, a földi élethez túlságosan is tiszta szüzet magával ragadta a mennyek országa.²² László később arra utaló kijelentéseket tesz, hogy kételkedik Charitás szavahihetőségében és Sólom hívei közé sorolja az apácát.²³

Charitás következő színpadai feltűnésére a negyedik felvonás ötödik jelenetében kerül sor. A történet szerint az uralkodó éppen a kun hadsereggel folytat csatát,

¹⁶ *Uo.*, 50.

¹⁷ CZAKÓ, *Leona...*, i. m., 372.

¹⁸ HORVÁTH JÁNOS, *Czakó drámái = Horváth János irodalomtörténeti munkái III.*, szerk. KOROMPAY H. JÁNOS, KOROMPAY KLÁRA, Bp., Osiris, 2007 (Osiris Klasszikusok), 1023–1062. A konkrét szöveghely: 1057–1058.

¹⁹ *Uo.*, 1053.

²⁰ HOJDÁK, i. m., 271.

²¹ DÖRGŐ, *A nemzeti elkötelezettség példái...*, i. m., 180–181.

²² CZAKÓ, *Szent László és kora...*, i. m., 65.

²³ *Uo.*

a korábban általa száműzött Dezső is mellette harcol az ütközetben. A fiatalember halálos sebet kap, a kétségbeesett apa, Gyula nádorispán pedig a karjában viszi az ifjú holttestét a temetőkertbe, hogy a családi sírboltban örök nyugalomra helyezze.²⁴ Ezután a csatákban kimerült László pihenés céljából éppen arra a helyre fekszik, ahol korábban Dezső a halálát lelte. Félálomban a bűntudatról elmélkedik, a Hold feltűnése és a szerzői instrukció megjegyzései is a jelenet rémdrámai vonásaira utalnak:

A hold e jelenet alatt a távol fák sudarain fölkel s veresre csipkézi a felhőket,
László utolsó szavait égfelé intézve meglátja azt, és hozzá szól.

LÁSZLÓ. [...] Hunyd be szemed e rémes éjszakán,
Melynek tekintete oly szomorú,
Vér könnyed sírt e tér virányain,
S ha harmatában veresre mosdatott.²⁵

Ezután a szín változni kezd, ahogy a szöveggönyvben olvasható, felhők takarják el a Holdat, a tér besötétedik: „Kevés szünet után a királyi sátor alatt megjelen a Charitás árnya; elhervadt képpel, sápadtan, redőzött arczczal, mélyen beesett szemeit merőn Lászlóra függeszti.” László a feleszmélését követően fagyott kezeket említ, és egy kígyó testéhez hasonlítja az érintést, amit tapasztal. Riadtan veszi észre, hogy Charitás az, síri arcról beszél, halotti illatról, és úgy érzi, hogy a kiüresedett tekinteten keresztül a háborúban elesett áldozatok néznek vissza rá. A szentekkel társalgó apáca e helyütt már egyértelműen félelmetes, a démonikus szférából érkező lényként definiálódik a király szeme előtt. A fiatal nő borzongató hallgatása egyre zaklatottabbá és dühösebbé teszi Lászlót:

Miért kísértesz? miért háborgatod
Nyughelyemet? Nyisd meg rémajkídat.
Miért okádott vissza a pokol,
Mintha nem bírná megemészteni
Kárhozatod terhét – szólj végre már!²⁶

Miután Charitás árnya eltűnik, a riadt király rossz álmokként kategorizálja a látottakat. A történet kiszámítható fordulata, hogy a férfi a tudtán kívül az ő saját valóságáról vizionál, úgy érzi, egy koporsó alján fekszik, egy halott helyén.²⁷ Horváth János a már idézett munkájában Charitás árnyának időnkénti megjelenését a felvilágosult önvád kifejeződéseként értelmezi.²⁸

²⁴ Uo., 88–92.

²⁵ Uo., 97.

²⁶ Uo., 97–99.

²⁷ Uo., 99.

²⁸ HORVÁTH, *Czakó drámái...*, i. m., 1056.

A következő (egyben utolsó) találkozásra a negyedik felvonás tizenharmadik jelenetében kerül sor. A történet szerint az álruhás király egy éjszakai temetőben találkozik Gyula nádorispánnal, aki a fia holttestét akarja elhelyezni a családi kriptában. A szerzői instrukció ezúttal is megerősíti a cselekményszakasz rémdrámai jellegét: „Temetőkert, fenéken kápolna, sírkövek. A szinpad elején két felől egyik odalon oszlop, másikon kereszt.”²⁹ Miután Gyula távozik, a magányos László ismételten Charitás jelenlétével szembesül, a kísértet ezúttal egy sírkeresztre támaszkodva tűnik fel előtte. Ez a bemutatkozás egyértelmű kifejezése annak, hogy a szent Charitásból egy félelmetes kísértet lett, aki a kárhozatból szól az ellenfeléhez.³⁰ Magyar László András a *Bevezetés a kísértettanba* című kötetében a rémregénynek és a kísértetirodalomnak a felvirágzását a 18. század második felére teszi. 1764-ben jelent meg Horace Walpole regénye, a *The castle of Otranto*, amely nagyot lendített a lovaghistóriák újkori népszerűségén. Az angolon kívül elsősorban a német irodalmat említi az ilyenfajta regények kibontakozási tereként. Magyar szerint a romantika térhódítása egyet jelentett a kísértetmatika növekvő jelenlétével. Az elemzett jelenet vélhetően ennek a hatástörténeti folyamatnak a részeként vált az egyébként hagyományos királydrámai jegyeket viselő Czako-darab részévé.³¹

„Itt vagy megint, kénes lánghonodat / Miért hagyod? Gyötörni lelkemet?” – kérdezi László király Charitástól, „kénes lánghon” alatt pedig a poklot érti.³² Amint arra a Pál József és Újvári Edit által szerkesztett *Szimbólumtár* rámutat, a kénsárga szín a gőgös egoizmusra is utalhat, amely a legfelsőbb tudást önmagában véli felfedezni egyfajta isteni pozíciót vélelmezve. Ez egyértelműen a Sátán tulajdonsága, és így a kén motivikusan gyakran összekapcsolódik a pokollal.³³ László ezután átkozódni kezd, különböző gyötrelmeket kíván a rémalaknak, majd pedig rá is támad a kísértetre: „Tőled remegjek én? Megkísértem / A tulvilágba elér e karom?” A cselekményleírás szerint meg akarja ragadni az apáca alakját, aki azonban az első mozdulatra köddé válik: „Kevés légre van szükségem, / E rémektől szellőztetni agyam.” Majd amikor felvenné a ruháját, észreveszi, hogy a melle sebet kapott, a szövegkörnyezetből úgy tűnik, mintha a vérzés nem az átélt harcokkal, hanem a Charitással való konfliktusával volna összefüggésben.³⁴

Charitás, a halottlátó apáca alakja a színmű rémdrámai vonásait erősíti. Nem véletlen, hogy a szakirodalom a hatástörténeti előzmények esetében olyan alakokat emel a vizsgálat középpontjába, mint például Mab királynő, aki az angol népi

²⁹ CZAKÓ, *Szent László és kora...*, i. m., 109.

³⁰ *Uo.*, 110.

³¹ MAGYAR László András, *Bevezetés a kísértettanba*, Bp., Akadémiai, 1989 (4D), 125–127.

³² CZAKÓ, *Szent László és kora...*, i. m., 117.

³³ kén [szócikk] = Magyar szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi, 1997, 246–247.

³⁴ CZAKÓ, *Szent László és kora...*, i. m., 118–119.

képzelet egyik félelmetes és kiszámíthatatlan figurája.³⁵ Bár a *Szent László és kora* nem sorolható be egyértelműen a rémdráma műfaji keretei közé, számos olyan dramaturgiai fordulatot és jellegzetességet tartalmaz, amelyek által az 1846-os *Leonával* is rokoníthatóvá válik.

³⁵ TÓTFALUSI István, *Mab királynő* = Uő, *Irodalmi alakok nagy lexikona 1.: Mítoszok és mondák*, Bp., Argumentum, 2010, 257.

Ács Pál: *Hősök és hősénekek. A magyar hősköltészet Zrínyi előtt*

Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
2024, 354 l.*

Örömmel vállaltam el e könyv méltatását, mivel régóta lelkes olvasója vagyok Ács Pál műveinek. Ez a kijelentés persze furcsának, sőt gyanúsnak hathat, hiszen egy kutatónak nem a lelkesedés a dolga, hanem hogy hideg fejjel, kritikus szemmel tekintse át a korábbi irodalmat, majd pedig állítsa elő a maga produktumát. Ám a dolog úgy áll, hogy tanulmányok és könyvek ezreinek elolvasása után megtanuljuk megbecsülni a jó tollú, jól író, egyben szakmailag felkészült kollégákat, és tudatosan vagy tudattalanul is mintaadónak tekintjük őket. Ács Pál nekem feltétlenül ilyen kolléga. A következőkben megpróbálom kifejtetni, hogy miért.

Először említem a szakmai igényességet. A szerző láthatóan a legnagyobb örömmel és kíváncsisággal veti bele magát egy-egy probléma megoldásába, és ehhez nagy türelemmel és példás alaposággal kutatja végig a szóba jöhető szakirodalmat. Nagyon fontos ugyanakkor, hogy Ács Pál soha nem áll meg saját szűkebb tudományterülete határainál, hanem bátran kalandozik a művészettörténet, régészet, történettudomány tájain, ha ezt a téma megkívánja. A szerző nagyszerűen vissza tudja adni ennek a munkafolyamatnak az izgalmát, ugyanakkor körültekintő érvelésével arról biztosít minket, hogy jó irányba tartunk.

Másodsorban kiemelem Ács Pál tanulmányainak kiváló megformáltságát, stílusát. Szövegei szellemi utazások egy probléma megoldásához, ekképpen kicsit történetek is, ahogyan az igazán jó tanulmányok általában. A könnyen olvasható, könnyen gördülő narráció elvonja a figyelmünket arról, hogy a megoldáshoz vezető út tőlünk, olvasóktól is komoly menetteljesítményt követel – de szinte csak visszatekintve érzékeljük a megtett út nagyságát.

Végül Ács Pál tanulmányainak egy fontos, bár nehezen kifejezhető jellemzőjét említem még. Úgy vélem ugyanis, hogy ezeket az írásokat az teszi még igazán vonzóvá és érdekessé, hogy szerzőjük meggyőzően tudja tolmácsolni az olvasó felé az adott mű különlegességét, esztétikumát vagy éppen a filológiai probléma érdekességét, tehát azt, ami őt is megragadta. Szerintem ez a láttatni tudás, a téma érdekességének, szépségének ábrázolni tudása nélkülözhetetlen az igazán kimagasló és emlékezetes tanulmányokhoz. Elég most példaként említeni Ritoókné Szalay Ágnes nagyszerű dolgozatait, amelyek egytől egyig gyöngéd vallomások az antikvítás és a humanista

* Ez a szöveg annak a méltatásnak az írott változata, amely Ács Pál könyvének bemutatóján hangzott el 2024. május 29-én.

irodalom felé – amellet, hogy elképesztő irodalomtörténeti-filológiai bravúrok.¹ S ezek mellé nyugodtan hozzátehetjük Ács Pál írásait is.

Rátérve immár az ünnepelt könyvre, a fenti erények sokszorosán érvényesülnek benne: egyszerre tudományosan megalapozott, művesen megalkotott, és hozza közel az olvasóhoz a témát. Mielőtt azonban az érdemeiről bővebben szólnék, essen szó röviden a tartalomról. Úgy tűnhet, hogy a kötet tanulmányokra bomlik, de valójában mégis monográfia: azt mutatja meg, hogy a Zrínyi-féle *Szigeti veszedelem* előtti magyar irodalmi anyagban mely szerzőknél, illetve mely művekben tűnik fel a hősteremtés gesztusa, az epikus jegyek vagy tágabban értelmezve, a hőség formai-tartalmi jellemzői. Habár az egyes alkotások genezisének, illetve tartalmának aprólékos elemzései önmagukban is megállnak, a fent említett vizsgálati szempont mégis jól összetartja a kötetet, és nagyszerű a lezárás is, vagyis Arany János témába vágó korszakos tanulmányainak az analízise (269–285).

Már a fülszöveg is jelzi, hogy e vizsgálódásoknak tétje van. Mert bármennyire is ügyetlennek, szegényesnek tűnnek a tárgyalt históriás énekek és egyéb költemények a mai vagy akár a 19. századi irodalmi ízlés szerint, mégis: eme régi szerzők találták meg a hős alakját Bánk Bánban, Szondi Györgyben és Toldi Miklósban, és így műveiknek messze ható következményeik lettek. Nem is meglepő ezért, hogy irodalmárok sok generációja foglalkozott már ezekkel a szövegekkel, amelyek mind felvonulnak a könyvben, de Ács Pál mindig új, izgalmas, olykor vitára ingerlő, ugyanakkor minden esetben vitára alkalmas megoldásokat kínál.

A kötettel kapcsolatban két részletet emelek ki. Egyrészt nagyon tanulságos volt, milyen erősen összekapcsolódik a magyar történetírás és a magyar irodalom ebben a korszakban, vagyis a 15–16. században. Ahogy az a kötetből kiderül, a *Pannóniai ének* és a dési emlékezhely ihletője a magyar krónikahagyomány volt Thuróczy tolmácsolásában; a *Szent László-ének* krónikákból és legendákból táplálkozott; Valkai András Bonfiniit olvasta Bánk Bánkról szóló históriája megírásakor, továbbá az itáliai szerző műve volt a kiindulópontja a kenyérmezei csatáról szóló 16. századi költeményeknek, illetve általában a Kinizsi-kultusznak is. A honi történetírás és a magyar nyelvű epika, illetve epikus jellegű költészet közötti szoros kapcsolat azt jelzi, hogy – legalábbis e szerzők esetében – kevésbé beszélhetünk orális hagyományról; az említett énekszerzők mind literátus, iskolázott emberek, akik egyfajta kulturális transzferrel a históriai anyagot emelik át egy másik közegbe.²

A másik észrevételem a végvári kor heroizmusával kapcsolatos. Nagyon meggyőzően mutat rá Ács Pál arra, hogy ez a korszak, a végvári harcok kora Tinódi, Balassi

¹ Lásd egyebek mellett e két tanulmánykötetet: RITÓÓKNÉ Szalay Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, szerk. JANKOVITS László, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28). – Uő, *Kutak: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2012 (Humanizmus és reformáció, 33).

² Uo., 125–126.

és Zrínyi tollán „hősies korrá” nemesedik.³ Két szerzőt tennék még hozzá ehhez a névsorhoz, bár mindkettő kilóg egy kicsit a kötetből, tehát nem hiánypótlásról van szó. Az első szerző Istvánffy Miklós, a 16. századi magyar história nagy krónikása. Ő prózában írja meg a végvári harcok, vitéz tettek tucatjait, igen szépen kidolgozott, liviusi stílusban megformált epizódokban, eszményítve a magyar katonákat. Talán a Tinódinál jelentkező vitézi éthosz is hatott rá – akinek költeményeiből sokszor merített –, ám az is lehet, hogy erre nem szorult rá, hiszen maga és testvérei is szolgáltak végvári katonaként, így nagyon jól ismerte azt a világot.⁴ Érdemes lenne megvizsgálni, hogy vajon az ő műve hatott-e ilyenformán a végvári kor irodalmi ábrázolására.⁵

A másik, immár Zrínyi utáni mű Listius László *Magyar Mársa*. Ebben a kevésbé sikerült, bár nem érdemtelen epikus műben a mohácsi csatába igyekvő katonák jelennek meg anakronisztikus módon végvári katonákként, a teljes erénykatalógussal. Tény, hogy Listiusnál nagyon erős a Zrínyi-hatás, ám jelen esetben nemcsak erről van szó, sőt a végvári heroizmus megjelenítésekor a Balassi- és Tinódi-féle befolyás jóval hangsúlyosabb nála.⁶

Zárásként még újra szólnom kell a könyv erényeiről. A szerző szakirodalmi felkészültsége, igényessége ezúttal is nagyon imponáló. Nemcsak az alapproblémákról, a hősepika, az epikus hős, a hőskultusz fogalmáról és különböző értelmezéseiről kapunk elmélyült elemzést, de a szerző ugyanilyen lelkesen és avatottan ír a Szent László-képciklusokról, a váradi székesegyházról, Toldi Miklós történetiségének problémájáról,

³ Uo., 29–33.

⁴ Lásd erre: VARGA Szabolcs, *Genius loci: Az Istvánffy Baranyában = „A magyar történet folytatója”: Tanulmányok Istvánffy Miklósról*, szerk. ÁCS Pál, TÓTH Gergely, Bp., MTA BTK TTI, 2018 (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések) 59–87. – TÓTH Gergely, *A Historiae ismeretlen tájai: Néhány lépéssel közelebb Istvánffy Miklós életének és munkásságának feltáráshoz = „A magyar történet folytatója”...*, i. m., 7–33. Különösen: 21–24.

⁵ A 17. század harmincas éveiben Istvánffy művének elkészült a magyar fordítása is. A fordító, Tállyai Pál végvári tiszteknek, kapitányoknak ajánlotta a munkát, és valószínűleg ők segítették elő a megjelenését is. Lásd: BENITS Péter, *Bevezető = ISTVÁNFFY Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, s. a. r. BENITS Péter, I/1, Bp., Balassi, 2001, 7–23. Itt: 14–15. Tehát a saját korában jól érzékelték Istvánffy művének szoros kapcsolódását a végvári harcokhoz és a vitézlkö rendhez.

⁶ TÓTH Gergely, „Kik fegyvert viselnek, s török vért eresztnek, ezt azoknak csinálom”: Szerzői intenciók és a mohácsi csata értelmezési kísérletei Listius László *Magyar Márs* című művében (1653) = Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet, szerk. BENE Sándor, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Lceum Kiadó, 2021, 337–356. Itt: 344–348. Megjegyzendő viszont, hogy a vitézi heroizmusnak ez a költői formanyelve már a 16. század elején kezd kialakulni, erre bizonyíték az 1515. évi *Cantio Petri Berizlo* című magyar nyelvű költemény, Szabatkai Mihály tollából, amely Beriszló Péter horvát–szlavón bán török elleni harcairól szól. Lásd erre: GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 7), 82–85. Minthogy tehát a török elleni küzdelem is jóval a mohácsi csata előtt megkezdődött (gyakorlatilag a 14–15. század fordulójától folyamatos volt), úgy e küzdelem költői megéklésének poétikai eszköztára is régebben kezdett kialakulni. Ilyen értelemben mégsem annyira anakronisztikus a mohácsi síkon felvonuló magyarokról ebben a modorban írni, mert voltak közöttük szép számmal az akkori végeken harcoló katonák is.

a fogadalmi ajándékok 15. századi divatjáról vagy éppen a 19. században épített drégelyi nemzeti emlékhelyről. Az olvasó úgy érezheti, nincsenek elkent, fel nem derített részletek az irodalomtörténeti rejtélyek megoldása során, mert a szerzőnek mindenre van gondja. A könyv megformáltsága, stílusa is kivívhatja elismerésünket: örömmel haladunk tovább a szerzőt követve az újabb és újabb művek felé. A narráció sehol nem ül le, nincsen üresjárat, a szerző mindig a figyelmünket kéri, és ezt szívesen áldozzuk is neki.

A szerző emellett mindig szemléletesen mutat rá egy-egy mű lényegi vonására, és nagyobb összefüggésrendszerben helyezi el. A könyv minden fejezetében érezhető, milyen intenzíven mélyedt el egy-egy probléma vizsgálatában, és eközben milyen közel került személyesen is a szövegekhez. Ennek ő is tudatában van, és kötete végén hangot is ad neki. Hibaként jelöli meg ugyanis, hogy bár az említett szerzőkkel tengeri irodalom foglalkozik, „egyet nem teszünk – mert ez tudománytalannak tűnik –: nem olvassuk, nem értékeljük, nem szeretjük ezeket a szövegeket magyar irodalomként Arany János módjára” (285). Azt hiszem, ennek a megállapításnak az érvénye, miszerint a régiség irodalmával olvasói és nemcsak kutatói viszonyba kell kerülni, bátran kitágítható más, múlttal foglalkozó stúdiumokra is. Lehet, hogy értékítéletünk vagy a művekhez, hajdan volt emberekhez, eseményekhez való viszonyulásunk és ennek artikulálása utólag elfogultnak, tévesnek hat, vagy csak magán viseli majd saját korunk jellemvonásait. Mégis: ha így teszünk, akkor élő kapcsolatot alakítunk ki az adott szöveggel, és nem csupán kötelező penzumot teljesítünk.⁷ Mert ahogyan a történettudomány a múltunkkal való folyamatos párbeszéd, illetve a múlthoz való viszonyunkról folyó diskurzus,⁸ bizonyosan az irodalomtörténet is az, legalábbis annak kell lennie. Ács Pál könyve arról győző meg, hogy ennek a folyamatos dialógusnak van értelme, így lesz értékes és hiteles egy humántudományi dolgozat, szakembernek és további remélt olvasóknak egyaránt.

Tóth Gergely

⁷ Izgalmas példája ennek Vergilius *Aeneise*, amelyet a 2010-es évek közepének menekültválsága után most éppen ebből a nézőpontból olvasnak és értelmeznek több tanulmányban is (Aeneas és társai mint háborús menekültek, párhuzamba állítva szíriai menekültekkel vagy a holokauszt elől menekülőkkel). Lásd erre: KOZÁK Dániel, TAMÁS Ábel, *Előszó = A sokhangú Aeneis: Tanulmányok Vergilius eposzáról és recepciójáról*, szerk. KOZÁK Dániel, TAMÁS Ábel, Bp., reciti, 2024, 8–9.

⁸ Vö. SZIJÁRTÓ M. István, *A történelem diskurzusa: Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*, Bp., Ráció, 2021, 20.

Ács Pál: *Hősök és hősénekek. A magyar hősköltészet Zrínyi előtt*

Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2024, 354 l.

Ács Pál új könyve nem csupán a címben megjelölt téma miatt méltó a nagyobb szakmai figyelemre (tehát nem *csak* azért, mert a régi magyar irodalom egy kevésbé vagy legalábbis nem elég intenzíven kutatott műfaját tárgyalja), hanem a 19. századi magyar irodalom hagyományértelmezéseinek az átvilágítására is képes. Pontosabban: a láthatóvá tett metszetek nélkül aligha lenne megérthető az a bonyolult hatástörténeti összefüggésrendszer, amely a 19. századi jelenségeket a régi magyar irodalomhoz köti. A 19. században létrejövő újraírások és átértelmezések (gondoljunk csak Katona József, Vörösmarty Mihály vagy éppen Arany János életművére) pedig a későbbi irodalmi folyamatok szempontjából kiemelt jelentőségűnek bizonyultak, olyannyira, hogy ezzel már szinte el is fedik azt a szöveganyagot, amellyel éppen ez a könyv foglalkozik. Ezért nem fölösleges talán a monográfiát kifejezetten a 19. századi irodalmi összefüggések felől olvasni. Innen nézvést ugyanis egyenesen azt mondhatjuk, hogy Ács Pál vállalkozása fontos és hiánypótló munkának bizonyul.

Persze hogy mennyire az, azt csak most, a kötet elkészülte és megjelenése után láthatjuk: azt is mondhatnám, hogy a hiányra is csak a hiánypótlás ténye döbbsenhet rá a – nem naiv, de nem is eléggé gyanakvó, szakmabeli – olvasót. Ács kérdésfeltevései olyannyira természetesen illeszkednek bele a 19. századi irodalom újabb keletű poétikai vizsgálataiba is, hogy az már nem egyszerűen azzal magyarázható, hogy a szerző alaposan és gondosan felhasználta a vonatkozó szakirodalmat (a filológiaiit éppúgy, mint a poétikai természetűt), hanem sokkal inkább a nézőpont közelségében keresendő a magyarázat. Bármennyire is újszerű és inspiráló az a vizsgálati irány, amelyet Ács Jacques Le Goff nyomán „képzettörténet”-nek nevez (a „l’histoire de l’imaginaire” terminus magyaráztaképpen), nem hat teljesen ismeretlennek. Nagyon közel van a hagyományosan tárgytörténetnek (Stoffgeschichte) nevezett kutatási területhez is, még ha természetesen egészen mások a kutatástörténeti kötődései és távlatai; ám a felsejlő kapcsolatok elég erősek ahhoz, hogy átjárható legyen ez a két terület, és így ne csak egy mediavista vagy kora újkoros számára kínáljon megnyíló távlatokat, hanem otthon érezhesse magát benne az is, aki a 19. századi magyar irodalom tematikus előképeinek a vizsgálatát firtatja.

Éppen ezért csak néhány (számomra) fontosnak tűnő elemet ragadok ki ebből az igen gazdag anyagot tartalmazó és mindezt hatalmas szakirodalom alapján tárgyaló, mértéktartó, de komoly gondolati izgalmat jelentő könyvből. Annál is inkább, mert a szerzőtől megnyitott kérdésirányok meghosszabbítása a 19. századi irodalom bizonyos kérdéseinek az újragondolása irányába is mutat – és ezeket a könyv jelzi

ugyan, de nem mindenhol göngyölíti fel. Legalább néhány segédegységet érdemes tehát még hozzátenni a kötetből kirajzolódó képhez.

Talán nem csupán személyes elfogultság, hanem a kötet egyik intenciójának a beteljesítése is, hogy ezt a gondolatfutamot Arany János köré rendezem el. Arany ugyanis kulcsfigura abban a folyamatban, amely a – röviden mondjuk így, Ács Pál kötetének szóhasználatához igazodva – Zrínyi előtti szüzsék 19. századi ártértelemezéseiből kirajzolható. Ezt Ács Pál is így gondolta. Voltaképpen még azok a szájak is Arany életművéhez vezették el őt, amelyeknek nem Arany az első vagy legnagyobb hatású feldolgozója, megnevesítője és az irodalmi kánonba való legfőbb beiktatója. Ez a szerepe nyilván nem független attól, hogy az ő hatalmas szépirodalmi és a ponyvára is kiterjedő műveltsége tudatosan irodalomtörténeti reflektáltságú is volt, és nem csupán egy poétikai újragondolásra hajlandó és hajlamos szépíró rendszertelen olvasmányélményeit jelentette. Mivel azonban nem látjuk pontosan Arany olvasottságának a rétegeit és a határait, sok mindent csupán valószínűsíthetünk. Ács Pál Aranyról szóló fejtegetései már csak ezért is nagy jelentőségűek: még ha csupán feltételelesen engednek is meg bizonyos következtetéseket, új irányokba vezethetik az Arany irodalomtörténeti tájékozottságára kíváncsi kutatást.

Ennek értelmében érdemes talán egy-két reflexiót hozzáfűzni ahhoz a rendkívül izgalmas fejezethez, amelyet Ács a Toldi-monda történetének szentel.

Ez a rész azért is kiemelten fontos, mert Arany nem *csak úgy* választotta Toldi Miklóst elbeszélő költeménye főhőséül: Toldit ugyanis a Kisfaludy Társaság pályázati kiírása kifejezetten nevesítette, mint olyan személyt, aki köré epikai hagyományok épültek ki: „Készíttessék költői beszély versben, mellynek hőse valamely, a' nép' ajkain élő történeti személy, péld. Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és szellem népies legyen.”¹ Arany erre a sugallt témaválasztásra csapott le, és nyilván azért, mert az ő számára ismeretesebbek voltak bizonyos Toldi-hagyományok. Azt sem rejtély, hogy hol találkozhatott ilyenekkel: szülőhelyének, Nagyszalontának a helyi hagyományai vették őt körül születésétől, azaz a pályázat időpontját tekintve már évtizedek óta – még ha ezek a pontosan föl nem tárható Toldi-történetek önmagukban aligha alapozhattak meg egy történeti hitelességre törekvő verses elbeszélést, ahogyan ezt Arany későbbi tájékozódása jól mutatja. Ezért is értékelődhetett föl Arany számára Ilosvai Péter műve, amelyhez – amiként ezt a *Toldi* első része érzékelteti is – Arany igyekezett minél inkább igazodni, és ezt olyan módon is jelezte, hogy intertextuális elemeket épített be ebből a 16. századi verses szövegből. S alighanem már itt, a mű koncipiálásakor felmerülhetett Arany számára egy eredendő ellentmondás: mást sugallhattak a hozzá eljutott helyi mondai tradíciók, és mást Ilosvai szövege. Ahogyan ezt Vaderna Gábor tömören megfogalmazta:

Arany például a *Toldi* írásakor feltehetően olyan töredékes hőstörténetekkel találkozott Nagyszalontán, ahol Toldi Miklós Mátyás király udvarának tagja, s nem kis

¹ A Kisfaludy-Társaság Évtapjai, 7(1845–1846), 47.

bátorságra vallott, hogy a hőst visszahelyezte a másik nagy király, Nagy Lajos udvarába, méghozzá egy töredékes lovagregényparódia, Ilosvai Selymes Péter munkája alapján. (Hogy igaza volt, azt csak halála után bizonyította saját nagykőrösi tanítványa, Szilády Áron.) Mindez azt jelzi, hogy Arany számára a szájhagyomány útján elérhető népi hagyományok már eleve roncsoltak, töredékesek és torzítottak, s egy későbbi, már nem a nép „naiv” korából származó történet (ráadásul egy parodikus történet) segítségével korrigálta azt.²

Arról egyébként, hogy Toldiról a néphagyomány egészen más történeti indexű emlékezettel rendelkezett, és ezeknek a Mátyás korához kötődő mondavariációknak inkább Nógrád megye volt a fészke, már Kemény Zsigmond is megemlékezett egy 1854-es tanulmányában.³ Van erre egyébként ennél korábbi nyom is: Lisznyai Kálmánnak még az 1840-es években, a *Toldi* elkészülte előtt jelent még két, Toldi Miklóst idéző verse – a *Toldi Miklós’ sujtása* az 1845-ös *Honderűben*, a *Toldi Miklós mutatoujja* meg ugyanebben az évben az *Életképekben*⁴ –, amely egészen más mondai előzményekre támaszkodott, azaz felismerhetően (és Lisznyai lokális kötődéséből következően is) a nógrádi Toldi-hagyományokra épült, és persze mindkettő Mátyás-korabeli hősként szerepeltette Toldit.⁵

Ennek fényében pedig Arany döntése, amely Toldi történetét az Anjou-ház uralkodásának az idejére tette, komoly és merész kompozíciós döntésnek bizonyult, hiszen a pályázati kiírás intenciójával szemben foglalt állást: éppen azt nem valósította meg, amelyre pedig a pályázókat ösztönözték. Hiszen Arany eszerint éppen egy döntő ponton, a történet időbeli tájolását tekintve nem követte az akkor ismeretes mondahagyományokat. Arany ráadásul e döntése mellett kitartott akkor is, amikor trilógiává bővítette a művét. Utólag persze kiderült, hogy történetileg igaza volt – ám ez a kései igazolás már nem befolyásolhatta azt a koncepciót és szerkezetet, amely éppen ennek a választásnak a következtében már az 1840-es évekre kialakult. Arany döntése ugyanis inkább egy tévedhetetlennek bizonyult intuíción és persze az Ilosvai-mű komolyan vételén alapult.

Általában nem szokta hangsúlyozni a szakirodalom, de érdemes számontartani, hogy Aranynak ez a korán megszilárduló döntése mennyire merész koncepció volt. Ács Pál könyvének köszönhetően ez még inkább látszik. A monográfia ugyanis egy

² VADERNA GÁBOR, *Az Arany család népmesegyűjteménye* [recenzió] = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7., szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2019, 483–489. Az idézet: 488.

³ KEMÉNY ZSIGMOND, *Arany Toldi-ja* = *Uő, Élet és irodalom: Tanulmányok*, s. a. r. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 345–482. A vonatkozó helyek: 346, 371.

⁴ A két vers aztán megjelent kötetben is: LISZNYAI KÁLMÁN, *Madarak pajtása*, Pest, Müller Gyula, 1856, 139–154, 246–254.

⁵ Arról külön szakmai vita folyt a 20. században, hogy a történeti Toldi Miklós nógrádi illetékességűnek tekinthető-e, annyira eleven és gazdag volt a Toldira vonatkozó nógrádi folklór; a vita főbb állomásai: KARÁCSONYI JÁNOS, *Toldi Miklós származása*, *Katholikus Szemle*, 13(1899), 749–760. – MÁLYUSZ Elemér, *A Toldi-monda történeti alapjai*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 25(1924), 3–32. – BELITZKY JÁNOS, *Nógrádi eredetű-e a Toldi-monda?*, *Palócföld*, 1(1967), 1. sz., 89–95.

olyan szálát is fölrajzol, amelynek a fényében a Toldi-trilógia koncepciója erősen eltért az 1840-es években uralkodónak tekinthető mondai hagyományoktól, és Ács fejtegetései nyomán – még ha ez expressis verbis nem szerepel is az állítások között – úgy tűnik, Arany tudatosan fordult szembe ezzel a tradícióval. A Toldi-mondának a Mátyás korára való helyezése ugyanis párhuzamos volt a Kinizsi-mondáéval, és az egyik narratívának a jelenlétét a másik akár erősíthette is: Ács Pál ezt meggyőzően bizonyítja a kenyérmezei diadal történeti emlékezetéről írott fejezetben (195–239), és különösen elgondolkodtató az az adat, amellyel ezt az elemzését zárja: „Egy újabb évszázad elmúltával, a 19. század elején Kinizsi, az »erős Herkules«, a »magyar Herkules« már véglegesen elfoglalta helyét a legnagyobb magyar hősök panteonjában. Aki ekkor belépett a híres mecénás, Esterházy Pál nádor kismartoni palotájába, a főlépcsőházban Toldi Miklós, Kinizsi Pál és Hunyadi János szobraival találkozhatott” (239). Ehhez a kurta hősgalériához mérten igencsak feltűnő, hogy a Kisfaludy Társaság már idézett pályázati felhívása egyáltalán nem tartalmazta Kinizsi nevét – őt ott mintegy helyettesítette Toldi Miklós. Mindenesetre Toldi és Kinizsi párhuzama abban is megragadható, hogy mindketten egyszerű, alantas helyzetből jutnak el a király szolgálatáig, és mindkettőjüket hatalmas testi erő jellemzi. Ezért aztán az egyikhez hozzárendelt attribútumok kontaminálódhatnak a másik személy sorsával is. Akár azt is lehet mondani, hogy a Toldi-monda 1840-es évekbeli helyzete a leginkább egy alternatív Kinizsi-történetet vetített elő: Lisznai Kálmán két, már említett verse mintha kifejezetten ezt képviselné.

Ehhez mérten értékelendő Arany döntése: azzal, hogy Ilosvai elbeszélő költeményének hitelt adva „viszadatálta” Toldi Miklóst az Anjou-korba, meg is szabadította saját epikus művét attól a tehertételtől, hogy „csak” egy alternatív Kinizsi-monda legyen. Ennek pedig több komoly poétikai következménye is volt. Arany művében Toldi származása előkelő ugyan, de nem nevelik rangjához méltóan, ezért aztán az ő sorsképlete nem írható le társadalmi emelkedésként, hanem inkább a világrend helyreállításaként mutatkozik meg a király mellé kerülése. Az Anjou-kor mint díszlet lehetővé teszi a magyar lovagvilág ábrázolását, annak minden tudati, erkölcsi és vizuális elemével, és ezzel együtt a testi erő és rátermettség mindent eldöntő szerepének az érzékeltetését is magával hozza – ez aztán a *Toldi estéjében* egy korszakváltás tapasztalataként kérdőjeleződik meg, és Toldi halálát már az teheti elégikussá, hogy vele együtt ez a típusú hőseszmény is sírba száll.

A Toldi és Kinizsi közti párhuzam azonban Arany *Toldijának* a recepciójában is felbukkant még – és ezt talán érdemes hozzászámítani Ács Pál fejtegetéseéhez, mert ez ott egyáltalán nem említődött meg. Arany ugyanis 1847-ben még tervezett egy elbeszélő költeményt Kinizsiről is (ebből a szövegből semmit sem ismerünk), és ez az elképzelése párhuzamos volt a Toldi-téma folytatásával. Egy őszi levelében viszont egyszerre említette meg az akkor még be sem fejezett *Toldi estéjét* és azt, hogy miért nem akar mégsem Kinizsiről is írni: „Pali molnárból nehezen hiszem, hogy legyen valami, már csak azért is, mert benne alkalmasint Toldit kellene ismételtenem.” Ehhez mérten

van annak aztán különös jelentősége, hogy ekkor a *Toldi estéje* készülésétől is beszélt – ez a képzettársítás ugyanis azt érzékelteti, hogy hite és szándéka szerint ez az új műve már nem olyan lenne, mint a *Toldi*: „Toldi estéje még darabban van – egyszerűsíteniem kell az egészet, nagyon *képes*, nagyon keresett néhol.”⁶ Vagyis Arany nagyon világosan látta, hogy a *Toldi*ban megvalósuló szerkezet igen könnyen ismételtető lenne, sőt ezt a repetíciót nem is lehetne elkerülni egy Kinizsiről szóló történet koncipiálásakor. Márpedig ő nem a *Toldit* akarta ismételni. S valóban, a *Toldi estéje*, miközben cselekvényvezetésében sok mindent átvesz a *Toldi*ból, egészen más karakterű lesz, hiszen parodisztikusan és elégikusan képes átértelmezni a főhős életének utolsó pillanatait.

S a történet itt még nem is ér véget. Aranynak ugyanis szembesülnie kellett azzal, hogy – ha már ő nem tette meg – 1853-ban megírja valaki más a Kinizsi-történet verses feldolgozását: Tóth Kálmán művéről⁷ Arany nyilvánosan nem, csak magánlevélben nyilatkozott. Aranyak Tóth Kálmánról amúgy sem volt jó véleménye, a *Kinizsi Pál* című kötetét pedig egyértelműen a *Toldi* utánérzésének tartotta (amúgy nem jogtalanul). Ennek felismerését pedig saját, ekkor tizenkét éves lánya szájába adta: „Annyira meglopta Toldit [ti. Tóth – Sz. M.], hogy kis Julcsám is ráismert a lopott helyekre: »apám! ez innen s innen van!« Nem csak az első Toldit kopírozta pedig, hanem a másodikat is, a *mutatványt*, mi a Phoenixben kijött.”⁸ Nyilván most nincs mód és alkalom, hogy Tóth Kálmán *Kinizsi Páljáról*, illetve Aranyak az újabb költőgenerációhoz való viszonyáról részletesebben beszéljek, de Ács Pál könyve fényében alighanem akkor sem lehetett volna nem epigon módon hozzányúlni a Kinizsi-témához (Arany *Toldija* után!), ha Tóth Kálmán erőteljesebb költői tehetség lett volna. Hiszen a *Toldi*-téma és a Kinizsi-téma egymásba játszása kezdettől ott volt a hagyományban – csak ezt Arany képes volt felismerni, Tóth Kálmán meg nem.

Ács Pál *Toldi*-fejezetének van egy másik, igen érdekes filológiai újdonsága is. A szerző Pap Balázs kutatásaira támaszkodva hívja fel a figyelmet arra, hogy Ilosvai művének a Petrovay-énekeskönyvben (1670–1672) megőrződött kéziratos változatában nem esik szó *Toldi* Miklós anyjáról. Azokon a helyeken, ahol az „anya” szó szerepelt a nyomtatott változatokban, mindenhol az „ángya”, azaz sógornője kifejezés olvasható. S mivel ez – ahogyan ezt Pap Balázs bizonyította – nem szövegromlás vagy tudatos szövegátírás, hanem egy másik, talán az eredeti változat, komoly figyelmet érdemel. Ez ugyanis döntő módon megváltoztatja az Ilosvainál szereplő narratív szerkezetet, hiszen az érzelmi kapcsolat, amely *Toldi* és a bátyjának a felesége között megvan, egészen más motivációs hátteret (vagy éppen olvasói asszociációkat) engedhet meg.

⁶ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. szept. 6. = ARANY János *levelezése* (1828–1851), s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975 (Arany János Összes Művei, XV) [a továbbiakban: AJÖM XV.], 136–137. Kiemelés az eredetiben.

⁷ TÓTH Kálmán, *Kinizsi Pál: Népies Hősköltemény tíz énekben*, Pest, Bucsánszky Alajos, 1853.

⁸ Arany János Tompa Mihálynak, [Nagykőrös, 1853. jan. 18., II. levél] = ARANY János *levelezése* (1852–1856), s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, XVI), 153. Kiemelés az eredetiben.

Ács Pál ezt a felismerését igen mértéktartóan és árnyaltan tárgyalja – amúgy nagyon helyesen, hiszen hatástörténetileg nincs nyoma ezen történetvariáns ismeretének sehol a későbbi korszakokban. Arany szempontjából azonban érdemes mégiscsak szemügyre venni, mi minden következhet ebből. Még ha persze ez esetben nincs semmi alapunk arra, hogy feltételezzük Aranyról ennek a kéziratos énekeskönyvben lappangó, nem hagyományozódó változatnak a felhasználását, vagy éppen fordítva, a tudatos mellőzését.

Arany ugyanis az anya említését és szerepeltetését különös gonddal illesztette bele saját művébe – mintha érzekelte volna azt, amit Ács Pál a következőképpen fogalmazott meg: „a nyomtatott változatokba [ti. az Ilosvai-mű nyomtatott változataiba – Sz. M.] durva körülménységgel sikerült csak becsempészni Toldi anyját az ánya helyett” (187). Az anya jelenléte a szövegben így erősen összefügg a főhős személyiségképletével: az anyára ráutalt, tőle nagyban függő, lélekben még mindig gyermek Toldi alakja ugyanis olyan talányos megoldás, amely ismételten nem szokványos motivációkat hozhat létre.⁹ Egy fiatal és vonzó sógornő beépítése egy sokkal közhelyesebb szerelmi viszony lehetőségét rajzolta volna ki, míg az Aranytól alkalmazottak sokkal eredetibbnek bizonyulnak. Ezt bizonyítja az is, hogy Petőfi az Aranyhoz intézett második levelében éppen erre a részletre figyelt föl, és ennek kapcsán vélte úgy, hogy a tőle ekkor még személyesen nem ismert Arany személyiségének egyik lényegi eleméhez jutott el: „Igaz, hogy ismernünk kell annak jellemét, kit barátunknak választunk; de hiszen, gondoltam, te az enyémet már ismerheted munkáimból, valamint én kiismertem a tiedet Toldidból. A ki illy dicsően festette a gyermeki szeretetet, annak magának is jó fiúnak kell vagy kellett lennie, s a ki jó fiú, az nem lehet rossz ember, az szép, tiszta, nemes lélek.”¹⁰ Petőfi valószínűleg nem tulajdonított volna ekkora jelentőséget ennek a kompozíciós elemnek, ha hiteltelennek érezte volna, tehát a levélrészlet mint egykorú olvasat és befogadói tapasztalat is értelmezhető. S alighanem ez a visszajelzés is szerepet játszhatott abban, hogy Arany a Toldi-témával való későbbi foglalkozás során sem kívánt módosítani az anya szerepének beállításán. Hiszen ne feledjük, Arany ehhez a megoldáshoz ragaszkodott a későbbiekben is: miközben a *Toldi* azzal zárul, hogy a főhős soha nem lesz szerelmes, azaz Toldi sajátos férfimagánya a mű végén külön is föl van erősítve, az anyát fellépteti majd hasonló óvó és ellenőrző szerepben a *Toldi szerelmében* is (a *Toldi estéjében* kronológiai okokból erre már nem lehetett mód, hiszen ott az öreg Toldi a főszereplő). Toldinak a nőkhöz való ambivalens viszonya pedig az egész trilógiában (de különösen a *Toldi szerelmében*) erősen összefügg ezzel az anyaképpel – nem véletlen, hogy a korábbi, illetve alternatív megoldásokat tükröző szövegváltozatokban (a *Daliás idők* két kidolgozásában) Arany többféle módon

⁹ Erre a szokatlanságra épül rá egy érdekes újabb értelmezés, amely Toldiban egy nagyerejű, melegsívvű, hirtelen haragú, de retardált figurát látat: ONDER Csaba, A „vértagadó testvér” és a „derék fajankó”: Néhány megjegyzés Arany János Toldijának polgári jogi szemléletéhez = Uő, *Festina lente: Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról*, Eger, Liceum Kiadó, 2020 (Pandora Könyvek, 42), 121–134.

¹⁰ Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1847. febr. 23. = AJÖM XV. 55.

kísérletezett az anya személyével is, ám ezt az eredendő beállítást egy pillanatra sem adta föl. Valószínűleg azért, mert számára ez lehetett a mű egyik kulcseleme.

S még egy témát szeretnék Arany kapcsán érinteni, noha ez látszólag csak távolról kapcsolódik az életműhöz. A Bánk-téma kapcsán Valkai András művét elemzi Ács Pál, és ez is több módon kapcsolható a fentebbi problémákhoz, még ha a szerző – érthető módon – a leginkább Katona József drámájára utal mint későbbi, 19. századi feldolgozásra. S most nem is az a legérdekesebb, hogy a Bánk köré épülő történetvariánsok felbukkannak máshol is (ezek közül talán a legérdekesebb Grillparzer német nyelvű drámája, az *Ein treuer Diener seines Herren*, amely a Bánk-témának az uralkodó iránti lojalitás irányába való átértelmezése, az osztrák állampatriotizmus szellemében).¹¹ Ahogyan a Toldi-téma kapcsán is ott van egy másik hősnarratívának a feltételezhető hatása (lásd a Kinizsi köré épülő hőskultusz elemeit), úgy itt is felsejlik egy másik, későbbi történet ideidézhető párhuzama: Bánk feleségének a meggyalázása a Zách Klára történetét látszik felidézni, és az 1810-es évek drámairodalmának két legfontosabb drámaírója, Katona József és Kisfaludy Károly éppen ezt a két témát dolgozták fel – az előző Bánk történetét, a másik meg Záchét (ez utóbbi dráma persze hatástörténetileg sokkal kevésbé bizonyult jelentősnek). Egy Árpád-korról szóló narratíva így kapott megerősítést és egyúttal konkurenciát is egy későbbi, Anjou-kori eseményben, és ezáltal ez utóbbi is úgy tűnhetett föl, mint egy korábbi esemény reпрíze, amely persze az ismétlődésen túl eltérést is jelent. Gondoljunk csak a megtorlás sokkal véresebb módjára, amely Zách Felicián királygyilkosságot célzó, sikertelen kísérletét követte – hiszen, ahogyan ezt Ács Pál megállapítja, Gertrudis meggyilkolása után „a merénylet teljes körű megtorlása elmaradt, csak az első számú vádlott Petur bánt húzták karóba” (130). Viszont a Zách-féle támadást aztán egy egész nemzetség kiirtása követte.¹² Már az Anjou-kori hagyomány is hajlamos volt ezt az eseményt egy évszázaddal korábbi eset mintájára egy nemi erőszakból kinövő merénylet kísérleteként magyarázni – és ahogyan ezt Ács Pálnál olvashatjuk, „[f]elmerült, hogy az Anjou-kori krónika Zách Klára meggyalázásának és Zách (Záh) Felicián bosszú-merényletének történetét vetítette vissza Bánk bán korába” (131). Ez ugyan nem dönthető el egyértelműen, de a két eset a későbbi hagyományban akár kontaminálódhatott is – vagy legalább az egyik felbukkanása mintegy felidézhetette, esetleg pótolhatta a másikat. Ennek az egyik jele lehet, hogy ezt a mozzanatot Arany is beépítette – hangsúlyos módon – a *Toldi szerelmébe*. Hiszen a Kobzos alakjában, aki Toldi Miklósnak a bujdosásban társa, majd pedig unokahúgának férje lesz, a Zách család egyik életben maradt leszármazottja kapott helyet a cselekvényben – ráadásul úgy, hogy a házassága révén éppen az utódai viszik majd tovább a Toldi nevet, és azáltal a Zách és a Toldi család

¹¹ Ennek a kontextusára lásd: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 179–187.

¹² Erről lásd: ALMÁSI Tibor, *Záh Felicián ítéletlevele*, Aetas, 15(2000), 1–2. sz., 191–197.

későbbi története szétválaszthatatlanul össze is fonódik.¹³ A vérbűn árnyéka pedig – örökletes módon – rajta marad az Anjou-házon, úgy tűnik, hogy Nápolyi Endre meggyilkolása és majdan gyermekének a halála is mintegy Zách Felicián átkának kései beteljesedése. Ez pedig azt is jelenti, hogyha Aranynak a Bánk-témával való kapcsolatát, illetve az erre adott reflexiót akarjuk számba venni, akkor nem csupán a Katona-drámára tett elemző megjegyzéseit érdemes elolvasnunk: figyelni lehet a Zách-téma többszöri jelenlétére is az életműben. Akár még arra is, hogy a *Zács Klára* című ballada miképpen kap más jelentést, ha a *Toldi szerelme* betétdalaként találkozunk vele (ott egyébként a Kobzos előadásában hangzik el, saját családja tragikus sorsának krónikájaként), vagy ha a szöveget önállóan közlétevé Arany intenciójára ügyelünk, amely pedig nem tartotta szükségesnek történetileg értelmezni és szituálni a művet, hanem mintegy ráhagyatkozott a Zách-téma közkeletűségéből fakadó ismeretekre. Ez utóbbiak pedig részben a Bánk-téma népszerűségével (azaz mondhatni, a Katona-dráma ismertsége által) is meg voltak alapozva.

Egy szabályos kritikának nyilván sokkal részletesebben kellett volna foglalkoznia az alapul vett könyv témájával, logikájával, felépítésével. Az, hogy mindez most elmaradt, nem Ács Pál könyvének a kritikája, hiszen amire vállalkoztam, az éppen ennek a rendkívül inspiratív könyvnek egy sajátos nézőpontból való végiggondolása. Ezért is maradt el a szerző összes fontos és hangsúlyos állításának a felsorakoztatása és mérlegelése, és ezért váltak dominánssá a téma kapcsán felötlő reflexiók, amelyek hangsúlyozottan nem a régi magyar irodalommal foglalkozó irodalmár töprengései, hanem egy, a 19. századi irodalom irányából érkező, szakember olvasó megjegyzései. Csak remélni tudom, hogy a recenziónak ez a szokatlanabb formája is érzékeltetni tudta valamelyest Ács Pál könyvének ösztönző erejét.

Érdemes tovább gondolkodnunk azon, hogy milyen bonyolult hatásösszefüggések és poétikai kérdésfeltevések rajzolódtak/rajzolódnak ki a régi magyar irodalom romantikus újrafelfedezése és átértelmezése során – akár a régiség, akár a romantika oldaláról nyúlunk is a témához.

Ács Pál könyve ehhez a felismeréshez vezethet el bennünket.

Szilágyi Márton

¹³ Erről – mint a mű értelmezésének fontos eleméről – lásd: SZÖRÉNYI László, „Kinek én ezt írást történelem mellett”? *Lajos daliúnnepe* = Uő, „Álmaim is voltak, voltak...”: *Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról*, Bp., Akadémiai, 2004, 202–215. Különösen: 210–211.

RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS

Horváth Iván (1948–2024) halálára

*már hogyan lennék
alkalmatlan*

*nekrológot írni
Horváth Iván emlékére*

A Reneszánsz tanulmányok mesterképzési szakra jártam – Iván egyik innovációja volt ez annyi más egyéb mellett –, amikor nekem is megjelent egy tanulmányom a FiKon-ban, életemben az első. Ivánnak az egyik csütörtöki doktori órán felrémlt, hogy ez a *fikon* létező szó oksztán nyelven, és pedig ige, amely annyit tesz, 'csinál, alkot'. Innen ered hát a *Fiatalok Konferenciája* sorozat. Meddő kísérlet volt utánanézni a kifejezésnek.

Ez a műfaj, Iván táltosképzője, ahogy azt sokan hívtuk, nem csak doktoranduszoknak szólt. Magyar szakos évfolyamtársaimból páran közvetlenül az első félévüket töltötték el délelőttönként a Múzeum körút 4/A 417-es termében (ELTE BTK, Centre des Hautes Études de la Renaissance).

Az óra szimpóziumjelleggel az alagsori büfében folyt tovább. Még ha megszeppent arcok vették is körül Ivánt, aki zavarba ejtő közvetlenséggel ecsetelte egyik irodalomtörténeti sejtését, nem volt kérdés, hogy akik ott ülhetnek, akár tudnak, akár tanulnak, kivételezettek. Irigy voltam – talán ütközés miatt nem látogathattam az órát. Egyszer azért a táltosképzős gárda ebédlőasztalához keveredtem. Vagyis ahogy helyet kerestem, Iván intett, hogy foglaljak helyet náluk. Lelki szemeim szép rendezői beállításában úgy tetszik, vele szemben ültem le. Mintha *Az utolsó vacsora* egyik nézőjeként állt volna módomban a tanítványok közé telepedni, és mintha nekem kezdte volna ecsetelni a régi magyar irodalomból elveszett versek hiszterézis görbéjének az elméletét. Friss levezetés volt ez akkor, még csak 2011-et írtunk.

Reneszánszosként egy alkalommal egyedül voltam az órán – négyfős évfolyamunk volt –, és azt javasolta, találjuk ki, hogyan lehet a teljes magyar irodalmat veszteségmentesen tárolni. (Nem emlékszem pontosan, ez volt-e, vagy más, amiben az együtt gondolkodást igényelte tőlem.) Talán most sem sikerülne átlendülni a javaslat közvetlenségén: akkor az előző órák egyikén általa előadott verziót mondtam vissza mintegy védekezésből. Ötlete a genetikai információt tároló dezoxiribonukleinsav felhasználási lehetőségén alapult. Hiába, úgy izgultam, szinte a hátam közepére kívántam a helyzettel való szembesülést. Ki vagyok én, hogy egy ilyen tudóssal együtt ötleteljek?! Föl nem

érhettem ésszel. „Tanár úr! Én ezt az egészet nem értem!”, illetet volna mondanom. Azt hiszem, valódi elismerést váltott ki belőle: „Magának teljesen igaza van!”

Arra végképp nem lehet fölkeszűlni, ha az élet egyik leghétköznapiabb jelenetében elsőéves letére Ivánnal találja magát szemközt az ember, nemhogy az *olvasó*. Az A épület alagsori büféjében mintha egy izgatottságtól feszengős röpké ebéd erejéig egy asztalhoz tartozhatna vele. Erre tisztán emlékszem: elsőévesen a *Bevezetés a régi magyar irodalomtörténetbe* előadás után minden bátorságomat összeszedve megkérdeztem, hogy is volt annak az irodalomtörténésznek a neve, akiről Stéphane Mallarmé *Kockadobás* című költeményével összefüggésben esett szó. Ő nem azonnal válaszolt, hanem felvitt magával a 417-be, és ott hozta ismét tudomásomra:

– Mitsou Ronat.

– ... ?

Elbetűzte, leírtam, és megsejtettem valamit abból, hogy ha valakinek ilyen neve van, mint ez a két szó, azaz *egzotikus*; és ha ez elfér a régi magyar irodalom keretei között – akkor vagy nagyon elvitettem a házszámot, vagy rettentő sok minden vár még rám. Rám, akinek még akkor sem lett volna érdemes el- vagy lemaradnia ezekről a jó dolgokról, ha rettenetesen keveset tud, és mindig is keveset fog tudni.

Így kezdődött, hogy azt, aki egyik kedves költője kapcsán egy egzotikus nevű hölgy után bátorzkodott érdeklődni, asztalhoz ültette Horváth Iván. Így ismertem meg Ivánt, és így történt, hogy nem egészen jól ismertem meg. Saját belső őrlő kételyeim miatt, amit az őszinte csodálat és az elérhetetlenség görcse váltottak ki bennem. Bevallom, félreértettem őt. Amikor megjelent a FiKon-ban az első tanulmányom két rokonom „emlékének” ajánlva, a legközelebbi doktori órán megjegyezte – nem külön címezve vagy személyes éllel –, ő úgy tudja, ha dedikációban magyarul az *in memoriam* fordulattal élünk, azt anyanyelvünkön úgy fejezzük ki, hogy az illető „emlékére” írunk.

Elhültem. Ugyan rám is vetett pillantást, de nem hozzám beszélt. Kiigazított, és nem kijavított, végképp nem megalázott. Mégis valahogy életem egyik csendes megaláztatását láttam ebben, mert rossz szemmel néztem tanári közvetlenségét. Vannak dolgok azonban, amelyeket sohasem késő megtenni, például megbocsátani vagy megtérni. Vagy amelyek sohasem történnek meg velünk későn. Ilyen megérteni valamit. Megértettem, szoros értelemben vett *hallgató* létemre nem voltam még elég érett Iván pedagógiájához, aki bizalmat táplált egyfajta szókratészi bábáskodó módjára hallgatói felfogóképessége iránt, függetlenül attól, hogy kiérdemelték-e azt, vagy sem... Nem anyagismeretre apellált, hanem a gondolkodás képességére, az ész mint munkaeszköz és az ész mint pihenőeszköz használatára, e kétféle intellektuális tevékenység kölcsönös fölerősítésének a módjára. Nem nézte különösebben a másik személyét vagy tárgyi tudását, hanem azt, hogy bizonyos alapfeltételek felállítása és tisztázása során mit ismer fel, és mire jön rá a vele szemközt ülő. A doktori órák valójában szellemi terepgyakorlatok voltak, amelyeken az irodalomtörténeti adatok tömkelegével szemben Iván adta problémafelvetések analízisével foglalkoztunk, és ennek egy-két

társunk esetében a legnagyobb eredménye és elismerése a közös ötletelés hevében fogant társszerzőség státusza lehetett.

Kedves Iván! Akár létezik, akár nem, okszitánul vagy másképp, olyan szó, hogy *fikon* (svédül 'füge' jelentésű), ez a szó számomra az együtt gondolkodás képességét jelenti 'szerez, talál' értelemben. Azt, amit a részedről sokáig nem értettem, a gondolkodáshoz megelőlegezett mélységes bizalmat, és amit egyetemi hallgatói éveim alatt tőled így is megtapasztalhattam – most az emlékedre közlöm. Vagy ahogy egy ismeretlen, Krisztus utáni római költő mondhatta volna:

Et gaudium vestrum
Ad praeceptorem suum IH
(Feria quinta, hebdomada sancta)

Non meminisse iuvat quanto te plura docebit
Quo sine mundus erat nullis novusque vetusque?
Quae ad verba ferens animam et haec mente revolvit
Et meminisse iuvat quanto te mercede emit
Qui posuisse potest vitam solusque creare.
Sic quotiens meminisse iuvet humore carentes
Vires, ingenios, virtus atque omnia plura
Entia, immemorem esse nefas spiritu stultorum.¹

Vajon aki az alkalmatlanokat és semminek látszókat ilyen irgalomra méltattad életedben, jöhetnél légyen mástól, mint Istentől, és hol lehetnél máshol, mint Istennél?

¹ És a ti örömtők
H. I.-nak

Nem jó elképzelni, mennyire többre tanít majd,
Nélküle nincsen föld és ég, sem az új, sem a régi?
Melyhez vonzódó lelkét új szóra sodorta
Jó megsejteni is, mely nagy árat fizet érted,
Aki letenni, teremni az életet egymaga képes.
Így valahányszor elkápráztat mindaz, amid van,
Érdemeid meg a szellemi, testi erőd, de a véred
Híg már, el ne feledd, hogy vannak együgyű lelkek.

2024 nagyhetében